

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία 2

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ
3. ΣΩΚΡΑΤΗΣ-ΠΛΑΤΩΝ
4. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
5. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ
6. ΧΑΡΤΕΣ
7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Επιμέλεια ύλης: Μαρία Αλεξίου, Άννα Βλαχοδήμου, Βαγγέλης Δρακόπουλος, Μάγδα Τικοπούλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
ΘΑΛΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ
Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση
ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ
Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση

ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ Ο ΚΟΛΟΦΩΝΙΟΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ο θεός
Ο κόσμος

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ Ο ΕΦΕΣΙΟΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Η κίνηση και η μεταβολή
Το πυρ
Ο λόγος (εν το σοφόν)
Ο πόλεμος
Ενότητα των αντιθέτων
Η ψυχή
Ο θεός και ο άνθρωπος
Η επίδραση των ιδεών του

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ Ο ΑΚΡΑΓΑΝΤΙΝΟΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση

ΖΗΝΩΝ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ

Οι φιλοσοφικές απόψεις
Ανθολόγηση
Οι βασικές θέσεις

ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Οι βασικές θέσεις
ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ
ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ Ο ΑΒΔΗΡΙΤΗΣ

2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ

«Σοφιστής» και «σοφιστική»

Η σημασία των όρων ανά τους αιώνες

Το ιστορικό και κοινωνικό γίνεσθαι

Η Αθήνα των σοφιστών

Ανατροπή ιδεών μετ' αμοιβής

Ανάπλαση θεσμών και αξιών

Εκπαίδευση και σοφιστές
Πειθούς δημιουργός
Επαναπροσδιορισμός της αρετής
Το δίκαιο και το θείο
Τα σωζόμενα έργα

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

Ανθολόγηση

ΓΟΡΓΙΑΣ

Ανθολόγηση

ΠΡΟΔΙΚΟΣ

Ανθολόγηση

ΘΡΑΣΥΜΑΧΟΣ

Ανθολόγηση

ΙΠΠΙΑΣ

Ανθολόγηση

ΑΝΤΙΦΩΝ

Ανθολόγηση

ΚΡΙΤΙΑΣ

Ανθολόγηση

3. ΣΩΚΡΑΤΗΣ-ΠΛΑΤΩΝ**ΣΩΚΡΑΤΗΣ**

Η ζωή και οι φιλοσοφικές του απόψεις

Η προσωπικότητά του

Ο Σωκράτης και το θείον

Οι φιλοσοφικές θέσεις

Η μαιευτική μέθοδος.

ΠΛΑΤΩΝΑΣ

Η ζωή του

Τα ταξίδια του

Η διαλογική μορφή και τα πρόσωπα στο έργο του

Τα πλατωνικά έργα

Απορητικοί διάλογοι

Ηθικοί και πολιτικοί διάλογοι

Γοργίας

Πρωταγόρας

Μένων

Φαίδων

Αισθητικοί και αλληγορικοί διάλογοι

Συμπόσιο

Φαίδρος

Πολιτεία

Κριτικοί διάλογοι

Παρμενίδης

Θεαίτητος

Ύστεροι διάλογοι

Σοφιστής

Πολιτικός

Φίληβος, Τίμαιος, Κριτίας

Νόμοι

4. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Η ζωή του

Η αριστοτελική φιλοσοφία και η επίδρασή της

Αριστοτέλης και Πλάτωνας

Το έργο του

Λογική

Κατηγορίαι

Περί ερμηνείας

Αναλυτικά πρότερα

Αναλυτικά ύστερα

Τοπικά

Σοφιστικοί έλεγχοι

Φυσική

Φυσικά

Περί ουρανού

Περί γενέσεως και φθοράς

Μετεωρολογικά

Βιολογία

Περί τα ζώα ιστορίαι

Περί ζώων μορίων

Περί ζώων γενέσεως

Ψυχολογία και μεταφυσική

Περί ψυχής

Μετά τα φυσικά

Ηθική
Πολιτική
Ρητορική
Ποιητική

5. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Κλασική Εποχή

500-475 π.Χ.

474-450 π.Χ.

449-425 π.Χ.

424-400 π.Χ.

6. ΧΑΡΤΕΣ

Γενέθλιοι τόποι φιλοσόφων

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Επιμέλεια: *Absens*]

ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Στην περιοχή της Ιωνίας εμφανίστηκε για πρώτη φορά η φιλοσοφική σκέψη. Πολλά χρόνια πριν από το Σωκράτη και το μαθητή του, Πλάτωνα, οι Ίωνες φιλόσοφοι, οι οποίοι καλούνται Προσωκρατικοί, προσπάθησαν να δώσουν απάντηση σε ορισμένα ερωτήματα που οι ίδιοι έθεσαν.

Τα ερωτήματα αυτά μπορούν με ευσύνοπτο τρόπο να διατυπωθούν σε ένα βασικό: «Ποια είναι η “αρχή” και ποια τα “αίτια” των όντων;».

Οι πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση αυτών των διανοητών είναι περιορισμένες και οι περισσότερες προέρχονται από το έργο του Αθηναίου γραμματικού και χρονογράφου Απολλόδωρου, που έζησε το 2ο αιώνα π.Χ. και έγραψε σε τρίμετρους στίχους μια χρονογραφία στην οποία πραγματεύεται τα γεγονότα από τον Τρωικό Πόλεμο έως το 144 π.Χ. Από το συγκεκριμένο σύγγραμμα αντλούμε και πληροφορίες για τη λογοτεχνία, την τέχνη και την πνευματική ζωή. Βέβαια, το έργο του Απολλόδωρου δεν σώθηκε αυτό καθαυτό, αλλά οι επιστήμονες κατάφεραν να το ανασυγκροτήσουν από το Διογένη το Λαέρτιο. Για τη διδασκαλία τους, η οποία επίσης παραδόθηκε αποσπασματικά, έχουμε αρκετά στοιχεία, κυρίως από τον Αριστοτέλη και το Θεόφραστο.

Η εμφάνιση της φιλοσοφικής σκέψης στην Ιωνία δεν έγινε κατά τρόπο αυθαίρετο, ούτε τυχαίο. Είναι γνωστό ότι σημαντικές γνώσεις και γενικότερες αντιλήψεις για το σύμπαν υπάρχουν σε όλους τους λαούς και ιδιαίτερα στους λαούς της Ανατολής.

Οι γνώσεις τους όμως παρέμειναν σκόρπιες και εν μέρει συγκροτημένες, εξυπηρετώντας κυρίως τις ανάγκες της καθημερινής ζωής –το εμπόριο, την ανέγερση κτιρίων, την τέχνη–, ενώ η γενική εικόνα του κόσμου που είχαν διαμορφώσει παρέμεινε μέχρι το τέλος μυθική και έντονα θρησκευτική, συχνά στενά συνδεδεμένη με την ποίηση.

Στις ιωνικές όμως πόλεις του 7ου και του 6ου αιώνα π.Χ. υπήρχε μια πανίσχυρη αστική τάξη στην οποία κυριαρχούσαν οι έμποροι και οι ναυτικοί. Αυτοί προσπάθησαν να εξηγήσουν τα φαινόμενα –πέρα από τις μυθικές ερμηνείες το κόσμου– με τη λογική και τον προσδιορισμό των φυσικών αιτίων.

Αυτή η διαδικασία είχε ως συνέπεια μια βαθιά πνευματική ζύμωση, καθώς και σοβαρές επιπτώσεις στη διανοητική ιστορία του ανθρώπου. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ιωνία οδήγησαν στο φιλοσοφικό στοχασμό.

Η πόλη που πρωτοστάτησε σε αυτή την κίνηση ήταν η Μίλητος με τις πολυάριθμες αποικίες της. Εκεί έζησαν οι πρώτοι φιλόσοφοι: ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος και ο Αναξίμενης. Ακολούθησε η Έφεσος, η πατρίδα του Ηράκλειτου, και στη συνέχεια άλλες πόλεις και περιοχές, μακριά από την Ιωνία, όπως τα Άβδηρα στη Θράκη (Δημόκριτος, Πρωταγόρας) και οι πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας (Πυθαγόρειοι, Ελεάτες, Εμπεδοκλής).

Οι όροι «φιλοσοφία» και «φιλόσοφος»

Οι λέξεις «σοφός» και «φιλοσοφία» απαντώνται ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ. Στους επικούς ποιητές Όμηρο και Ησίοδο εμφανίζονται οι λέξεις «σοφός» και «σοφία» οι οποίες σημαίνουν απλώς ότι κάποιος είναι ικανός στην εξάσκηση ενός επαγγέλματος. Για τον Όμηρο ο καλός τεχνίτης και ο ικανός ναυτικός είναι σοφοί. Στη συνέχεια σοφός θεωρείται και αυτός που ξέρει να κυβερνά και γνωρίζει πολύ καλά τους νόμους.

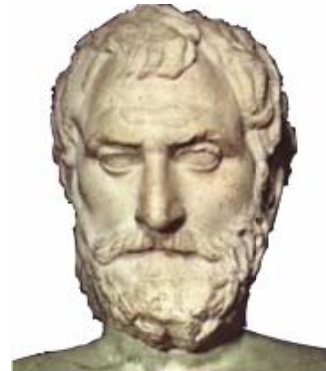
Σοφία, σύμφωνα με τους αρχαίους Έλληνες, είναι η άριστη γνώση αλλά και η φρονιμάδα, ενώ η λέξη φιλοσοφία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τον 6ο αιώνα π.Χ. στην Ιωνία για να δηλώσει την καινούργια τάση, το ζήλο για τη μάθηση. Στην αρχή ήταν λέξη της καθημερινότητας, αλλά μετά εξυψώθηκε σε επιστημονικό όρο. Για πρώτη φορά η λέξη

εμφανίστηκε σε ένα απόσπασμα που αποδίδεται με βεβαιότητα στον Ηράκλειτο: *Χρη γαρ ευ μαλα πολλών ιστορας φιλοσόφους άνδρας είναι* (απόσπασμα 35) – (Πρέπει να γνωρίζουν πολλά οι φιλόσοφοι).

Για τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη φιλοσοφία είναι μεταξύ άλλων και η αγάπη της σοφίας ή, πιο απλά, η αναζήτηση της γνώσης για τη γνώση και όχι μόνο για την εφαρμογή και την πρακτική ωφέλεια. Ο Κροίσος, σύμφωνα με την αναφορά του Ηροδότου, λέει στο Σόλωνα: *Ως φιλοσοφών γην πολλήν θεωρήσ εινεκεν επελήλυθας* (I, 30) – (Άκουσα ότι από αγάπη για την επιστήμη έκανες πολλά ταξίδια για να παρατηρήσεις και να μελετήσεις). Και για το Θουκυδίδη επίσης η λέξη έχει την ίδια σημασία – είναι η μελέτη χωρίς ιδιοτέλεια (*Επιτάφιος*). Τέλος, η σωκρατική σχολή είναι αυτή που κατοχύρωσε τελικά τη λέξη ως τεχνικό όρο.

ΘΑΛΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

Γεννήθηκε στη Μίλητο το 624/623 π.Χ. Σε αυτή τη χρονολογία κατέληξαν οι ερευνητές μελετώντας τον Απολλόδωρο, ο οποίος αναφέρει ότι ο Θαλής σε ηλικία σαράντα ετών πρόβλεψε μια έκλειψη του Ήλιου που έγινε το Μάιο του 585 π.Χ. Ο Θαλής, πάντα σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Απολλόδωρου, πέθανε το 547/546 π.Χ. Όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, έκανε πολλά ταξίδια σε μακρινούς τόπους –ανάμεσά τους και η Αίγυπτος–, όπου έμαθε τη μέτρηση του ύψους των πυραμίδων αλλά και της σκιάς τους. Λέγεται ότι διατύπωσε και μια θεωρία για τις ανά τακτά χρονικά διαστήματα επαναλαμβανόμενες πλημμύρες του ποταμού Νείλου, ενώ ως μηχανικός στο στρατό του Κροίσου πέτυχε τη διάβαση του ποταμού Άλυ.

Από την αρχαιότητα υπήρχαν ήδη πολλοί θρύλοι και ανέκδοτα για το Θαλή, βάσει των οποίων ήταν ένας ιδιαίτερα προβλεπτικός άνθρωπος, καλός επιχειρηματίας, μηχανικός, ευφυής πολιτικός σύμβουλος, αλλά και παρατηρητής των άστρων. Γι' αυτές του τις ικανότητες οι αρχαίοι Έλληνες τον κατέταξαν ανάμεσα στους Επτά Σοφούς.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Θαλής υπήρξε ο πρώτος φιλόσοφος και η φιλοσοφία αρχίζει με αυτόν. Ο Σταγειρίτης αναφέρει: *Το ερωτάν περί των πρώτων αρχών και αιτιών... αλλά Θαλής μεν ο της τιοιούτης αρχηγός φιλοσοφίας ύδωρ φησίν είναι αρχήν...* (Το να ερωτά κάποιος για τις πρώτες αρχές και τα αίτια είναι φιλοσοφία... αλλά ο Θαλής, ο εισηγητής της φιλοσοφίας, ισχυρίζεται ότι το νερό είναι η πρώτη αρχή) – Αριστοτέλους, *Μεταφυσικά* A2.983b20.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Τις φιλοσοφικές απόψεις του Θαλή παρουσιάζει ο Αριστοτέλης και έτσι οι επιστήμονες είναι μάλλον επιφυλακτικοί για το αν αυτές αποδίδονται σωστά. Αρκετοί μάλιστα δεν αποδέχονται το χαρακτηρισμό πρώτος φιλόσοφος που έχει καθιερωθεί γι' αυτόν, αλλά τον συγκαταλέγουν ανάμεσα στους Επτά Σοφούς. Ακόμη και ο Πλάτωνας τον θεωρεί σπουδαίο πρακτικό αστρονόμο και γεωμέτρη, ιδιαίτερα ικανό στο να επινοεί σπουδαία πράγματα για τεχνικές ανάγκες, αλλά χρεώνει στον Όμηρο την άποψη ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον Ωκεανό. Για το Διογένη το Λαέρτιο πρώτος φιλόσοφος είναι ο Αναξίμανδρος. Ο καθηγητής Θ. Βέικος υποστηρίζει: «Ο Θαλής συνετέλεσε με τις γνώσεις, τις επινοήσεις και τις πρακτικές επιτυχίες του να δημιουργηθεί κατάλληλο κλίμα μέσα στο οποίο εξηγείται η δημιουργία φιλοσοφικού στοχασμού – (άρα) πρέπει να κλίνουμε υπέρ της άποψης ότι η φιλοσοφία γεννιόταν πιο πολύ από πρακτικές ανάγκες».

Κατά τον Αριστοτέλη ο Θαλής θεωρούσε ότι η αρχή των πάντων δεν είναι κάποιος θεός, αλλά ένα ενιαίο, πρωταρχικό στοιχείο, το ύδωρ-νερό. Ο κόσμος συντηρείται από το ύδωρ-νερό και η Γη πλέει πάνω στο νερό, όπως ένα πλοίο. Πίστευε ότι, επειδή το νερό είναι κοινό σε όλα τα όντα, με αυτό μπορούν να εξηγηθούν όλα τα φυσικά φαινόμενα.

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

Των δη πρώτον φιλοσοφησάντων οι πλείστοι τας εν ύλης είδει μόνας ωιήθησαν αρχάς είναι πάντων, εξ ου γαρ έστιν άπαντα τα όντα και εξ ου γίνεται πρώτον και εις ο φθείρεται τελευταίον, της μεν ουσίας υπομενούσης τοις δε πάθεσι μεταβαλούσης, τούτο στοιχείον και ταύτην αρχήν φασίν είναι των όντων, και διά τούτο ούτε γίνεσθαι ουδέν οίονται ούτ' απόλλυσθαι, ως της τοιαύτης φύσεως αεί σωιζομένης. [...] Δει γαρ είναι τινά φύσιν ή μίαν ή πλείους μιας, εξ ων γίνεται τάλλα σωιζομένης εκείνης. Το μέντοι πλήθος και το είδος της τοιαύτης αρχής ου το αυτό πάντες λέγουσιν, αλλά Θαλής μεν ο της τοιαύτης αρχηγός φιλοσοφίας ύδωρ είναι φησίν (διό και την γην εφ' ύδατος απεφαίνετο είναι), λαβών ίσως την υπόληψιν ταύτην εκ του πάντων οράν την τροφήν υγράν ούσαν και αυτό το θερμόν εκ τούτου γιγνόμενον και τούτωι ζων (το δ' εξ ου γίνεται, τούτ' εστιν αρχή πάντων), διά τε δη τούτο την υπόληψιν λαβών ταύτην και διά το πάντων τα σπέρματα την φύσιν υγράν έχειν. Το δ' ύδωρ αρχή της φύσεώς εστι τοις υγροίς.

(Αριστοτέλους, Μεταφυσικά Α 3.983Β 6)

Μετάφραση

Από εκείνους που για πρώτη φορά φιλοσόφησαν οι περισσότεροι νόμισαν ότι η αρχή όλων των όντων είναι υλική. Γι' αυτό από εκείνο από το οποίο γίνονται όλα τα όντα, δηλαδή από εκείνο από το οποίο για πρώτη φορά παίρνει ζωή ένα πράγμα και στο οποίο τελικώς καταστρέφεται, η ουσία η οποία παραμένει, ενώ μεταβάλλεται κατά τα γνωρίσματά της, αυτό λένε πως είναι η αρχή και συστατικό στοιχείο όλων των όντων και εξαιτίας αυτού πιστεύουν ότι δεν υπάρχει απόλυτη γένεση και φθορά, επειδή αυτή η ουσία πάντα διατηρείται [...] Γιατί πρέπει να υπάρχει μία φύση ή περισσότερες από μία από τις οποίες τα άλλα γεννώνται, ενώ εκείνη διατηρείται. Για το πλήθος (μέγεθος) και το είδος αυτής της αρχής δεν συμφωνούν όλοι, αλλά ο Θαλής, ο εισηγητής αυτής της φιλοσοφίας, λέγει ότι είναι το νερό (για αυτό ισχυριζόταν ότι η γη έπλεε πάνω στο νερό) και σχημάτισε αυτή τη γνώμη γιατί έβλεπε ότι η τροφή όλων των όντων είναι υγρή και αυτό ακόμα το θερμό να γεννιέται από εκείνο και ζει από αυτό (εκείνο δε από το οποίο κάτι τέτοιο είναι η αρχή όλων), και αφού διατύπωσε αυτή την άποψη και για αυτό και γιατί η φύση των σπερμάτων είναι υγρή. Το νερό είναι η φυσική αρχή των υγρών πραγμάτων.

(Μετάφραση: Κωνσταντίνος Ι. Βουδούρης).

ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ

Γεννήθηκε στη Μίλητο γύρω στο 610/609 π.Χ. και πέθανε το 547 π.Χ. ή λίγο αργότερα. Ήταν λίγο νεότερος από το Θαλή και κατά την παράδοση υπήρξε μαθητής του. Σύμφωνα με κάποιες όχι και τόσο ασφαλείς πληροφορίες, πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στην Ελλάδα και σε διάφορες περιοχές του Εύξεινου Πόντου (Απολλωνία). Μάλιστα, στη διάρκεια ενός από αυτά συμμετείχε στην ίδρυση μιας αποικίας.

Όπως ο Θαλής, έτσι και αυτός, είχε σημαντικές γνώσεις στα μαθηματικά, την αστρονομία και τη γεωγραφία. Λέγεται ότι κατασκεύασε τον πρώτο χάρτη του κόσμου, συντέλεσε στην εισαγωγή της χρήσης του ηλιακού

ρολογιού στην Ελλάδα, ενώ κατασκεύασε και μια ουράνια σφαίρα για τη διευκόλυνση των ναυτικών. Συγκεκριμένα, δημιούργησε ένα σφαιρικό πρότυπο των ουρανών στο κέντρο του οποίου τοποθέτησε τη Γη (γεωκεντρικό πρότυπο του σύμπαντος).

Η Γη δεν έχει ανάγκη από κανένα στήριγμα, διότι απέχει εξίσου από όλα τα σημεία της ουράνιας περιφέρειας, άρα δεν υπάρχει κάποιος λόγος να κινηθεί προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Η κατασκευή αυτή του Αναξίμανδρου δείχνει ότι η σκέψη του απομακρύνεται

οριστικά από τις μυθικές κοσμογονίες, αλλά και από τις αστρονομικές απόψεις των Βαβυλωνίων στις οποίες όμως η ελληνική επιστημονική σκέψη χρωστά πολλά. Για το φιλόσοφο από τη Μίλητο το σύμπαν δεν είναι κάτι αφηρημένο αλλά ένας γεωμετρικός χώρος η οργάνωση του οποίου μπορεί να κατανοηθεί με βάση τη γεωμετρία.

Τα ενδιαφέροντα όμως του Αναξίμανδρου ξεπερνούν κατά πολύ αυτά του Θαλή. Εκτός από τα μαθηματικά, την αστρονομία και τη γεωγραφία, τον ενδιαφέρουν η μετεωρολογία, η ανθρωπολογία, η βιολογία, ακόμη και η ιστορία του πολιτισμού. Τα ενδιαφέροντά του προδίδουν και την πραγματική του πρόθεση: Ήθελε να δώσει μια καθολική εικόνα της φυσικής πορείας των πραγμάτων από την αρχή τους ως την παρούσα φάση τους.

Τις απόψεις του ο Αναξίμανδρος τις παρουσίασε στο βιβλίο του με τίτλο *Περί Φύσεως*, το οποίο θεωρείται το πρώτο βιβλίο σε ελληνικό πεζό λόγο. Δεν σώζεται σήμερα, αλλά το είχαν υπόψη τους ο Αριστοτέλης, ο Απολλόδωρος, αλλά και ο Θεόφραστος με τον Σιμπλίκιο οι οποίοι παρέθεσαν ένα κατά λέξη –πιθανόν– απόσπασμα του Αναξίμανδρου. Το απόσπασμα αυτό αποτελεί την παλαιότερη φράση της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Ο Αναξίμανδρος αναζήτησε την αρχή των όντων στο άπειρο, στο απέραντο και άμορφο. Το άπειρο αποτελεί την προϋπόθεση για κάθε υλική ύπαρξη και περιέχει μέσα του όλα τα ποιοτικά προσδιορίσιμα όντα, που σχηματίζονται με έκκριση των αντιθέτων (θερμό και ψυχρό, φωτιά και αέρας). Με αυτό τον τρόπο μπορούν να γεννιούνται αέναα, ο ένας δίπλα στον άλλο και ο ένας μετά τον άλλο, πάρα πολλοί κόσμοι, και φυσικά πάλι να φθείρονται. Στον κόσμο υπάρχει ισορροπία γιατί τα όντα πληρώνουν το ένα στο άλλο, και όχι σε κάποια ανώτερη αρχή, τιμωρία για την αδικία κατά την τάξη του χρόνου. Το ένα στοιχείο δηλαδή τρέφει το άλλο με την καταστροφή του.

Για το ποιο είναι όμως το περιεχόμενο του απείρου κατά τον Αναξίμανδρο μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις. Ο Αριστοτέλης το συναρτά με την έννοια του απείρου χώρου, ενώ ο Θεόφραστος δέχεται ότι η πρωταρχική ουσία είναι το άπειρο και ο όρος αυτός παρουσιάζει τις ιδιότητες αυτής της ουσίας ως προς το χώρο. Το βέβαιο είναι ότι το άπειρο δεν μπορεί να είναι μία μόνο ουσία, αλλά κάτι ακαθόριστο, γιατί μόνο τότε έχουν νόημα η γέννηση και η φθορά. Η ερμηνεία που δίνει ο Αριστοτέλης στα *Φυσικά* του, ότι το άπειρο είναι η ουσία που μεσολαβεί μεταξύ των στοιχείων, ίσως να είναι κοντά στη σκέψη του Αναξίμανδρου.

Το μόνο απόσπασμα που αποδίδεται με κάποια βεβαιότητα στον Αναξίμανδρο διασώθηκε από το Σιμπλίκιο (νεοπλατωνικό φιλόσοφο του 6ου αιώνα μ.Χ. από την Κιλικία), ο οποίος το βρήκε στο Θεόφραστο.

Συμπερασματικά, η αναξιμάνδρεια σύλληψη του κόσμου ως αυτόνομου και αυτοδύναμου οργανισμού αποτελεί ίσως ένα από τα λίγα δείγματα μεγαλοφυών σκέψεων εκείνης της εποχής. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι ακόλουθες ιδέες του:

A. Ο κόσμος κυριαρχείται από το σύμφυτο νόμο και όχι από μια υπέρτατη δύναμη ή θεό.

B. Ο νόμος ρυθμίζει τις σχέσεις ανάμεσα στους αντίθετους κοσμολογικούς παράγοντες, οι οποίοι είναι όλοι ίσης τάξης.

Γ. Ο κύκλος δικαιοσύνης και ανταπόδοσης δεν εξαρτάται από την αυθαίρετη παραξενιά ενός κυρίαρχου βασιλιά παρά από ένα νόμο-δεσπότη που λειτουργεί ανάμεσα σε ισότιμους.

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

Αναξίμανδρος Πραξιάδου Μιλήσιος, Θαλού γενόμενος διάδοχος και μαθητής αρχήν τε και στοιχείον εἴρηκε των ὄντων το ἄπειρον, πρῶτος τούτον τούνομα κομίσας της αρχής. Λέγει δ' αυτήν μήτε ὕδωρ μήτε ἄλλο τι των καλουμένων εἶναι στοιχείων, ἀλλ' ἐτέραν τινά φύσιν ἄπειρον, ἐξ ἧς ἅπαντας γίνεσθαι τους ουρανούς και τους εν αυτοῖς κόσμους. Εξ ὧν δε η γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐσί, και την φθοράν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατά το χρεών. Δίδωσι γαρ αὐτά δίκην και τίσιν ἀλλήλοισ της ἀδικίας κατά την χρόνου τάξιν, ποιητικωτέροις οὕτως ὀνόμασιν αὐτά λέγων.

(Σιμπλίκιος, *Φυσικά* 24.29)

Μετάφραση

Ο Αναξίμανδρος ο Πραξιάδου ο Μιλήσιος, ο οποίος έγινε διάδοχος του Θαλή και μαθητής του, είπε ότι αρχή των όντων είναι το άπειρο, και πρώτος αυτός χρησιμοποίησε για πρώτη φορά αυτό τον όρο (αρχή). Λέγει μάλιστα ότι αυτή δεν ούτε το νερό ούτε κάποιο άλλο από αυτά που καλούνται στοιχεία, αλλά κάποια άλλη άπειρη ουσία από την οποία δημιουργούνται όλοι οι ουρανοί και οι κόσμοι που βρίσκονται σε αυτούς. Από εκείνα τα στοιχεία από τα οποία τα όντα λαμβάνουν την ύπαρξή τους, σε εκείνα είναι ανάγκη να επανέρχονται μετά από την καταστροφή τους. Γιατί αυτά δικάζονται και δίνουν αποζημίωση το ένα στο άλλο εξαιτίας της αδικίας τους, σύμφωνα με την τάξη που έχει καθιερώσει ο χρόνος, περιγράφοντας αυτά με πιο ποιητικές λέξεις.

(Μετάφραση: Κωνσταντίνος Ι. Βουδούρης.

ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

Φιλόσοφος από τη Μίλητο, ο οποίος γεννήθηκε γύρω στο 585 π.Χ. και πέθανε περίπου το 525 π.Χ., σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούμε από τον Απολλόδωρο. Τρίτος στη σειρά σπουδαίος Μιλήσιος φιλόσοφος, ύστερα από το Θαλή και τον Αναξίμανδρο, οι απόψεις του οποίου θεωρούνται συνέπεια και παραλλαγή των απόψεων του τελευταίου (του Αναξίμανδρου) μέχρι του σημείου να θεωρείται –χωρίς όμως να υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις– μαθητής του. Ο Αναξίμενης, όπως και οι προκάτοχοί του, ασχολήθηκε και με την αστρονομία. Διατύπωσε μάλιστα την άποψη ότι η Σελήνη δεν έχει δικό της φως αλλά το παίρνει από τον Ήλιο. Πίστευε ότι η Γη είναι ένας επίπεδος δίσκος, ενώ προχώρησε σε διάκριση μεταξύ πλανητών και των απλανών αστερών.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Με πρότυπο τον Αναξίμανδρο ο Αναξίμενης διερεύνησε την προέλευση των όντων από μια πρωταρχική ουσία, αλλά, σε αντίθεση με το δάσκαλό του, πρότεινε ένα συγκεκριμένο στοιχείο, τον αέρα, υιοθετώντας την αναξιμάνδρεια απειρότητα γι' αυτόν. Ο αήρ θεωρείται μια μάζα λεπτή, κινητική και «πνευματική», από την οποία δημιουργούνται όλα τα πράγματα και στην οποία τελικά χάνονται. Ο αήρ περιέχει όλο τον κόσμο ως μια άπειρη χωρικά μάζα και οπωσδήποτε απροσδιόριστη, στοιχεία που μας θυμίζουν το άπειρο του Αναξίμανδρου.

Οι απόψεις του Αναξίμενη φαίνονται σαν μια προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης της θεωρίας του Αναξίμανδρου. Ωστόσο, είναι φανερό ότι στην προσπάθειά του αυτή ξεκινά από το μικρόκοσμο για να αιτιολογήσει το μακρόκοσμο, ενώ ο Αναξίμανδρος στηρίζεται σε μια προκοσμική αντίληψη του απείρου, σε μια μάλιστα τόσο πρόωπη εποχή, γεγονός που κάνει πιο ενδιαφέρουσα την άποψή του.

Συγκεκριμένα ο Αναξίμενης έβλεπε την εναλλαγή γένεσης και φθοράς ως μια συνεχή διαδικασία πύκνωσης και αραιώσης. Σε αυτό κατέληξε παρατηρώντας όσα συμβαίνουν στη φύση: Με τη μεταβολή της θερμοκρασίας ο αέρας μπορεί να γίνει ορατός (σύννεφα, νερό) – άρα θέρμανση = διαστολή, ψύξη = συστολή των σωμάτων. Την ιδέα της πύκνωσης ο Αναξίμενης την επέκτεινε και στο χώμα και στις πέτρες, ενώ την ιδέα της αραιώσης στον αέρα που γίνεται φωτιά.

Με αυτές του τις απόψεις διατήρησε την ενιαία αρχή των όντων (μονισμός) και αναδείχθηκε στον πιο συνεπή υλοζωιστή –εμψύχωση της ύλης και της ύπαρξη ζωής σε όλα τα πράγματα της φύσης– μεταξύ των πρώτων φιλοσόφων.

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

Οίον η ψυχή, φησίν, η ημετέρα αήρ ούσα συγκρατεί ημάς, και όλον τον κόσμον πνεύμα και αήρ περιέχει. (Diels-Kranz, *Αποσπάσματα Προσωκρατικών*, I 95)

.....
Η καθάπερ Αναξιμένης ο παλαιός ώτεο, μήτε το ψυχρόν εν ουσίαι μήτε το θερμόν απολείπωμεν, αλλά πάθη κοινά της ύλης επιγιγνόμενα ταις μεταβολαίς. Το γαρ συστελλόμενον αυτής και πυκνούμενον ψυχρόν είναι φησί, το δ' αραιόν και το χαλαρόν (ούτω πως ονομάσας και τωι ρήματι) θερμόν. Όθεν ουκ απεικότης λέγεσθαι το και θερμά τον άνθρωπον εκ του στόματος και ψυχρά μεθιέναι. Ψύχεται γαρ η πνοή πιεσθείσα και πυκνωθείσα τοις χείλεσιν, ανειμένου δε του στόματος εκπίπτουσα γίνεται θερμόν υπό μανότητος. Τούτο μεν ουν αγνόημα ποιείται του ανδρός ο Αριστοτέλης. (Πλούταρχος)

Μετάφραση

Όπως η ψυχή μας, που είναι αέρας, μας συγκρατεί, έτσι πνεύμα και αέρας περιέχει και συγκρατεί τον κόσμο όλο.

(Μετάφραση: Θεόφιλος Βέικος)

.....
Η όπως ο Αναξιμένης ο παλαιός ενόμιζε (έτσι και εμείς) ας μην αφήσουμε ούτε το ψυχρό, ούτε το θερμό στην ουσία, αλλά (ας θεωρήσουμε αυτά) ως κοινές ιδιότητες της ύλης που εξακολουθούν να υπάρχουν στη διάρκειων μεταβολών (αλλά και μετά από αυτές). Γιατί λέγει ότι η ύλη η οποία συστελλεται και πυκνώνεται είναι ψυχρή, ενώ εκείνο το οποίο είναι αραιό-λεπτό-και χαλαρό είναι θερμό. Για τούτο ευλόγως, είπε, λέγεται ότι ο άνθρωπος αφήνει από το στόμα του συγχρόνως θερμά και ψυχρά. Γιατί η πνοή ψύχεται, αφού πιεσθεί και πυκνωθεί με τα χείλη, ενώ, όταν ξεφεύγει, καθώς χαλαρώνει το στόμα, αυτή γίνεται θερμή με την αραιώση. Αυτή τη θεωρία ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι οφείλεται στην άγνοια του Αναξιμένη...

(Μετάφραση: Κωνσταντίνος Ι. Βουδούρης).

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ Ο ΚΟΛΟΦΩΝΙΟΣ

Φιλόσοφος και ποιητής που γεννήθηκε στην Κολοφώνα της Ιωνίας γύρω στο 570 π.Χ. και πέθανε πιθανόν στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας έπειτα από εκατό χρόνια (470 π.Χ.). Πρώτη μνεία του ονόματός του βρίσκουμε στον Ηράκλειτο. Εγκατέλειψε την πατρίδα του περίπου το 545 π.Χ., σε ηλικία 25 ετών, με αφορμή την παρουσία περσικών στρατευμάτων στην περιοχή. Από τότε περιηγήθηκε για σχεδόν 70 χρόνια την Ελλάδα και τελικά έφτασε στην Κάτω Ιταλία, όπου παρέμεινε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του. Ασχολήθηκε με την ποίηση από τη νεαρή του ηλικία και έγινε έτσι επαγγελματίας ποιητής. Τα ποιήματά του τα απάγγειλε ο ίδιος. Στην αρχή τις σκέψεις του τις διατύπωνε σε ελεγειακή μορφή (σώζονται 68 στίχοι σε ελεγειακό μέτρο), δημιούργησε όμως και μια ιδιότυπη, αποκλειστικά δική του ποιητική μορφή με πολύ υποκειμενικό-σατιρικό χαρακτήρα, τους λεγόμενους Σίλλους, ποιήματα σε δακτυλικό εξάμετρο με διάσπαρτους ιαμβικούς στίχους (σώζονται 40 στίχοι).

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Ξενοφάνης προσέγγισε τη φιλοσοφία μέσα από την ποίηση και όχι μέσα από τη μελέτη της φύσης, όπως έκαναν οι προγενέστεροί του. Παρατηρούσε με μεγάλη προσοχή και οξυδέρκεια όλα αυτά που συναντούσε στα ταξίδια του, τα συνέκρινε και πολλές φορές προχωρούσε σε έντονη κριτική των αντιλήψεων και των αξιών που ήταν ευρέως διαδεδομένες στην εποχή του. Άσκησε οξεία κριτική ενάντια στην

πολυτέλεια, στην υπερβολική εκτίμηση των αθλητικών επιτυχιών, και κυρίως στην ανθρωπομορφική απεικόνιση των θεών. Ως αντίδοτο όλων αυτών ο Ξενοφάνης πρόβαλε τη σοφία. Η λέξη «σοφία» για τον Ξενοφάνη σήμαινε τη μαστοριά στην τέχνη (στην περίπτωση αυτή της ποίησης) και στη δημιουργία των ιδεών.

Αρχαίο κείμενο

Αλλ' εἰ μὲν ταχυτήτι ποδῶν νίκην τις ἄροιτο
 ἢ πενταθλεύων, ἐνθά Διὸς τέμενος
 παρ Πίσας ῥοήσ' ἐν Ὀλυμπίῃ, εἴτε παλαίων
 ἢ καὶ πυκτοσύνην ἀλγινόεσσαν ἔχων,
 εἴτε τι δεινὸν ἄεθλον ὁ παγκράτιον καλέουσιν,
 ἀστοῖσιν κ' εἴη κυδρότερος προσοράν
 καὶ κε προεδρίην φανερήν ἐν ἀγῶσιν ἄροιτο
 καὶ κεν σιτ' εἴη δημοσίων κτεάνων
 ἐκ πόλεως καὶ δώρον ὁ οἱ κειμήλιον εἴη.
 Εἴτε καὶ ἵπποισιν, ταῦτα κε πάντα λάχοι
 οὐκ ἐὼν ἄξιος ὥσπερ ἐγώ. Ρώμης γὰρ ἀμείνων
 ἀνδρῶν ἢ δ' ἵππων ἡμετέρῃ σοφίῃ.
 Αλλ' εἰκὴ μάλα τοῦτο νομίζεται, οὐδέ δίκαιον
 προκρίνειν ῥώμην τῆς ἀγαθῆς σοφίης.
 (Diels-Kranz, *Αποσπάσματα Προσωκρατικών*, 21 B 3)

Μετάφραση

Όταν κανείς στην Ολυμπία, όπου το ιερό του Δία κοντά στον ποταμό Πίσο, κερδίζει το βραβείο της νίκης στο τρέξιμο ή στο πένταθλο ή στην πάλη και στην πυγμαχία ή στο φοβερό παγκράτιο, ή ακόμα στις αρματοδρομίες, τότε όλοι οι συμπολίτες του τον προσβλέπουν με θαυμασμό. Αυτός καταλαμβάνει θέση τιμητική στους αγώνες, σιτίζεται με δημόσια δαπάνη και παίρνει και ένα πολύτιμο δώρο. Και όλα αυτά τα κερδίζει, ενώ δεν είναι τόσο άξιος, όσο εγώ. Γιατί πιο άξια από τη σωματική δύναμη των ανδρών και των αλόγων είναι η δική μας σοφία. Αλλά αυτό είναι ένα ολότελα συμβατικό έθιμο και δεν είναι δίκαιο να βάζει κανείς πιο πάνω από την άξια σοφία τη σωματική δύναμη

(Μετάφραση: Θεόφιλος Βέικος)

Ο θεός

Ο Ξενοφάνης στράφηκε με σατιρικό τρόπο ενάντια στο Δωδεκάθεο, καταγγέλλοντας τον ανθρωπομορφισμό και τις ανθρώπινες απεικονίσεις των θεών. Οι επιθέσεις του στρέφονταν εναντίον της ανηθικότητας και της ανθρωπομορφικής φύσης των θεών της κρατούσας θρησκείας. Μια τέτοια θεολογία είναι δυνατόν να θεωρηθεί καταστρεπτική χωρίς όμως να είναι, αφού ο Ξενοφάνης προχωρά και οδηγείται στην ιδέα ενός Θεού που είναι σύμφυτος με τον κόσμο. Ο Θεός είναι, όπως και ο κόσμος, αγέννητος, ανώλεθρος (άφθαρτος), αλλά και ακίνητος, αντίθετα από ό,τι πίστευε ο Αναξίμανδρος για το άπειρο και ο Αναξίμενης για τον αέρα.

Αρχαίο κείμενο

Πάντα θεοῖς' ἀνέθηκαν Ὅμηρος θ' Ἡσίοδος τε,
 ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν οὐκ εἶδεν καὶ ψόγος ἐστίν,
 κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.

.....
 Αλλά οι βροτοί δοκέουσι γεννάσθαι θεούς,
 την σφετέρην δ' εσθήτα ἔχειν φωνήν τε δέμας τε.

Αλλ' ει χείρας έχον βόες ηε λέοντες
 η γράψαι χείρεσσι και έργα τελείν άπερ άνδρες,
 ίπποι μεν θ' ίπποισι βόες δε τε βουσίν ομοίας
 και θεών ιδέας έγγραφον και σώματα εποίουν
 τοιαύθ' οίον περ καυτοί δέμας είχαν.

.....
 Αιεί δ' εν ταυτώι μίμνει κινούμενος ουδέν
 ουδέ μετέρχεσθαί μιν επιτρέπει άλλοτε άλληη
 αλλ' απάνευθε πόνοιο νόου φρενί πάντα κραδαίνει.

Μετάφραση

Όλα στους θεούς απέδωσαν ο Όμηρος και ο Ησίοδος
 όσα στους ανθρώπους φέρνουν ντροπή και μομφή,
 δηλαδή το να κλέβουν, το να μοιχεύουν και το να εξαπατούν ο ένας τον άλλο.

.....
 Αλλά οι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι θεοί γεννώνται
 έχοντας ανθρώπινο σώμα και φωνή, ντυμένοι με ανθρώπινα ενδύματα.

.....
 Αλλά εάν είχαν χέρια τα βόδια και τα λιοντάρια
 και μπορούσαν να ζωγραφίσουν με τα χέρια και να κάνουν έργα όπως οι άνθρωποι,
 τα άλογα μεν με άλογα, τα βόδια δε με βόδια όμοια
 τους θεούς θα ζωγράφιζαν και σώματα θα έφτιαχναν
 όμοια με τα δικά τους.

.....
 Πάντα μένει στο ίδιο μέρος χωρίς να κινείται καθόλου
 και ούτε αρμόζει σε αυτόν να αλλάζει θέση πηγαίνοντας εδώ και εκεί,
 αλλά χωρίς κόπο ταράκουνάει τα πάντα με τη σκέψη του νου του.

Είναι φανερό ότι η άποψη του Ξενοφάνη για το Θεό μάς θυμίζει την άποψη του Αναξίμανδρου για τη Γη – είναι ακίνητη στο κέντρο του κόσμου. Ο πανίσχυρος Θεός του είναι τοποθετημένος στο χώρο και διέπει τα πάντα σαν μια καθοδηγητική δύναμη, που κινεί, ελέγχει και κυβερνά. Ο Θεός είναι μια δύναμη που απλώνεται από το κέντρο του κόσμου προς κάθε κατεύθυνση ως το άπειρο, αλλά ο ίδιος δεν ταυτίζεται με τον κόσμο – ο Ξενοφάνης δεν είναι πανθειστής. Είναι ο ένας και αποκλειστικός παράγοντας που ελέγχει και συγκρατεί σε ενότητα τα πάντα, η ύψιστη εγγύηση της ενότητας και η αρχή της κίνησης όλων τα πραγμάτων.

Αρχαίο κείμενο

Ούλος οράι, ούλος δε νοεί, ούλος δε τ' ακούει.

Μετάφραση

Όλος βλέπει, όλος σκέπτεται, όλος δε ακούει.

Ο Ξενοφάνης δεν χρησιμοποιεί τα ρήματα ορώ, νοώ και ακούω κυριολεκτικά, γιατί, εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, αυτό θα ερχόταν σε αντίθεση με τις απόψεις του για τον ανθρωπομορφισμό των θεών. Με αυτά τα ρήματα δηλώνει ότι ο Θεός συλλαμβάνει και ελέγχει με τη δύναμή του τα πάντα.

Τέλος, ο Ξενοφάνης, αν και ασκεί κριτική στην παραδοσιακή λατρεία, εντούτοις δεν την απορρίπτει. Στο απόσπασμα που ακολουθεί φαίνεται ότι ο φιλόσοφος-ποιητής μπορεί να συνέλαβε την ιδέα του ενός κυρίαρχου Θεού –δημιούργημα καθαρά του φιλοσοφικού στοχασμού και όχι της πίστης–, αλλά αποδέχεται την ιδέα των πολλών θεών, των θεών όμως της πίστης.

Αρχαίο κείμενο

Εις θεός, εν τε θεοίσι και ανθρώποισι μέγιστος,
 ούτι δέμας θνητοίσιν ομοίος ουδέ νόημα.

Μετάφραση

Ένας θεός υπάρχει ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους ο πιο μεγάλος, ούτε στο σώμα όμοιος με τους θνητούς ούτε στη σκέψη.

Ο κόσμος

Σύμφωνα με τον Ξενοφάνη, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τους θεούς, οι οποίοι ούτε γεννιούνται ούτε πεθαίνουν, όλα τα πράγματα γεννιούνται, μεταβάλλονται και φθείρονται. Τα πράγματα που αποτελούν τον κόσμο προέρχονται από τη Γη και το νερό: *Γη και ύδωρ πάντ' έσθ' όσα γίνονται ηδέ φύονται* (Γη και νερό είναι όλα όσα γίνονται και αναπτύσσονται). Αφετηρία όμως και τέρμα κάθε κύκλου γένεσης και φθοράς όλων των πραγμάτων είναι η Γη: *Εκ γαίης γαρ πάντα και εις γην πάντα τελευτά* (Όλα ξεκινούν από τη Γη και στη Γη καταλήγουν).

Η παρατήρηση του Ξενοφάνη για την ύπαρξη απολιθωμένων ψαριών στα λατομεία των Συρακουσών τον οδήγησε στην άποψη ότι υπήρξε εναλλαγή υγρών και ξηρών εποχών και ότι μια κυκλική πορεία χαρακτηρίζει τον κόσμο – π.χ., η θάλασσα γίνεται γη και αντιστρόφως.

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ Ο ΕΦΕΣΙΟΣ

Φιλόσοφος από την Έφεσο, ο οποίος έζησε ανάμεσα στο 550 και το 480 π.Χ. Ήταν γόνος παλιάς αριστοκρατικής και ιερατικής οικογένειας, παραχώρησε όμως εκουσίως το ιερατικό του αξίωμα στον αδερφό του.

Το στοιχείο του χαρακτήρα του που τον έκανε να ξεχωρίζει ήταν η τάση του να απομονώνεται και να μην επιδιώκει να έχει επαφές με τους συνανθρώπους του – πολύ συχνά μάλιστα έφτανε μέχρι την περιφρόνηση και την απόρριψή τους. Πολλές φορές είχε μιλήσει δημοσίως με ιδιαίτερα απαξιωτικό τρόπο για μεγάλους στοχαστές και ποιητές της εποχής του.

Απέρριπτε συλλήβδην την παράδοση και, χωρίς να στηρίζεται σε εμφανή τουλάχιστον πρότυπα, συνόψισε τις μάλλον ιδιόρρυθμες σκέψεις του με μια το ίδιο ιδιόρρυθμη γλώσσα σε ένα βιβλίο, το οποίο, όπως μας αποκαλύπτει ο Διογένης ο Λαέρτιος, το είχε προσφέρει ανάθημα στο ναό της Εφεσίας Αρτέμιδας. Ο Λαέρτιος συμπληρώνει πως σκόπιμα το είχε συγγράψει με τρόπο σκοτεινό, ώστε μόνο οι λόγοι να μπορούν να το κατανοήσουν και να μην εκτεθεί εάν πέσει στα χέρια του ποιουοδήποτε.

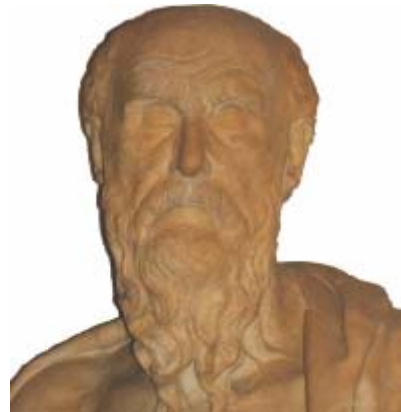
Το βιβλίο αποτελούνταν από επιμέρους αποφθεγματικές φράσεις αφοριστικού χαρακτήρα που ήταν διατυπωμένες χωρίς κάποια συγκεκριμένη μέθοδο ή τάξη. Σε αυτό πολύ πιθανόν να μην έδωσε τίτλο ο ίδιος, αν και αργότερα απέκτησε πολλούς, με επικρατέστερο το γνωστό και από άλλους φιλοσόφους *Περί Φύσεως*.

Το βιβλίο του αποτελείται από «φράσεις γνωμικού χαρακτήρα, συχνά μάλιστα σχηματισμένες μόνο με ονοματικούς τύπους, σαν όγκοι ακατέργαστοι, τοποθετημένοι υπό μορφή θραυσμάτων ο ένας δίπλα στον άλλο, που κυριαρχούν στο κείμενο, με μια πυκνότητα που κάνει δυσπρόσιτες τις σκέψεις του Ηράκλειτου εξ ου και το όνομά του Ηράκλειτος ο Σκοτεινός» (Paul Kroh).

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Η διδασκαλία του Εφέσιου φιλοσόφου μπορεί να συμπυκνωθεί στις παρακάτω προτάσεις:

Ο κόσμος βρίσκεται σε μια ακατάπαυστη κίνηση και η συνεχής αλλαγή του είναι το σταθερό χαρακτηριστικό της πορείας του. Η φράση αυτή αποτελεί και τη θεωρία της καθολικής ροής.

Ο κόσμος δεν είναι ένα στατικό οικοδόμημα, που κάποιος το δημιούργησε, είτε θεός είτε άνθρωπος, αλλά μια αιώνια ζωντανή φωτιά, που αναβοσβήνει συνέχεια με μέτρο και κανονικές αναλογίες.

Ο κόσμος βρίσκεται συνεχώς σε κατάσταση σύρραξης. Ο πόλεμος είναι ο πατέρας και ο βασιλιάς όλων.

Όλες οι συγκρουόμενες δυνάμεις του κόσμου καταλήγουν σε αρμονία. Αυτός ο πόλεμος που διεξάγεται δεν γίνεται χωρίς τάξη. Υπάρχει μια σταθερή κανονικότητα και νομοτέλεια που διέπει όλες τις κινήσεις, μεταβολές και αντίθετες ροπές των πραγμάτων.

Η κίνηση και η μεταβολή

Ο Ηράκλειτος πίστευε ότι ο κόσμος είναι ένα ρεύμα το οποίο κινείται συνεχώς. Την άποψή του αυτή την παρουσίαζε παραστατικά με την εικόνα του ποταμού. Αν ο κόσμος μοιάζει με το ποτάμι που τα νερά του κυλούν αδιάκοπα, τότε η ασταμάτητη κίνησή του αποτελεί το μοναδικό τρόπο για να υπάρχει αυτός, δηλαδή ο κόσμος.

Ο κόσμος δεν συντίθεται από πράγματα που παραμένουν συνεχώς ίδια, αλλά από συμβάντα, τα οποία μπορεί να είναι συνεχώς διαφορετικά, χωρίς όμως ο κόσμος να χάνει την ταυτότητά του. Στην κοσμική κίνηση συμμετέχουν όλοι, όπως και στην αλλαγή πορείας που συνεπάγεται αυτή αλλά και στη σταθερότητα του ρυθμού κίνησης και μεταβολής.

Αρχαίο κείμενο

Ποταμοίσι τοίσιν αυτοίσιν εμβαίνουσιν ἕτερα και ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ.

.....
Ποταμῶι γαρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῶι αὐτῶι... σκίδνησικαι... συνάγει... συνίσταται και ἀπολείπει... πρόσεισι και ἀπεισι...

Μετάφραση

Σε αυτούς που μπαίνουν στα ίδια ποτάμια, από πάνω τους κυλάνε άλλα και άλλα νερά.

.....
Δεν είναι δυνατόν να μπει κανείς στο ίδιο ποτάμι δύο φορές. Τα νερά διαχωρίζονται και μαζεύονται, συναντιούνται και προσπερνούν, πλησιάζουν και απομακρύνονται...

Το πυρ

Αυτή την κοσμική τάξη που περιγράψαμε προηγουμένως ποιος τη δημιούργησε και ποιος τη συντηρεί;

Ο Ηράκλειτος απαντά πως αυτή την κοσμική τάξη, η οποία είναι ίδια για όλα τα πράγματα, δεν την «έχτισε» κανένας θεός ή άνθρωπος, δεν είναι δηλαδή δημιούργημα κανενός. Υπήρχε πάντοτε, υπάρχει και σήμερα και θα υπάρχει αιώνια ως ζωντανή φωτιά που ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο και πάλι θα ανάβει και πάλι θα σβήνει. Το πυρ όμως δεν είναι η αρχή του κόσμου, όπως, π.χ., είναι το άπειρον του Αναξίμανδρου, αλλά είναι η σταθερά του κόσμου, εκείνος ο παράγοντας που παριστάνει τη μεταβλητότητα, την πολλαπλότητα και επιπλέον το μέτρο και τον απόλυτα καθορισμένο τρόπο μεταβολής (του κόσμου).

Ο Ηράκλειτος, αντίθετα από τους προγενέστερους φιλοσόφους, δεν είχε ιδιαίτερα αστρονομικά ενδιαφέροντα. Η ενασχόλησή του όμως με το πυρ τον έφερε κοντά και σε αυτό το γνωστικό πεδίο. Από έμμεσες πληροφορίες που προέρχονται από το Διογένη τον Λαέρτιο μαθαίνουμε ότι ο Ηράκλειτος πίστευε πως τα ουράνια σώματα είναι σκάφες, με το κοίλο μέρος τους στραμμένο προς τη Γη. Αυτές οι σκάφες είναι γεμάτες φλόγες –προφανώς αναφέρεται στα αστέρια–, οι οποίες δημιουργούνται από τις αναθυμιάσεις της θάλασσας. Αυτό συμβαίνει γιατί το νερό μεταβάλλεται σε πυρ. Ο ήλιος είναι καθημερινά νέος, γιατί το βράδυ ενισχύεται, όπως προαναφέρθηκε, από νέες αναθυμιάσεις. Ο ήλιος δεν πρόκειται να ξεπεράσει ποτέ τα προβλεπόμενα για αυτόν όρια –να μη λάμψει περισσότερο από ό,τι έχει κανονιστεί, ούτε να πλησιάζει τη γη περισσότερο από ό,τι πρέπει–, γιατί η Δίκη και οι βοηθοί της, προσωποποίηση της αρχής της κανονικότητας, θα τον βρουν.

Αρχαίο κείμενο

Κόσμον τόνδε ούτε τις θεών ούτε ανθρώπων εποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πυρ αἰεζῶν, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

.....
 Πυρὸς τροπαί: πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δε το μεν ἡμισυ γη το δε ἡμισυ πρηστήρ...
 ...(γη) θάλασσα διαχέεται καὶ μετρέεται εἰς τον αὐτόν λόγον οκοίος πρόσθεν ἡν ἡ γενέσθαι γη.

.....
 Πυρὸς τε ανταμοιβή τα πάντα καὶ πυρ ἀπάντων ὁκωσπερ χρυσού χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός.

.....
 Τα δε πάντα οιακίζει Κεραυνός.

.....
 Ἡλιος ουχ υπερβήσεται μέτρα, εἰ δε μη Ερινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι εξευρήσουσιν.

Μετάφραση

Αυτή εδώ την κοσμική τάξη δεν τη δημιούργησε ούτε κανένας από τους θεούς ούτε κανένας από τους ανθρώπους, αλλά πάντοτε υπήρχε, υπάρχει και θα υπάρχει αιώνια ζωντανή φωτιά που ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο.

.....
 Μεταλλαγές της φωτιάς: πρώταθάλασσακαι ύστερα το μισό της θάλασσας γίνεται γη και το μισό πύρινη αστραπή... Η γη διασκορπίζεται στη θάλασσακαι μετασχηματίζεται με μέτρο στην ίδια αναλογία στην οποία υπήρχε προηγουμένως προτού γίνει γη.

.....
 Όλα ανταλλάσσονται με φωτιά και η φωτιά με όλα, όπως ακριβώς τα αγαθά με χρυσό και ο χρυσός με αγαθά.

.....
 Όλα τα κυβερνά ο Κεραυνός.

.....
 Ο ήλιος δεν θα ξεπεράσει τα μέτρα του, διαφορετικά οι Ερινύες, οι βοηθοί της Δίκης, θα τον βρουν.

Ο λόγος (εν το σοφόν)

Ο λόγος έχει πολλές σημασίες μέσα στο έργο του Ηράκλειτου (προφορική έκφραση, φήμη, διδασκαλία, περιεχόμενο βιβλίου, κοσμικός νόμος, μέτρο, αναλογία κ.λπ.), παρ' όλα αυτά είναι ο συνδετικός κρίκος όλων των πραγμάτων και των ανθρώπων, ο κοινός παράγοντας που ρυθμίζει τα πάντα.

Ο Ηράκλειτος πίστευε ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων κρίνεται με βάση την αλήθεια του λόγου, άρα πρέπει οι άνθρωποι να τον κατανοήσουν, να μνηθούν τέλεια σε αυτόν και να ζουν σύμφωνα με τον κοσμικό νόμο.

Πιο συγκεκριμένα, οι άνθρωποι δεν κατανοούν την αλήθεια που έμαθαν, επειδή νομίζουν ότι αλήθεια είναι η προσωπική τους γνώμη. Έτσι, έρχονται σε σύγκρουση με την αλήθεια. Πρόθεση του φιλόσοφου είναι να οδηγήσει τους ανθρώπους σε ομολογία, δηλαδή στη συμφωνία του ατομικού και του καθολικού λόγου, της προσωπικής γνώμης με την αλήθεια, που αποτελεί την ενότητα όλων των πραγμάτων.

Η συνειδητοποίηση της ενότητας όλων των πραγμάτων προέρχεται από την ομολογία του ανθρώπου με τον κοινό κοσμικό νόμο, ο οποίος είναι ταυτόχρονα και νόμος της σκέψης και της πράξης του ίδιου του ανθρώπου. Μέσα από αυτή τη διαδικασία ο άνθρωπος θα φτάσει στη συνειδηση του σοφού (λόγου) ως ενός και μοναδικού παράγοντα όλων των πραγμάτων, που ξεχωρίζει από όλα. Μόνο τότε θα γίνει κατανοητή η αφανής αρμονία που αντιστοιχεί στη φανερή πραγματικότητα του κόσμου και την εξηγεί. Η κατάκτηση της αλήθειας και η μύηση στο βάθος του νοήματός τηςόμως είναι επίπονες διαδικασίες.

Αρχαίο κείμενο

Του δε λόγου τούδ' εόντος αἰεὶ αἰζύνετοί γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες το πρῶτον. Γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τον λόγον τόνδε ἀπείροισιν εοίκασι,

πειρώμενοι και επέων και έργων τοιούτων, οκοίων εγώ διήγευμαι κατά φύσιν διαιρέων έκαστον και φράζων όκως έχει. Τους δε άλλους ανθρώπους λανθάνει οκόσα εγεργθέντες ποιούσιν, όκωσπερ οκόσα εύδοντες επιλανθάνονται.

.....
 Διό δει έπεσθαι τώι νυνώι. Του λόγου δε εόντος ξυνού ζώουσιν οι πολλοί ωσιδίαν έχοντες φρόνησιν.

.....
 Αξύνετοι ακούσαντες κωφοίσιν εοίκασι. Φάτις αυτοίσιν μαρτυρεί παρεόντας απείναι.

.....
 Ου γαρ φρονέουσι τοιαύτα πολλοί, οκοίοις εγκυρεύσιν, ουδέ μαθόντες γινώσκουσιν, εωυτοίσι δε δοκέουσι.

.....
 Ουκ εμού, αλλάτου λόγου ακούσαντες ομολογείν σοφόν εστίν εν πάντα είναι.

.....
 Εν το σοφόν. Επίστασθαι γνώμην, όκη κυβερνάται πάντα διά πάντων.

Μετάφραση

Αν και ο λόγος αυτός υπάρχει αιώνια, οι άνθρωποι γίνονται ασύνετοι και πριν τον ακούσουν και αφού τον ακούσουν για πρώτη φορά. Ενώ δηλαδή όλα συμβαίνουν σύμφωνα με αυτόν το λόγο, οι άνθρωποι δείχνουν άπειροι, ενώ λαμβάνουν πείρα λόγων και έργων τέτοιων σαν αυτά που πραγματεύομαι εγώ διαιρώντας τα σύμφωνα με τη φύση τους το καθένα και λέγοντας πώς έχουν. Όμως οι άλλοι άνθρωποι δεν παίρνουν είδηση αυτών που κάνουν ξύπνιοι, όπως και εκείνων που κάνουν όταν κοιμούνται.

.....
 Για αυτό πρέπει να ακολουθούμε τον κοινό λόγο. Ενώ όμως ο λόγος είναι κοινός, οι πολλοί ζουν σαν να είχαν δική τους φρόνηση.

.....
 Οι ασύνετοι, ακόμα και αν ακούσουν, μοιάζουν με κωφούς. Για αυτούς ο λόγος μαρτυρεί: Αν και παρόντες, απουσιάζουν.

.....
 Πολλοί άνθρωποι δεν σκέφτονται τέτοια πράγματα που τους συμβαίνουν ούτε νιώθουν, αφού τα μάθουν, νομίζουν όμως πως τα ξέρουν.

.....
 Όχι εμένα, αλλά το λόγο αφού ακούσετε, να ομολογήσετε πως σοφόν είναι ένα, το να είναι τα πάντα ένα.

.....
 Ένα είναι το σοφόν. Να γνωρίσετε το λόγο με τον οποίο όλα κυβερνώνται με μέτρο μέσα από όλα.

Ο πόλεμος

Ο πόλεμος, όπως ο λόγος, είναι ο κοινός κανόνας όλων των πραγμάτων και απόλυτα αναγκαίος. Οι διαπιστώσεις αυτές του Ηράκλειτου δεν αναφέρονται σε μια εικόνα συνεχούς σύρραξης και στην κυριαρχία του κακού, αλλά σε έναν κοινό παράγοντα όλων των δυνάμεων του κόσμου που συγκρούονται, ο οποίος όμως δεν παίρνει το μέρος κανενός –είναι αμερόληπτος– και είναι απολύτως δίκαιος. Αποτελεί τη δύναμη που κυριαρχεί στη γένεση όλων των πραγμάτων και των όντων. Παιδιά του είναι βέβαια και οι άνθρωποι. Ο πόλεμος είναι αυτός που διακρίνει θεούς και ανθρώπους, ελεύθερους και δούλους. Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, στον πόλεμο αυτοί που πεθαίνουν αποχωρίζονται από το σώμα και γίνονται ψυχές αθάνατες (θεοί), ενώ αυτοί που μένουν ζωντανοί είναι οι άνθρωποι. Από αυτούς όσοι ανήκουν στο στρατόπεδο των νικητών είναι ελεύθεροι, ενώ όσοι ανήκουν στο στρατόπεδο των ηττημένων είναι δούλοι. Εκείνο που διακρίνει τον πόλεμο από το λόγο κ.λπ. είναι ότι αυτός, δηλαδή ο πόλεμος, αποτελεί την ουσιαστική προϋπόθεση ενός κόσμου σε αφανή αρμονία, γιατί χωρίς τη συνυφασμένη με τον κόσμο αλλαγή ανάμεσα στα αντίθετα δεν θα είχαμε τελικά την ενότητα των αντιθέτων.

Αρχαίο κείμενο

Ειδέναι χρη τον πόλεμον εόντα ξυνόν, και δίκην έριν, και γινόμενα πάντα κατ' έριν και χρεών.

.....
Πόλεμος πάντων μεν πατήρ εστί, πάντων δε βασιλεύς, και τους μεν θεούς έδειξε τους δε ανθρώπους, τους μεν δούλους εποίησε τους δε ελευθέρους.

Μετάφραση

Πρέπει κανείς να ξέρει πως ο πόλεμος είναι κοινός και η δικαιοσύνη είναι έριδα και το καθετί συμβαίνει μέσα από την έριδα και την αναγκαιότητα.

.....
 Ο πόλεμος είναι ο πατέρας όλων και βασιλιάς όλων. Αυτός ανέδειξε άλλους θεούς και άλλους ανθρώπους, άλλους έκανε δούλους και άλλους ελεύθερους.

Ενότητα των αντιθέτων

Η αφανής αρμονία του κόσμου οφείλεται στην ενότητα των αντιθέτων, την οποία συχνά ο Ηράκλειτος την αναφέρει με τον όρο θεός (για αρκετούς αναλυτές του έργου του Ηράκλειτου θα μπορούσε να ονομάζεται και λόγος ή και πόλεμος). Η άποψή του είναι ξεκάθαρη: Τα αντίθετα αποτελούν μια ενότητα και περνά το ένα στο άλλο. Για να ενισχύσει μάλιστα αυτή του την άποψη αναφέρει τη διαδοχή της μέρας από τη νύχτα, του καλοκαιριού από το χειμώνα, του πολέμου από την ειρήνη και αντιστρόφως. Επειδή μάλιστα ο λόγος που συνέχει τα αντίθετα είναι κοινός, για αυτό οι μετασχηματισμοί των αντιθέτων καθορίζονται από μια εσωτερική νομοτέλεια.

Αρχαίο κείμενο

Ο θεός ημέρη ευφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος ειρήνη, κόρος λιμός. Αλλοιούται δέ όκωσπερ πυρ, όπόταν συμμιγήι θυώμασιν, ονομάζεται καθ' ηδονήν εκάστου.

.....
Συλλάψεις όλα και ουχ όλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνάιδον διάιδον. Εκ πάντων εν και εξ ενός πάντα.

.....
Αρμονία αφανής φανερός κρείττων.

Μετάφραση

Ο θεός είναι μέρα νύχτα, χειμώνας καλοκαίρι, πόλεμος ειρήνη, χορτασμός πείνα. Αλλοιώνεται σαν τη φωτιά όταν αυτή αναμειχθεί με αρώματα, και παίρνει το όνομα ανάλογα με την ευχαρίστηση του καθενός.

.....
 Ενότητες είναι όλα και όχι όλα. Αυτά που συμφωνούν διαφέρουν, αυτά που εναρμονίζονται προχωρούν σε δυσαρμονία. Από όλα γίνεται ένα και από ένα όλα.

.....
 Η αφανής αρμονία είναι ανώτερη από τη φανερή.

Η ψυχή

Ο Ηράκλειτος πίστευε ότι υπήρχαν δύο είδη ψυχής, οι ξηρές, οι οποίες ήταν πύρινες και αιθέριες, σοφότες και άριστες, και οι υγρές. Οι πρώτες μετά το θάνατο δεν χάνονται, αλλά πηγαινούν στον Άδη, όπου οσφραίνονται αιθέριες αναθυμιάσεις, ενώ οι άλλες, οι φθίνουσες ψυχές, τελικώς πεθαίνουν μετατρεπόμενες σε νερό.

Αρχαίο κείμενο

Ψυχήσιν θάνατος ύδωρ γενέσθαι, ύδατι δε θάνατος γην γενέσθαι, εκ γης δε ύδωρ γίνεται, εξ ύδατος δε ψυχή.

Αύη ψυχή σοφωτάτη και αρίστη.

Μετάφραση

Είναι θάνατος για τις ψυχές να γίνουν νερό, είναι θάνατος για το νερό να γίνει γη. Από τη γη γίνεται πάλι νερό και από το νερό ψυχή.

.....
Ξηρή ψυχή είναι η πιο σοφή και άριστη.

Ο θεός και ο άνθρωπος

Ο Ηράκλειτος παρουσιάζει τη σχέση ανάμεσα στο Θεό και στον άνθρωπο με δύο όψεις. Στη μια Θεός και άνθρωπος θεωρούνται αντίθετα, ενώ στην άλλη θεωρούνται ενωμένα. Η δεύτερη περίπτωση δικαιολογείται εύκολα μέσα στο πλαίσιο του στοχασμού του Ηράκλειτου, ενώ στην πρώτη πρέπει να θεωρήσουμε πως ο άνθρωπος που αντιτίθεται στο Θεό είναι αυτός που δεν βρίσκεται σε συμφωνία με το σοφόν ή τον λόγον.

Αρχαίο κείμενο

Ἦθος ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνῶμας, θεῖον δὲ ἔχει.

.....
Τῶι μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ αὖ μὲν ἀδίκᾳ υπειλήφασιν αὖ δίκαια.

.....
Ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων.

Μετάφραση

Το ανθρώπινο ήθος δεν έχει τη γνώση του μέτρου, ενώ το θεϊκό έχει.

.....
Για τον θεό όλα είναι όμορφα, καλά και δίκαια. Αλλά οι άνθρωποι άλλα τα έχουν θεωρήσει άδίκαια και άλλα δίκαια.

.....
Το ήθος για τον άνθρωπο είναι ο θεός.

(Όλα τα παραπάνω παραθέματα από το έργο του Ηράκλειτου, καθώς και οι μεταφράσεις τους προέρχονται από το έργο του καθηγητή Θεόφιλου Βέικου, *Οι Προσωκρατικοί*, Αθήνα 1998)

Η επίδραση των ιδεών του

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η επίδραση των ιδεών του Ηράκλειτου στους μεταγενέστερους φιλοσόφους. Ο Δημόκριτος, ο Πλάτωνας, οι στωικοί, ο Σπινόζα, και κυρίως ο Χέγκελ αντλούν στοιχεία από το έργο του. Από τους πιο σύγχρονους ο Νίτσε ομολογεί το θαυμασμό που τρέφει προς τον Εφέσιο φιλόσοφο, δεν κρύβει την άποψη που έχει για τον Ηράκλειτο και διακηρύσσει με απόλυτη ειλικρίνεια: «Ο κόσμος έχει αιώνια την ανάγκη της αλήθειας, έχει επομένως αιώνια την ανάγκη του Ηράκλειτου».

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ Ο ΑΚΡΑΓΑΝΤΙΝΟΣ

Φιλόσοφος, ποιητής, πολιτικός, μάγος και ιατρός. Γεννήθηκε στον Ακράγαντα το 483/482 π.Χ. κατά τον Απολλόδωρο ή το 492 π.Χ. σύμφωνα με νεότερες έρευνες. Ήταν εγγονός του ολυμπιονίκη Εμπεδοκλή και γιος του Μέτωνα ή κατ' άλλους του Αρχίνομου. Αν και καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια, συμμετείχε στους πολιτικούς αγώνες της πατρίδας του με το μέρος των δημοκρατικών. Λέγεται μάλιστα πως αρνήθηκε να καταλάβει κάποιο σημαντικό δημόσιο αξίωμα και προτίμησε να περιοδεύσει σε όλη τη Σικελία, ασκώντας σημαντική επίδραση στους κατοίκους των τόπων που επισκέφθηκε ως ρήτορας, ποιητής και φιλόσοφος. Επισκέφθηκε την Πελοπόννησο και έλαβε μέρος στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Δεν φαίνεται να επέστρεψε από αυτό του το ταξίδι στην πατρίδα του και παρέμεινε στην Πελοπόννησο, πιθανόν ως εξόριστος.

Πρέπει να πέθανε ανάμεσα στο 435 και το 430 π.Χ.

Η έλλειψη πληροφοριών για τη ζωή του συντέλεσε ώστε ήδη από τους αρχαίους χρόνους να δημιουργηθούν πολλοί μύθοι-θρύλοι σχετικά με αυτή. Ένας από αυτούς παρουσιάζει τον Εμπεδοκλή να αυτοκτονεί πέφτοντας μέσα στον κρατήρα του ηφαιστείου της Αίτνας. Η παράδοση τον παρουσιάζει να συνδέεται με τον Παρμενίδα και τον Ξενοφάνη, ενώ η παραμονή του στους Θουρίους τον έφερε σε επαφή με τον Πυθαγόρα.

Πολλές φορές εμφανιζόταν ως φιλεύσπλαχνος θεραπευτής και ως θαυματοποιός, ο οποίος στο τέλος της δράσης του μεταφέρθηκε στα Ηλύσια Πεδία. Είναι φανερό από τα κείμενα που αποδίδονται στο φιλόσοφο πως και ο ίδιος ενίσχυε μια τέτοια εικόνα για τον εαυτό του.

Κατά το Διογένη τον Λαέρτιο ο Εμπεδοκλής έγραψε δύο φιλοσοφικά έργα, τα *Περί Φύσεως* και *Καθαρμοί* (έχει περισσότερο θρησκευτικό χαρακτήρα). Στο πρώτο ο Εμπεδοκλής προσπαθεί να εξηγήσει από φυσική άποψη τον κόσμο στις ποικίλες φάσεις του και στα ποικίλα περιεχόμενά του, ενώ το δεύτερο έχει ως θέμα την πτώση της ανθρώπινης ψυχής από μια αρχική κατάσταση αθωότητας και τον κύκλο που αυτή ακολουθεί για να φτάσει και πάλι στην αρχική της θέση.

Οι ερευνητές παρατήρησαν κάποιες αντιφάσεις ανάμεσα στα δύο έργα κυρίως γιατί στο πρώτο του βιβλίο δεν προϋποθέτει κάποια αθάνατη ψυχή, πράγμα που συμβαίνει στο δεύτερο. Η πιο πειστική εξήγηση που έχει δοθεί είναι ότι τα έργα αυτά έχουν γραφτεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ζωής του φιλόσοφου. Παραδίδεται επίσης ότι είχε γράψει τραγωδίες, πολιτικούς λόγους και ιατρικά συγγράμματα.

Στα λίγα αποσπάσματα που σώζονται από τα έργα του διαφαίνονται τα πολλαπλά ενδιαφέροντά του που εμμέσως δικαιολογούν την εικόνα του πολυπράγμονα και του πολυμαθούς που παραδίδει για αυτόνη παράδοση. Τα αποσπάσματα δικαιολογούν και την άποψη των μελετητών ότι ο φιλόσοφος ήταν δεινός *περί την φράσιν*.

Ο Εμπεδοκλής ήταν ο τελευταίος προσωκρατικός φιλόσοφος που διατύπωσε τη διδασκαλία του εμμέτρως σε δακτυλικό εξάμετρο.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Ο Εμπεδοκλής ωρίμασε πνευματικά-ιδεολογικά σε μια περίοδο έντονων συγκρούσεων ανάμεσα στη φυσική θεωρία του Ηράκλειτου για ένα δυναμικό σύμπαν στο οποίο κυριαρχεί το *αείζωον πυρ*, και στο στρατόπεδο της πυθαγορικής και ελεατικής οντολογίας του Παρμενίδα με ένα ον στατικό και αναλλοίωτο. Ο Εμπεδοκλής προσπάθησε στη δική του οντολογία να συγκεράσει αυτές τις αντιτιθέμενες θεωρίες.

Οντολογία και φυσική

Συγκεκριμένα ο Εμπεδοκλής διακήρυξε ότι το σύμπαν συντίθεται και αποσυντίθεται από τέσσερα αμετάβλητα «ριζώματα»: το ύδωρ (*Νήστις*), τη γη (*Αἰδωνεύς*), τον αέρα (*Ἡρα*) και το πυρ (*Ζεὺς*). Κάθε γένεση και φθορά είναι αποτέλεσμα της μείξης και του αποχωρισμού των

τεσσάρων ριζωμάτων σε διαφορετική αναλογία κάθε φορά, ανάλογα με τη μορφή που έχει αυτό που γεννιέται ή φθείρεται. Έτσι, το *ον* (ριζώματα) δεν μεταβάλλεται (άποψη των ελεατών), αλλά και η γένεση και η φθορά είναι πραγματικές διεργασίες (άποψη των ατομικών).

Στη συνέχεια ο Εμπεδοκλής προσπάθησε να εξηγήσει με ποιον τρόπο γίνεται η *μίξις* και η *διάλλαξις* των ριζωμάτων. Έχοντας ως πρότυπο την *αρμονίαν* και την *έριν* του Ηράκλειτου, πρότεινε το *νείκος* και τη *φιλότητα* ως δυνάμεις που κατευθύνουν τα ριζώματα. Με την πρότασή του αυτή όμως ο Εμπεδοκλής χώρισε τις κοσμογονικές δυνάμεις (*νείκος-φιλότητα*) από τα φυσικά στοιχεία (*ριζώματα*) και επέβαλε την επικυριαρχία της ενέργειας πάνω στην ύλη, ανοίγοντας το δρόμο στη διατύπωση από διάφορους στοχαστές, τους επόμενους αιώνες, ακραίων θέσεων είτε απόλυτα υλιστικών είτε πνευματοκρατικών.

Όταν η φιλότητα επικρατήσει ολοκληρωτικά, έχοντας επιτύχει τη *μείξη* όλων των συστατικών στοιχείων, ονομάζεται *σφαίρος*. Σφαίρος σημαίνει μια πρωταρχική ενότητα, μια μάζα ομογενή και συμπαγή, όπου τα πάντα χαίρονται την ένωσή τους. Ο κόσμος συμπύσσεται και αναπτύσσεται ανάλογα με το ποια από τις δύο κοσμικές δυνάμεις (*νείκος-φιλότητα*) κυβερνά.

Η δημιουργία των όντων και ο μυστικισμός

Ο Εμπεδοκλής ισχυριζόταν ότι τα όντα δημιουργήθηκαν σε τέσσερα στάδια:

Α' Στάδιο: Δημιουργούνται χωριστά τα μέλη των φυτών και των ζώων.

Β' Στάδιο: Στο στάδιο αυτό παρατηρείται το *συνέρχεσθαι* των μελών των φυτών και των ζώων προς απαρτισμό ενός όλου. Το στάδιο αυτό ονομάζεται και *σύννοδος*.

Γ' Στάδιο: Στη φάση αυτή συμβαίνει μεταλλαγή αυτών των μορφών για να δημιουργηθούν οι ζωτικές μορφές.

Δ' Στάδιο: Στο στάδιο αυτό παρατηρείται η διατήρηση των ζωντανών πλέον μορφών με τη διαδικασία της αναπαραγωγής.

Για την ανθρώπινη κοινωνία πίστευε ότι στην αρχή της η ζωή ήταν άδολη και οι άνθρωποι ζούσαν ευτυχισμένοι. Μετά όμως οδηγήθηκαν στον ξεπεσμό. Για να επιστρέψουν στην προηγούμενη κατάσταση της ευτυχίας πρότεινε τους καθαρμούς.

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

Τέσσερα γαρ πάντων ριζώματα πρώτον άκουε:

Ζευσ αργής Ήρη τε φερέσβιος ηδ' Αϊδωνεύς

Νήσις θ' η δακρύοις τέγγει κρούνωμα βρότειον.

.....
*Διπλ' έρέω: τότε μεν γαρ εν ηυξήθη μόνον είναι
 εκ πλειόνων, τότε δ' αυ διέφυ πλέον εξ ενός είναι,
 πυρ και ύδωρ και γαία και ήερος άπλετον ύψος,
 Νείκος τα' ουλόμενον δίχα των, ατάλαντον απάντηι,
 και Φιλότης εν τοίσιν, ίση μήκος τε και πλάτος τε.*

.....
*Αλλ' ο γε πάντοθεν ίσος εοί και πάμπαν απείρων
 ούτως Αρμονίης πυκινώι κρυφώι εστήρικται
 Σφαίρος κυκλοτερής μονίηι περιηγεί γαίωv.*

Μετάφραση

Άκουσε τα τέσσερα ριζώματα-πηγές όλων των πραγμάτων:

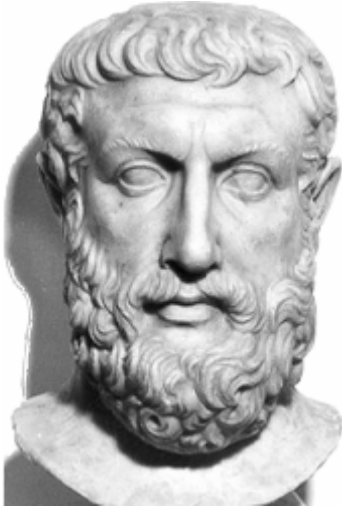
Ο Δίας ο λαμπερός, η Ήρα που δίνει ζωή, και ο Αϊδωνέας

και η Νήσις, η οποία δημιουργεί με τα δάκρυά της τις πηγές για τους θνητούς.

.....
 Μια διπλή ιστορία θα πω: Μια φορά συνέβη και βγήκε το ένα μόνο από τα πολλά, μιαν άλλη αυτό χωρίστηκε πάλι για να γίνουν από το ένα πολλά, φωτιά και νερό και γη και το απεριόριστο ύψος του αέρα και ξέχωρα απ' αυτά το ολέθριο Νείκος, ισοδύναμο παντού, και ανάμεσά τους η Φιλότητα, ίση σε μήκος και σε πλάτος.

.....
 Αλλά ο Σφαίρος, ίσος από παντού με τον εαυτό του και ολότελα δίχως όρια,
 μένει σταθερός κάτω από τη στενή κάλυψη της Αρμονίας, ένας ολοστρογγυλος
 Σφαίρος που χαίρεται μέσα στην κυκλική μοναξιά του.

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

Φιλόσοφος ο οποίος γεννήθηκε το 515 π.Χ. στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας και πέθανε γύρω στο 440 π.Χ. Ανήκε σε πλούσια και ισχυρή πολιτική οικογένεια της Ελέας, στην οποία, όπως παραδίδεται, επιτέλεσε ο ίδιος και νομοθετικό έργο. Κατά την παράδοση υπήρξε μαθητής του Ξενοφάνη, χωρίς όμως να θεωρείται συνεχιστής του φιλοσοφικού του συστήματος. Είναι επίσης πιθανόν να είχε προσωπικές σχέσεις με ορισμένους Πυθαγόρειους φιλοσόφους. Ο Παρμενίδης θεωρείται ιδρυτής της Ελεατικής Φιλοσοφικής Σχολής της φιλοσοφίας και μαθητές του υπήρξαν ο Ζήνων και ο Μέλισσος.

Ο Πλάτωνας σε ένα από τα πιο σημαντικά του έργα, το διάλογο *Παρμενίδη*, αναφέρεται ακριβώς στην προσωπικότητά του και στη θεωρία του για το ον. Αντιτάσσει μάλιστα τον Παρμενίδη, το φιλόσοφο του είναι στον Ηράκλειτο, το φιλόσοφο του γίνεσθαι.

Ο Παρμενίδης είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με το θεμελιώδες ερώτημα της ελληνικής μεταφυσικής: «Ποια είναι η φύση του πραγματικού όντος;» (οντολογία). Στην προσπάθειά του να δώσει κάποια απάντηση καθόρισε το πλαίσιο εντός του οποίου έπρεπε να κινηθεί η σχετική συζήτηση.

Σώθηκαν αποσπάσματα από το έργο του από τον Σέξτο τον Εμπειρικό και τον Σιμπλίκιο. Το έργο είχε μορφή ποιήματος και ως πιθανός του τίτλος παραδίδεται το *Περί Φύσεως*.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Στο προοίμιο του έργου του ο Παρμενίδης παρουσιάζει τον εαυτό του σαν ένα έφηβο, τον οποίο η ορμή του για γνώση τον οδηγεί στον κόσμο των θεών. Εκεί μια θεά του υπόσχεται πως θα τον μυήσει στη γνώση και θα του αποκαλύψει την πραγματικότητα του όντος. Στη συνέχεια ο Παρμενίδης αποκαλύπτει το γενικότερο φιλοσοφικό του προβληματισμό. Αποδέχεται τη μοναδικότητα, την ενότητα και την αιωνιότητα του ανώτατου όντος, αδυνατώντας όμως να κατανοήσει την κινητικότητα και τη μεταβλητότητά του.

Αποκλείει την αρχή και το τέλος, τη γένεση και το θάνατο, την αύξηση και τη φθορά, την κίνηση και τη μεταβολή, τη διαιρετότητα και την ασυνέχεια του όντος.

Οι απόψεις του Παρμενίδη για τον κόσμο και την πραγματικότητα μπορούν να συμπυκνωθούν στις παρακάτω φράσεις:

Α. Η έσχατη πραγματικότητα είναι γεμάτη από ον, αδιάβρωτη από το μηδέν και το κενό. Ο κόσμος που μας περιβάλλει είναι γεμάτος από μέρα και νύχτα, που είναι τα δύο απαραίτητα φυσικά αντίγραφα του όντος.

Β. Όπως το ον ισορροπεί –στατικά– παντού, σαν μια τέλεια σφαίρα, έτσι και ο κόσμος. Το φως και η νύχτα είναι ισόρροπα και ισοδύναμα στον κόσμο.

Γ. Το ον και ο κόσμος διέπονται από μια δύναμη που ονομάζεται Δίκη, Ανάγκη ή Μοίρα. Η δύναμη αυτή εγγυάται τη διατήρηση του όντος μέσα στο όριά του, καθώς και τη λειτουργία του κόσμου σύμφωνα με τα ορισμένα μέτρα και τη νομοτέλειά του.

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

...χρεώ δε σε πάντα πυθέσθαι
 ημέν αληθείης ευκυκλέος ατρεμές ήτορ
 ηδέβροτων δόξας, ταις ουκ ένι πίστις αληθής.
 αλλ' έμψης και ταύτα μαθήσεται, ως τα δοκούντα
 χρην δοκίμως είναι διά παντός πάντα περώντα.

.....
 χρη το λέγειν τε νοείν τ' εόν έμμεναι· έστι γαρ είναι,
 μηδέν δ' ουκ εστί, τα σ' εγώ φράζεσθαι άνωγα.
 πρώτης γαρ σ' αφ' οδού ταύτης διζήσιος [είργω] .
 αυτάρ έπειτ' από της, ην δη βροτοί ειδότες ουδέν
 πλάττονται, δίκρανοι, αμηχανή γαρ εν αυτών
 στήθεσιν ιθύνει πλακτόν νοόν· οι δε φορούνται
 κωφοί όμως τυφλοί τε, τεθηπότες, άκριτα φύλα,
 οίς το πέλειν τε και ουκ είναι ταύτον νενόμισται
 κου ταυτόν, πάντων παλίντροπός εστί κέλευθος.

.....
 Ταυτόν δ' εστί νοείν τε και ούνεκεν έστι νόημα.
 Ου γαρ άνευ του εόντος, εν ώι πεφατισμένον έστιν,
 ευρήσεις το νοείν. Ουδέν γάρ < ή > έστιν ή έσται
 άλλο πάρεξ του εόντος, επεί το γε Μοίρ' επέδησεν
 ούλον ακίνητον τα' εμέναι, τώι πάντ' όνομ' έσται,
 όσσα βροτοί κατέθεντο πεποιθότες είναι αληθή,
 γίγνεσθαι τε και όλλυσθαι, είναι τε και ουχί, και
 τόπον αλλάσσειν διά τε χροά φανόν αμείβειν.

Μετάφραση

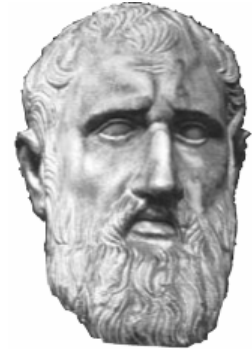
Είναι ανάγκη να τα μάθεις όλα, τόσο την ακλόνητη καρδιά της καλοστρογγυλεμένης Αλήθειας όσο και τις γνώμες των θνητών που δεν έχουν μέσα τους αληθινή βεβαιότητα. Ωστόσο, θα μάθεις κι αυτά, πώς θα έπρεπε να είναι μ' έναν πιθανό τρόπο αυτό το φαινομενικό που διαπερνά τα πάντα ολότελα.

.....
 Αυτό για το οποίο μπορεί κάνεις να μιλάει και να σκέφτεται πρέπει να υπάρχει. Γιατί το ον υπάρχει, ενώ το μηδέν δεν μπορεί να υπάρχει. Αυτά σου προτρέπω να λες. Γιατί σε αποτρέπω από την πρώτη αυτή μέθοδο έρευνας και έπειτα πάλι από εκείνον το δρόμο στον οποίο περιπλανιόνται οι θνητοί που δεν ξέρουν τίποτε, οι δикέφαλοι άνθρωποι. Αυτοί συμπεριφέρονται σαν κωφοί μαζί και τυφλοί άνθρωποι που τα 'χουν χαμένα, άκριτος όχλος. Αυτοί θεωρούν το είναι και το μη-είναι το ίδιο και όχι το ίδιο και ότι σε όλα υπάρχει μια αμφίδρομη πορεία.

.....
 Το ίδιο πράγμα είναι να σκεφτόμαστε κάτι και η σκέψη πως αυτό υπάρχει. Γιατί δεν θα βρεις τη σκέψη χωρίς το ον που σε σχέση με αυτό εκφράζεται η σκέψη. Τίποτα δεν υπάρχει ούτε θα υπάρχει άλλο εκτός από το ον, γιατί αυτό η Μοίρα το ανάγκασε να υπάρχει ως ένα όλον και ακίνητο. Για αυτό όλα θα είναι απλά ονόματα, όσα οι θνητοί έταξαν πεπεισμένοι πως είναι αληθινά, τη γένεση και τη φθορά, το είναι και το όχι, αλλαγή του τόπου και μεταλλαγή φανερού χρώματος.

ΖΗΝΩΝ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

Φιλόσοφος που γεννήθηκε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας ανάμεσα στο 490 και το 485 π.Χ. Ήταν φίλος του Παρμενίδη και κατ' άλλους θετός γιος του –άρα συνδεδεμένος και αυτός με τους πυθαγόρειους κύκλους– και ένθερμος οπαδός της φιλοσοφίας του. Υπερασπίστηκε με πάθος τις απόψεις του δασκάλου του και ιδιαίτερα τη θέση ότι η πραγματικότητα είναι μια και μοναδική. Για αυτό το λόγο όλα τα επιχειρήματά του ήταν εναντίον της πολλαπλότητας και της υπόθεσης ότι τα πράγματα κινούνται. Δίδασκε για ένα χρονικό διάστημα στην Αθήνα και ανάμεσα στους μαθητές του υπήρξε και ο Περικλής.

Σε νεανική μάλλον ηλικία έγραψε ένα έργο, πιθανόν γύρω στο 460 π.Χ., το οποίο, σύμφωνα με τον Πρόκλο, περιείχε σαράντα επιχειρήματα κατά της πολλαπλότητας, από τα οποία όμως σώθηκαν μόνο δύο. Το έργο του είναι γραμμένο με παράδοξο τρόπο. Ξεκινώντας από τις βασικές παραδοχές και τα συμπεράσματα των αντιπάλων του Παρμενίδη, έφτανε σε δύο αντιφατικά μεταξύ τους συμπεράσματα, φέρνοντάς τους έτσι σε δύσκολη θέση.

Ο Πλάτων στο έργο του *Παρμενίδης* αναφέρεται στον Ζήνωνα, ενώ ο Αριστοτέλης τον αποκαλεί *ευρέτη* της διαλεκτικής.

Πέθανε μετά το 430 π.Χ. και οπωσδήποτε πριν από το 415 π.Χ. και, εάν πιστέψουμε την παράδοση, έπειτα από φρικτά βασανιστήρια, επειδή είχε πάρει μέρος σε μια επανάσταση εναντίον κάποιου τυράννου.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Απόλυτα δική του διδασκαλία ο Ζήνων δεν παρουσίασε. Τον απασχολούσε με ποιον τρόπο θα αποδείξει ότι το αντίθετο από αυτό που υποστήριζε ο Παρμενίδης είναι στην πραγματικότητα αδύνατο, επομένως ότι δεν μπορεί να υπάρχει πολλαπλότητα ούτε κίνηση, ούτε γένεση και φθορά, γιατί, αν τα δεχτούμε όλα αυτά, τότε γεννιούνται πάντοτε μόνο αντιφάσεις.

Ο Ζήνων ανέπτυξε εξαιρετική ικανότητα στις έμμεσες αποδείξεις.

Οι αποδείξεις του στρέφονταν εναντίον της πολλαπλότητας (ένα πολλαπλό σώμα πρέπει να μερίζεται σε απείρως πολλά και απείρως μικρά κομμάτια, που το ένα βρίσκεται σε απόσταση από το άλλο), εναντίον της κίνησης (οι περιφημότερες παραδοξολογίες του: ο Αχιλλέας και η χελώνα, το βέλος που πετάει και ηρεμεί) και εναντίον της ύπαρξης του χώρου (το καθετί βρίσκεται μέσα σε ένα χώρο, μέσα σε τι είναι όμως αυτός ο χώρος;). Γνωστή είναι και η εικόνα με το κεγχρί που δεν βγάζει κανέναν ήχο όταν πέφτει σπυρί σπυρί, και κάνει γδούπο όταν πέφτει με το σακί. Αυτός ο γδούπος λογικά αποτελείται από το άθροισμα χιλιάδων τίποτα. «Αυτές οι έξυπνες και λεπτολόγες διερευνήσεις δεν μπορούσαν να δώσουν λύση σε συγκεκριμένα προβλήματα, ήθελαν όμως να πουν πως ο κόσμος των αισθήσεων δεν μπορεί παρά να περιέρχεται σε αμηχανία μπροστά στο νου» (Paul Kroyh).

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

Εἰ πολλὰ ἐστί, καὶ μεγάλα ἐστί καὶ μικρά· μεγάλα μὲν ὥστε ἀπειρα τὸ μέγεθος εἶναι, μικρά δ' οὕτως ὥστε μηδὲν ἔχειν μέγεθος· εἰ μὴ ἔχοι μέγεθος τὸ ὄν, οὐδ' ἂν εἴη· εἰ γὰρ ἄλλῳ ὄντι προσγένειτο, οὐδὲν ἂν μείζον ποιήσειεν· μεγέθους γὰρ μηδενὸς ὄντος, προσγενομένου δε, οὐδὲν οἷόν τε εἰς μέγεθος ἐπιδουναί· καὶ οὕτως ἂν ἤδη τὸ προσγιγνόμενον οὐδὲν εἴη· εἰ δε ἀπογινομένου τὸ ἕτερον μηδὲν ἐλάττων ἐσται μὴδὲ αὐ προσγιγνόμενον αὐξήσεται, δῆλον ὅτι τὸ προσγενομένον οὐδὲν ἦν οὐδέ τὸ ἀπογενομένον· εἰ δε ἐστίν, ἀνάγκη ἕκαστον μέγεθος τι ἔχειν καὶ πάχος καὶ ἀπέχειν αὐτοῦ τὸ ἕτερον ἀπὸ τοῦ ἐτέρου· καὶ περὶ τοῦ προύχοντος ὁ αὐτὸς λόγος· καὶ γὰρ ἐκεῖνο ἔξει μέγεθος καὶ προέξει αὐτοῦ τι· ὅμοιον δὲ τούτο ἀπαξ τε εἰπεῖν καὶ αἰεὶ λέγειν· οὐδὲν γὰρ αὐτοῦ

τοιούτον ἔσχατον ἔσται οὔτε ἕτερον πρὸς ἕτερον οὐκ ἔσται. οὕτως εἰ πολλά ἐστίν, ἀνάγκη αὐτὰ μικρὰ τε εἶναι καὶ μεγάλα· μικρὰ μὲν ὥστε μὴ ἔχειν μέγεθος, μεγάλα δὲ ὥστε ἄπειρα εἶναι.

.....
Δεύτερος δ' ο καλούμενος Αχιλλεύς. Ἔστι δ' οὗτος ὅτι το βραδύτατον οὐδέποτε καταληφθήσεται θεόν υπό του ταχίστου. Ἐμπροσθεν γαρ αναγκαίον ελθεῖν το διώκον, ὅθεν ὥρμησε το φεύγον, ὡστ' αἰί τι προέχειν αναγκαίον το βραδύτερον. Ἔστι δε και οὗτος ο αὐτός λόγος τῷ διχοτομεῖν, διαφέρει δ' εν τῷ διαιρεῖν μὴ δίχα το προσλαβανόμενον μέγεθος (Αριστοτέλης, Φυσικά Ζ 9.239 Β 14).

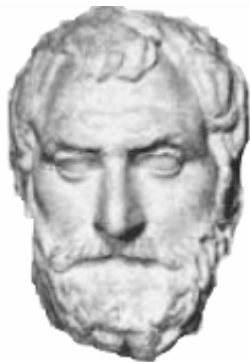
Μετάφραση

Αν υπάρχει μια πολλαπλότητα πραγμάτων, αυτά είναι και μεγάλα και μικρά· τόσο μεγάλα ὥστε να φτάνουν να είναι ἄπειρα στο μέγεθος, τόσο μικρά ὥστε να μην ἔχουν καθόλου μέγεθος. Αν το ον δεν είχε μέγεθος, δεν θα μπορούσε να υπάρχει. Αν το προσθέταμε σ' ἄλλο ον, δεν θα το ἔκανε πιο μεγάλο, γιατί ἓνα μηδαμινό μέγεθος που προστίθεται δεν μπορεί να αυξήσει το μέγεθος. Και ἔτσι το προστιθέμενο δεν θα ἦταν τίποτε. Και αν αὐτό αφαιρεθεῖ, το ἄλλο δεν θα εἶναι λιγότερο οὔτε πάλι με προσθήκη θα μεγαλώσει. Εἶναι φανερό πως αὐτό που προστέθηκε και αφαιρέθηκε δεν ἦταν τίποτε. Αλλά αν υπάρχει, κάθε πράγμα πρέπει να ἔχει κάποιο μέγεθος και πάχος και να απέχει το ἓνα ἀπὸ το ἄλλο. Και για το μέρος που βρίσκεται μπροστά ἀπὸ αὐτό ισχύει το ἴδιο ἐπιχείρημα. Γιατί και ἐκεῖνο θα ἔχει μέγεθος και θα υπάρχει κάτι πριν ἀπὸ αὐτό. Κι αὐτό εἶναι το ἴδιο πράγμα να το πούμε μια φορά και να το λέμε πάντοτε. Επειδὴ κανένα μέρος του ὄντος δεν θα εἶναι το τελευταῖο και οὔτε εἶναι δυνατό το ἓνα να μην ἔχει σχέση με το ἄλλο.

Επομένως, αν υπάρχει πολλαπλότητα πραγμάτων, αὐτά τα πράγματα εἶναι ἀνάγκη να εἶναι και μικρά και μεγάλα, τόσο μικρά που να μην ἔχουν τελικά καθόλου μέγεθος, τόσο μεγάλα ὥστε να εἶναι ἄπειρα.

.....
Δεύτερο ἐπιχείρημα εἶναι αὐτό που ονομάζεται Αχιλλέας. Σύμφωνα με αὐτό, ἓνα βραδύτατο σῶμα δεν πρόκειται ποτέ να φτάσει ἓνα ταχύτατο καθὼς τρέχει. Γιατί εἶναι ἀνάγκη αὐτό που κυνηγάει το ἄλλο να ἔρθει πρῶτα στο σημεῖο ἀπ' ὅπου αὐτό που φεύγει ξεκίνησε. Το ἀποτέλεσμα εἶναι να προπορεύεται πάντοτε κατὰ τι το βραδύτερο σῶμα. Κι αὐτό το ἐπιχείρημα εἶναι ἴδιο με της διχοτομίας, με τη διαφορά πως δεν διαιρεῖ σε δύο ἴσα μέρη το μέγεθος που κάθε φορά προκύπτει.

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ

Φιλόσοφος, μαθηματικός και αστρονόμος ἀπὸ τις Κλαζομενές της Μικρᾶς Ασίας, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε το 499/498 π.Χ. Το 462 π.Χ. ἐγκαταστάθηκε στην Αθήνα και ἔγινε φίλος του Περικλή και ἄλλων σημαντικῶν Αθηναίων ἐκείνης της ἐποχῆς, ἐνῶ ἦταν γνωστός του Σωκράτη και του Ευριπίδη.

Ενδιαφέρον για την ἐπίδραση που ἄσκησε ὁ Ἀναξαγόρας στον Περικλή παρουσιάζει το ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τον πλατωνικό διάλογο Φαῖδρος (270 α):

Ο το υψηλόνουν και Περικλῆς πρὸς τῷ ευφυῆς ἐκτῆσατο. Προσπεσὼν γαρ οἶμαι τοιούτῳ ὄντι Ἀναξαγόραι, μετεωρολογίας ἐμπλησθεῖς και ἐπὶ φύσιν νου τε και ανοίας ἀφικόμενος, ὡν δη περί τον πολύν λόγον ἐποιεῖτο Ἀναξαγόρας, ἐντεύθεν εἵλκυσεν ἐπὶ των λόγων τέχνην το πρόσφορον αὐτῇ.

(Ὁ Περικλῆς πρόσθεσε στα φυσικά του χαρίσματα και την υψηλοφροσύνη. Γιατί, ὅπως νομίζω, γνωρίστηκε με τον Ἀναξαγόρα, που εἶχε ἤδη αὐτή την ιδιότητα, και ενδιατρίβοντας στη μελέτη της φύσης, κατανοώντας την ἀληθινὴ φύση του νου και της μωρίας (θέματα για τα ὁποῖα ἔδειχνε ἰδιαίτερο ενδιαφέρον ὁ Ἀναξαγόρας), ἀντλήσε ἀπὸ αὐτή την πηγή ὅ,τι μπορούσε να συμβάλει στην τέχνη του λόγου). (Μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ)

Οι απόψεις του για τα αστέρια και τον κόσμο, η άποψή του ότι ο Ήλιος είναι ένα πυρακτωμένο μέταλλο και ίσως η υπόνοια ότι ήταν άθεος φαίνεται ότι σκανδάλισαν τους Αθηναίους, οι οποίοι δεν δίστασαν να τον σύρουν σε δίκη. Κατηγορήθηκε από το γνωστό Αθηναίο δημαγωγό Κλέωνα για ασέβεια και καταδικάστηκε σε πρόστιμο πέντε ταλάντων. Σύμφωνα με μια άλλη παράδοση, δεν κατηγορήθηκε μόνο για ασέβεια αλλά και για μηδισμό και καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο. Κατέφυγε στη Λάμψακο, όπου και πέθανε γύρω στο 428/427 π.Χ. Στα λίγα χρόνια που έμεινε εκεί τιμήθηκε ιδιαίτερα από τους κατοίκους της πόλης, οι οποίοι μάλιστα σεβάστηκαν την επιθυμία του τα παιδιά της πόλης να έχουν διακοπές το μήνα που θα πέθαινε.

Ασχολήθηκε με τα μαθηματικά, την αστρονομία, τη βιολογία και την ιατρική.

Αν και ο Πλάτωνας αναφέρει ότι ο στοχαστής έγραψε πολλά βιβλία, το πιθανότερο είναι να έγραψε μόνο ένα, το οποίο αργότερα πήρε τον τίτλο *Περί Φύσεως*. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ένα βιβλίο του πουλιόταν στην Αθήνα έναντι μιας περίπου αττικής δραχμής (*Πλάτωνος Απολογία* 26 α). Είναι το πρώτο βιβλίο που γνωρίζουμε ότι πουλιόταν. Από το κείμενο αυτό σώθηκαν πολλά αποσπάσματα.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Η κοσμογονία

Ο Αναξαγόρας πίστευε, όπως και ο Αναξίμανδρος και ο Εμπεδοκλής, στην ύπαρξη μιας συμπαγούς μάζας ύλης πριν από την εμφάνιση του κόσμου. Ωστόσο υποστήριξε ότι περιείχε ανακατεμένα όλα τα σπέρματα, τα αντίθετα και τα στοιχειακά υλικά όλων των πραγμάτων, άπειρα ως προς τον αριθμό, που υπάρχουν στον κόσμο, τα οποία συνδυάζονται και μεταβάλλονται. Δηλαδή την πρωταρχική εκείνη στιγμή βασίλευε απόλυτη απροσδιοριστία. Ο Αναξαγόρας δεν απέδιδε τη σημερινή πολλαπλότητα του κόσμου σε μια αρχική ενότητα, ούτε δεχόταν ότι υπάρχουν πράγματα γένεση και αλλαγή, ενώ, αντίθετα από τους ατομικούς, θεωρούσε ότι η ύλη και το μέγεθος είναι επ' άπειρο διαιρετά.

Ο Αναξαγόρας αντικαθιστά με αυτό τον τρόπο την ιδέα ενός σύμπαντος που αναπτύσσεται ευθύγραμμα με αφετηρία κάτι που είναι απροσδιόριστο προς κάτι που είναι απόλυτα προσδιορισμένο, με τη σαφώς πιο πολύπλοκη ιδέα ενός κόσμου του οποίου οι ποικίλες φάσεις καθορίζονται από τις ισορροπίες και τις προκαθορισμένες συνδέσεις των συστατικών του στοιχείων. Κανένα από αυτά τα στοιχεία –σπέρματα– δεν είναι απόλυτα πρωταρχικό ούτε ξεκομμένο από τα υπόλοιπα, αλλά η μόνη ουσιαστική διαφορά του από τα άλλα είναι ο ιδιαίτερος τρόπος οργάνωσής του.

Η πρωταρχική άμορφη και αδιαμόρφωτη μάζα κινήθηκε κάποτε από μια διανοητική δύναμη, το νοῦ. Ο νοῦς κινεί την πρωταρχική μάζα της ύλης και τη θέτει σε στροβιλική κίνηση, που συνεχώς επιταχύνεται και προκαλεί, σύμφωνα με μηχανικούς νόμους, τον αποχωρισμό των πραγμάτων και τη διάταξη αυτού του κόσμου. Ο Αναξαγόρας δεν αποδίδει κάποια θεϊκή ή πνευματική δύναμη στο νοῦ, αλλά τον θεωρεί μια υλική αρχή, αν και είναι η «πιο λεπτή και αραιή» από όλες τις ουσίες, η οποία, σε αντίθεση με τα άλλα όντα, είναι καθαρή από την πολλαπλότητα των σπερμάτων της φύσης.

Αστρονομία και μετεωρολογία

Οι αστρονομικές απόψεις του Αναξαγόρα είναι σαφώς πιο ορθολογικές από εκείνες των προγενέστερών του, ιδιαίτερα η άποψη ότι ο Ήλιος (λίγο πιο μεγάλος σε μέγεθος από την Πελοπόννησο), η Σελήνη (η οποία προέρχεται από τη Γη και έχει πεδιάδες και φαράγγια πάνω της) και τα άστρα είναι πελώριες διάπυρες μάζες. Η Σελήνη μάλιστα, παρ' όλο που είναι διάπυρη μάζα, οφείλει τη λάμψη της στον Ήλιο.

Ο Αναξαγόρας πίστευε ότι η Γη είναι επίπεδη και μετέωρη και ουσιαστικά επιπλέει μέσα στον πανίσχυρο αέρα. Η θάλασσα προήλθε από τα ποτάμια και αυτά με τη σειρά τους από τη βροχή και τα νερά που τρέχουν μέσα στη Γη.

Βιολογία

Βασική θέση του Αναξαγόρα σχετικά με τη γένεση της ζωής ήταν ότι αυτή προήλθε –εκκολάφθηκε– από το υγρό στοιχείο, το νερό. Η άποψη αυτή είναι σχεδόν ταυτόσημη με του

Αναξίμανδρου, όμως η ιδέα ότι η ζωή πολλές φορές έπεσε στη Γη με τη βροχή –αφού η εξάτμιση του νερού συμπαρασύρει σπέρματα οργανισμών– μπορεί να είναι παράξενη, αλλά αποτελεί δική του συνεισφορά στη σκέψη. Τέλος, μόλις η ζωή εκκολαφθεί, βγαίνει στη γη και επεκτείνεται με την αναπαραγωγή.

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

Ομού χρήματα πάντα ην, άπειρα και πλήθος και σμικρότητα και γαρ το σμικρόν άπειρον ην και πάντων ομού εόντων ένδηλον ην υπό σμικρότητος. Πάντα γαρ αήρ τε και αιθήρ κατείχεν, αμφοτέρα άπειρα εόντα. Ταύτα γαρ μέγιστα ένεστιν εν τοις σύμπασι και πλήθει και μεγέθει.

.....
Ούτε γαρ του σμικρού έστι το γε ελάχιστον, αλλ' έλασσον αεί (το γαρ εόν ουκ έστι το μη ουκ είναι) –αλλά και του μεγάλου αεί έστι μείζον και ίσον εστί τώι σμικρώι πλήθος, προς εαυτό δε έκαστον εστι και μέγα και σμικρόν.

.....
Τα μεν άλλα παντός μοίραν μετέχει, νους δε εστίν άπειρον και αυτοκρατές και μέμικται ουδενί χρήματι, αλλά μόνος αυτός εφ' εαυτού εστίν.[...] Έστι γαρ λεπτότατον τε πάντων χρημάτων και καθαρώτατον, και γνώμην γε περί παντός πάσαν ίσχει και ισχύει μέγιστον και όσα γε ψυχήν έχει, και ταμείζω και τα ελάσσω, πάντων νους κρατεί.

.....
Τούτων δε ούτως εχόντων χρη δοκείν ενείναι πολλά τε και παντοία εν πάσι τοις συγκρινομένοις και σπέρματα πάντων χρημάτων και ιδέας παντοίας έχοντα και χροιάς και ηδονάς.

.....
Αναξαγόρας μεν τον αέρα πάντων φάσκων έχειν σπέρματα και ταύτα συγκαταφερόμενα τωι ύδατι γεννάν τα φυτά...

(Όλα τα αποσπάσματα εκτός από το τελευταίο προέρχονται από τα Φυσικά του Σιμπλίκιου. Το τελευταίο προέρχεται από το σύγγραμμα Περί φυτών ιστορίαι του Θεόφραστου.)

Μετάφραση

Όλα τα πράγματα ήταν μαζί, άπειρα τόσο στο πλήθος όσο και στη μικροσκοπικότητα, γιατί και το μικρό ήταν άπειρο. Και καθώς όλα ήταν μαζί, κανένα δεν ξεχώριζε, λόγω της μικροσκοπικότητάς τους, γιατί ο αέρας και ο αιθέρας κρατούσαν υποταγμένα όλα τα πράγματα, όντας και οι δύο άπειροι. Γιατί αυτά είναι τα μεγαλύτερα συστατικά στο μείγμα όλων των πραγμάτων, τόσο στο πλήθος όσο και στο μέγεθος.

.....
Ούτε και υπάρχει το ελάχιστο κομμάτι του μικρού, αλλά υπάρχει πάντα ένα μικρότερο κομμάτι (γιατί αυτό που είναι δεν είναι δυνατό να πάψει να είναι). Επίσης, υπάρχει πάντα κάτι μεγαλύτερο από το μεγάλο. Και, ως προς το πλήθος, είναι ίσο με το μικρό, γιατί κάθε πράγμα είναι προς τον εαυτό του και μεγάλο και μικρό.

.....
Όλα τα άλλα έχουν ένα μέρος από το καθετί, αλλά ο νους είναι άπειρος και αυτοκυβέρνητος και δεν είναι ανάμεικτος με τίποτα, αλλά είναι μόνος και αυτοσύστατος. [...] Γιατί είναι το λεπτότερο και το καθαρότερο από όλα τα πράγματα ξέρει τα πάντα για το καθετί και έχει τη μεγαλύτερη ισχύ. Ο νους ελέγχει όλα τα έμψυχα, τα μεγαλύτερα και τα μικρότερα.

.....
Και αφού αυτά έχουν έτσι, πρέπει να υποθέσουμε ότι σε όλα όσα συνενώνονται ενυπάρχουν πολλά πράγματα κάθε λογής, σπέρματα όλων των πραγμάτων με όλα τα είδη σχημάτων, χρωμάτων και γεύσεων.

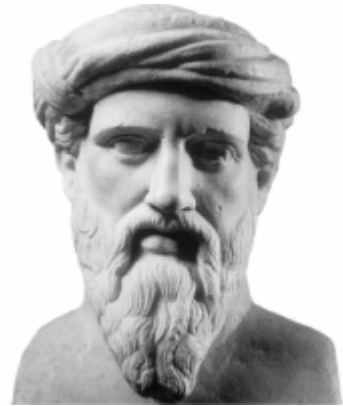
.....
Ο Αναξαγόρας, όταν λέει ότι ο αέρας περιέχει σπέρματα από όλα τα πράγματα και ότι αυτά τα σπέρματα, πέφτοντας στη γη με τη βροχή, γεννούν τα φυτά...

(Μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ)

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ

Το πρόσωπο και η διδασκαλία του Πυθαγόρα είναι θέματα μάλλον σκοτεινά. Από το έργο του τίποτε δεν σώθηκε, οι αρχαίες, βιογραφικές κυρίως ειδήσεις (από το Διογένη το Λαέρτιο, τον Ιάμβλιχο, τον Πορφύριο), είναι γεμάτες ανεκδοτολογικά στοιχεία.

Οι παλαιότερες μαρτυρίες για το πρόσωπο του Πυθαγόρα προέρχονται από τον Ηράκλειτο (*Πυθαγόρης Μνησάρχου ιστορίην ήσκησεν ανθρώπων μάλιστα πάντων και εκλεξάμενος ταύτα εποιήσατο εαυτού σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην, δηλαδή ο Πυθαγόρας, ο γιος του Μνησάρχου, άσκησε την έρευνα περισσότερο από όλους τους ανθρώπους και, διαλέγοντας αυτές τις ιδιότητες, οικειοποιήθηκε τη σοφία, την πολυμαθεία και τη δολιοτεχνία*), τον Ηρόδοτο (...*οία Έλλησι τε ομιλήσαντα και Ελλήνων ου τώι ασθενεστάτω σοφιστή Πυαθγόρη, δηλαδή γιατί είχε συναναστραφεί με Έλληνες [ο Ζάλμοξης] και ανάμεσά τους με τον Πυθαγόρα, που δεν ήταν κατώτερος από τους σοφούς...*), αλλά και από τον Εμπεδοκλή, τον Ίωνα τον Χίο και τον Ξενοφάνη.

Σύμφωνα λοιπόν με τις περισσότερες παραδόσεις και πληροφορίες, ο Πυθαγόρας καταγόταν από τη Σάμο, στην οποία γεννήθηκε γύρω στα 570 π.Χ. Το 530 π.Χ. αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πατρίδα του για να αποφύγει την τυραννίδα του Πολυκράτη. Ίδρυσε στον Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας ένα φιλοσοφικό, αριστοκρατικό σύνδεσμο με αυστηρές ηθικές και θρησκευτικές αρχές. Ο σύνδεσμος αυτός αποτελούσε μια γενικότερη κίνηση με πολλαπλές επιδιώξεις (φιλοσοφικός στοχασμός, θεωρητική και πρακτική φυσική επιστήμη, μεταρρυθμίσεις σε θρησκευτικές και ηθικές παραδόσεις, αδελφικός δεσμός των οπαδών κ.λπ.). Ο όμιλος αυτός ίσως θα μπορούσε να συγκριθεί με τα μοναχικά τάγματα. Η κίνηση αυτή ασκούσε σημαντική επιρροή στον Κρότωνα, στον Τάραντα και το Μεταπόντιο στο οποίο ο Πυθαγόρας μετοίκησε σε προχωρημένη ηλικία λόγω πολιτικών αναταραχών. Πέθανε στο Μεταπόντιο γύρω λίγο πριν το 480 π.Χ.

Στην αρχαιότητα κυκλοφορούσαν αρκετά νόθα έργα του Πυθαγόρα, όπως τα *Χρυσά Έπη* (71 εξάμετροι στίχοι με τις βασικές αρχές της πυθαγορικής ηθικής), και τα *Πυθαγορικά υπομνήματα*, απομνημονεύματα, τα οποία δήθεν έγραψε ο Πυθαγόρας.

Ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για Πυθαγόρειους. Πρόκειται για τους μαθητές ή για μεταγενέστερους οπαδούς του Πυθαγόρα. Ελάχιστα αποσπάσματά τους σώθηκαν από το Φιλόλαο, ο οποίος ήταν σύγχρονος του Σωκράτη, και από τον Αρχύτα, που ήταν σύγχρονος του Πλάτωνα. Ονόματα παλαιότερων Πυθαγορείων μας είναι γνωστά από διάφορες πηγές: Κέρκωψ, Πέτρων, Βροντίνος, Ίππασος, Καλλιφών, Δημοκίδης.

Η πολιτική επιρροή των Πυθαγορείων ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. είχε μειωθεί ιδιαίτερα, ύστερα μάλιστα από μια αντιπυθαγορική επανάσταση. Τελευταία αναλαμπή ήταν ο Αρχύτας ο Ταραντίνος, διαπρεπής εκπρόσωπος των Πυθαγορείων, στον 4ο αιώνα π.Χ. όμως λίγο μετά η φιλοσοφική αυτή κίνηση έσβησε.

Οι φιλοσοφικές απόψεις

Δεν είναι εύκολο να περιγράψει κάποιος τη διδασκαλία του Πυθαγόρα, καθώς υπάρχουν ελάχιστες αναφορές για το πρόσωπο και το έργο του. Ο Πλάτωνας τον αναφέρει μόνο μία φορά στην *Πολιτεία*, ενώ ο Αριστοτέλης δύο φορές στα *Μεταφυσικά*. Ο τελευταίος, αναφερόμενος στη διδασκαλία των Πυθαγορείων, επισημαίνει ότι αυτή παρουσίαζε αρκετές *αποχρώσεις* (ομάδες) και ήταν αρκετά διαφοροποιημένη από την αρχική. Τις ομάδες αυτές των μαθητών-οπαδών τις κατέτασσαν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τους ακουσματικούς, των οποίων τα ενδιαφέροντα ήταν κυρίως θρησκευτικά-θεολογικά, και τους μαθηματικούς που ενδιαφέρονταν κυρίως για τα μαθηματικά.

Η διδασκαλία για τη μετενσάρκωση

Σύμφωνα με τους Πυθαγόρειους, η ψυχή είναι ένας αθάνατος δαίμονας με θεία προέλευση. Επίσης, είναι αναγκασμένη να ενσαρκώνεται συνεχώς σε διαφορετικά σώματα, περνώντας από το ένα στο άλλο μετά το φυσικό θάνατο καθενός. Το σώμα παρουσιάζεται από τους Πυθαγόρειους ως φυλακή της ψυχής, την οποία μπορεί να συμπαρασύρει, εφόσον αυτό διαπράττει μιανές πράξεις, με το να ενσαρκώνεται σε κατώτερα ζώα. Για να αποφύγει κανείς αυτό το ενδεχόμενο πρέπει στην επίγεια ζωή του να μένει μακριά από μιανές πράξεις. Και αυτό θα το επιτύχει αν σεβαστεί μια σειρά από απαγορεύσεις (να μην τρώει κρέας και κουκιά, να μη φοράει δαχτυλίδια κ.λπ.), και με την άσκηση και κυρίως μέσω της καλλιέργειας των ανώτερων δυνάμεων της ψυχής – της μνήμης, του λόγου και της γνώσης. Έτσι, η φιλοσοφία (η μουσική και τα μαθηματικά) γίνεται άσκηση με σκοπό την υπέρβαση των σωματικών περιορισμών και την κάθαρση της ψυχής, για να μπορέσει η τελευταία να απελευθερωθεί από τον κύκλο της μετενσάρκωσης για να φτάσει τελικά στη θεότητα από την οποία προέρχεται.

Μουσική και μαθηματικά

Όπως στον άνθρωπο υπάρχουν η ψυχή και το σώμα, έτσι και στον κόσμο δύο αρχές βρίσκονται σε αντίθεση, το όριο (το πέρας) και το άπειρο. Στην περίπτωση αυτή η σύγκρουση είναι φαινομενική, γιατί στην πραγματικότητα το πέρας είναι αυτό που διοικεί και οργανώνει τον κόσμο. Η ύψιστη έκφραση του πέρατος είναι ο αριθμός, ο οποίος αποτελεί κλειδί για την κατανόηση της τάξης που βάζει το πέρας στον κόσμο.

Η επιβεβαίωση αυτής της άποψης ερχόταν από το χώρο της μουσικής. Οι Πυθαγόρειοι ανακάλυψαν μια σχέση απόλυτα σταθερή ανάμεσα στο μήκος των χορδών της λύρας και των βασικών συγχορδιών ($1/2$ για την όγδοη, $3/2$ για την πέμπτη και $4/3$ για την τέταρτη). Η θαυμαστή ιδιότητα αυτών των αρμονικών σχέσεων έγκειτο στο ότι περιλάμβαναν τους τέσσερις πρώτους φυσικούς αριθμούς (1, 2, 3, 4), το άθροισμα των οποίων ισούται με το 10, τον ιερό αριθμό των Δελφών (Τετρακτύς).

Σε αυτή την αντίληψη για τις ιδιότητες των αριθμών, οι οποίοι εκφράζουν επιστημονικούς όρους της πραγματικότητας και αναπαριστούν συμβολικά τη θεία τάξη, έχει τις ρίζες της όλη η ανάπτυξη των πυθαγόρειων μαθηματικών, τα οποία ήταν ταυτόχρονα και επιστήμη και αριθμητικός μυστικισμός. Όταν είχαν σχέση με το δεύτερο, οι αριθμοί άρχισαν να εκλαμβάνονται ως σύμβολα της ζωής, των αρετών και των αξιών – π.χ., το 4, δηλαδή το δύο στο τετράγωνο, ήταν το σύμβολο της δικαιοσύνης (πυθαγόρεια αριθμολογία).

Κανένας δεν μπορεί να αποφανθεί με βεβαιότητα τι έλεγε στους μαθητές του ο Πυθαγόρας, γιατί η σιωπή που τηρούσαν ήταν ασυνήθιστα αυστηρή. Μερικά από αυτά όμως έγιναν πασίγνωστα: πρώτον, έλεγε ότι η ψυχή είναι αθάνατη. Έπειτα, ότι μεταμορφώνεται σε άλλα είδη ζώων. Επίσης, ότι όλα όσα συμβαίνουν επαναλαμβάνονται περιοδικά και ότι τίποτε δεν είναι εντελώς καινούριο, και τέλος ότι όλα τα έμψυχα πλάσματα πρέπει να θεωρούνται συγγενικά. Είναι φανερό ότι ο Πυθαγόρας ήταν ο πρώτος που εισήγαγε στην Ελλάδα αυτές τις αντιλήψεις.

Ανθολόγηση

Αρχαίο κείμενο

Περί δε του άλλοτε άλλον γεγενήσθαι Ξενοφάνης εν ελεγείαι προσμαρτυρεί, ης αρχή, νυν αὐτ' άλλον έπειμι λόγον, δείξω δε κέλευθον.

Ο δε περί αυτού (Πυθαγόρου) φησίν οὕτως έχει:

Και ποτέ μιν στυφελιζομένου σκύλακος παριόντα φασίν εποικτίραι και τότε φάσθαι έπος.

Παύσαι μηδέ ράπιζ', επεί ή φίλου ανέρος εστίν ψυχήν, την έγνων φθεγξαμένης αίων.

(Απόσπασμα από τον Διογένη το Λαέρτιο)

.....
Α μεν ουν έλεγε τοις συνούσι, ουδέ εις έχει φράσαι βεβαίως, και γαρ ουδ' η τηχούσα ην παρ' αυτοίς σιωπή. Μάλιστα μέντοι γνώριμα παρὰ πάσιν εγένετο πρώτον μεν ως αθάνατον είναι φησι την ψυχήν, είτα μεταβάλλουσιν εις άλλα γένη ζώων, προς δε τούτοις ότι κατά περιόδους τινάς τα

γενόμενα ποτε πάλιν γίνεται, νέον δ' ουδέν απλώς έστι και ότι πάντα τα γινόμενα έμψυχα ομογενή δει νομίζειν. Φαίνεται γαρ εις την Ελλάδα τα δόγματα πρώτος κομίσει ταύτα Πυθαγόρας.

(Απόσπασμα από τον Πυθαγόρειον Βίον του Πορφύριου)

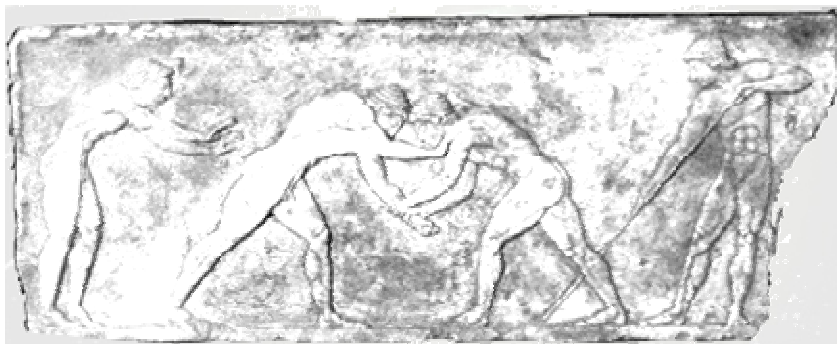
Μετάφραση

Για το θέμα της μετενσάρκωσης ο Ξενοφάνης μάς δίνει μια μαρτυρία σε μια ελεγεία του που αρχίζει με τα λόγια: «Τώρα θα πω μιαν άλλη ιστορία και θα δείξω το δρόμο».

Αυτά που λέει ο Πυθαγόρας είναι τα εξής: «Λένε ότι κάποτε που περνούσε στο δρόμο και είδε κάποιον να δέρνει ένα σκυλάκι, το λυπήθηκε και είπε: «Σταμάτησε και μην το χτυπάς, γιατί είναι η ψυχή ενός φίλου μου, που την αναγνώρισα όταν άκουσα τη φωνή της».

ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Οι βασικές θέσεις

Η ατομική θεωρία περί ατόμων και κενού

Επειδή δεν είναι γνωστό ποιες απόψεις μπορούν να αποδοθούν στο Λεύκιππο και ποιες στο Δημόκριτο, οι βασικές θέσεις της ατομικής θεωρίας θα παρουσιαστούν συνολικά.

Σύμφωνα με τους ατομικούς, οι πρώτες αρχές είναι τα άτομα, δηλαδή η ύλη και το κενόν – ο χώρος. Τα άτομα, τα έσχατα μόρια της ύλης, τα οποία δεν μπορούν περαιτέρω να τμηθούν (ο Ζήνωνας πίστευε στην επ' άπειρον τομή, που θεωρητικά μπορεί να ισχύει για τα μαθηματικά σχήματα, αλλά όχι, όπως πίστευαν οι ατομικοί, και για τα φυσικά σώματα) ήταν αγέννητα, άφθαρτα, αναλλοίωτα, πλήρη και τέλεια, ομοιόμορφα συμπαγή, χωρίς κενό, απλά, ενιαία, χωρίς αυξομειώσεις, διαστολές, συστολές, και με απόλυτα καθορισμένα όρια (η περιγραφή θυμίζει το *ον των Ελεατών*). Το κενόν (το *μη ον των Ελεατών*) είναι αυτό που κάνει δυνατή τη διαίρεση των φυσικών σωμάτων.

Τα άτομα κινούνται αιωνίως μέσα στο κενόν, είναι άπειρα σε πλήθος και σχήματα και ανάλογα με την κίνηση, το μέγεθός τους και τον τρόπο που συνέρχονται, αποχωρίζονται το ένα από το άλλο και αναδιαρθρώνονται εξηγούνται η γένεση και η φθορά, αλλά και οι ποιότητες των φυσικών σωμάτων και φαινομένων.

Κίνηση των ατόμων και κοσμογονία

Τα άτομα είναι ανόμοια, συγκρούονται μεταξύ τους, δημιουργούν *περιπάλαξιν* –δίνη μέσα στο κενό– και κινούνται μέσα στο κενό τα όμοια προς τα όμοια. Όταν συγκεντρωθούν πολλά μαζί, μπλέκεται το ένα με το άλλο, απαρτίζουν τα σώματα, και τότε η δίνη εξαφανίζεται. Όταν οι συγκεντρώσεις των ατόμων είναι ομογενείς, ισορροπούν και η περιστροφική τους κίνηση δεν έχει κανένα λόγο και καμία σκοπιμότητα να συνεχιστεί.

Το πρώτο στοιχειακό σώμα που σχηματίστηκε ήταν η Γη, μετά το νερό, κατόπιν ο αέρας και τέλος η φωτιά στις εξώτερες περιοχές της σφαίρας. Το σφαιρικό σώμα του σύμπαντος περικλείεται από ένα περικάλυμμα το οποίο επιτρέπει να μπαίνουν μέσα στη μάζα που περιστρέφεται άλλα άτομα από το κενό που την περιβάλλει. Τα άτομα αυτά αναφλέγονται και σχηματίζουν τα άστρα.

Οι απόψεις αυτές επέτρεψαν στους ατομικούς να ισχυριστούν ότι μέσα στο κενό υπάρχουν άπειροι κόσμοι, σε διάφορες εξελικτικές φάσεις, οι οποίοι δεν είναι υποχρεωτικό να μοιάζουν μεταξύ τους.

Ψυχή, αίσθηση, αντίληψη, γνώση

Ο Δημόκριτος προσπάθησε να ερμηνεύσει το φαινόμενο της γνώσης με τη χρήση των δύο βασικών αρχών, των ατόμων και του κενού. Η ψυχή αποτελείται από σφαιρικά άτομα. Αυτά μοιάζουν με τα άτομα του πυρός, χωρίς να είναι τα ίδια, και υπάρχουν μέσα στο σώμα, όπως ένα υγρό βρίσκεται κλεισμένο μέσα σε ένα δοχείο.

Ταύτιζε την ψυχή με το νου και τη θεωρούσε φθαρτή –*τωι σώματι συνδιαφθειρομένην*–, δηλαδή φυσικό σώμα.

Το φαινόμενο της αντίληψης συμβαίνει όταν έχουμε επαφή μεταξύ ατόμων – π.χ., των ατόμων που προέρχονται από ένα σώμα και των ατόμων του οφθαλμού. Η αντίληψη είναι και αυτή μια μορφή γνώσης (*σκοτή γνώσις*), αλλά η πραγματική γνώση (*γνήσια γνώσις*) βρίσκεται *εν βυθώ*, δηλαδή στα άτομα και το κενόν. Άρα, η διά των αισθήσεων γνώση είναι κατώτερη, ενώ η γνήσια κατακτάται με νοητική διεργασία ή ενόραση.

Ηθική, πολιτική

Ο άνθρωπος, σύμφωνα με το Δημόκριτο, πρέπει να επιδιώκει το μέτρο στη ζωή του, την ηρεμία και τη γαλήνη (η κατάσταση αυτή περιγράφεται ως συμμετρία). Κύριος σκοπός του κοινωνικού βίου πρέπει να είναι η φιλική με τους ανθρώπους συνεργασία. Η ευεξία της ψυχής (*ευθυμία*) είναι η βασική προϋπόθεση για την ευτυχία.

Οι διάφοροι ηθικοί κανόνες υπάρχουν σύμφωνα με το νόμο και όχι σύμφωνα με κάποιο θεό ή τη φύση.

Τέλος, ο Δημόκριτος θεωρούσε την πολιτική τέχνη ως την πιο σπουδαία και συμβούλευε να τη διδάσκονται οι πολίτες και να επιδιώκουν τους κόπους με τους οποίους γίνονται όλα τα αξιοθαύμαστα πράγματα σε μια πολιτεία.

Αρχαίο κείμενο

Νόμωι γλυκύ, νόμωι πικρόν, νόμωι θερμόν, νόμωι ψυχρόν, νόμωι χροϊή, ετεήι δε άτομα και κενόν.

Ετεήι δε ουδέν ίδμεν, εν βυθώι γαρ η αληθεία.

Γνώμης δε δύο εισίν ιδέαι, η μεν γνήσιη, η δε σκοτίη. Και σκοτίης μεν τάδε σύμπαντα, όψις, ακοή, οσμή, γεύσις, ψαύσις, η δε γνήσιη, αποκεκριμένη δε ταύτης.

Όταν η σκοτίη μηκέτι δύνηται μήτε ορήν επ' έλαττον μήτε ακούειν μήτε οσμάσθαι μήτε γεύεσθαι μήτε εν τήι ψαύσει αισθάνεσθαι, αλλά επί λεπτότερον [δέηι ζητείν, τότε επιγίνεται η γνήσιη άτε όργανον έχουσα του νώσαι λεπτότερον].

Μετάφραση

Σύμφωνα με την επιταγή του νόμου είναι το γλυκό, το ίδιο και το πικρό, το θερμό, το ψυχρό, το χρώμα. Αληθινά είναι μόνο τα άτομα και το κενό.

Πραγματικά τίποτα δεν γνωρίζουμε γιατί η αλήθεια βρίσκεται στο βυθό.

Υπάρχουν δύο μορφές γνώσης, η γνήσια και η σκοτεινή, και στη σκοτεινή ανήκουν όλα όσα ακολουθούν: η όψη-όραση, η ακοή, η οσμή, η γεύση, η αφή. Η άλλη, η γνήσια, είναι διαφορετική από αυτή. Όταν η σκοτεινή μορφή δεν μπορεί να δει ούτε κατ' ελάχιστο ή να ακούσει ή να οσμιστεί ή να γευτεί ή να αντιληφθεί με την αφή, αλλά πρέπει να αναζητεί κάτι πολύ πιο λεπτό [τότε έρχεται η γνήσια μορφή της γνώσης η οποία έχει το κατάλληλο όργανο για να σκεφτεί πιο λεπτά].

ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

Υπήρξε ο ιδρυτής της ατομικής φιλοσοφίας. Για τη ζωή του δεν έχουμε πολλές πληροφορίες, γι' αυτό ο Επίκουρος ισχυριζόταν ότι ο Λεύκιππος δεν ήταν υπαρκτό πρόσωπο.

Έδρασε τον 5ο αιώνα π.Χ. και καταγόταν από τη Μίλητο της Ιωνίας. Γεννήθηκε οπωσδήποτε πριν από το 460 π.Χ. – χρονολογία γέννησης του Δημόκριτου. Σύμφωνα με την παράδοση, ταξίδεψε στην Κάτω Ιταλία και επισκέφθηκε το Ζήνωνα στην Ελέα. Αργότερα ίδρυσε στα Άβδηρα της Θράκης δική του φιλοσοφική σχολή και είχε μαθητή του το Δημόκριτο, ο οποίος τον επισκίασε. Ένα ακόμη στοιχείο που δημιουργεί προβλήματα στην ακριβή περιγραφή του έργου του Λεύκιππου είναι ότι, στο πλαίσιο της σχολής των Αβδήρων, δεν γίνεται καμία διάκριση ανάμεσα στη συνεισφορά του Λεύκιππου και του Δημόκριτου, με αποτέλεσμα ακόμη και τα έργα του να συμφύρονται. Ο Αριστοτέλης όμως είναι απόλυτος, το ίδιο και ο Θεόφραστος, ως προς την ύπαρξη του Λεύκιππου, και έτσι διαλύεται κάθε αμφιβολία.

Ο Λεύκιππος φαίνεται ότι ήταν συνεχιστής της λογοκρατικής παράδοσης και του τρόπου έρευνας των Μιλήσιων φιλοσόφων. Δεχόταν την ύπαρξη των ατόμων και του κενού. Τα άτομα μάλιστα τα ταύτιζε με το *ον* των Ελεατών, το δε κενό με το *μη ον*.

Ο Θεόφραστος αποδίδει στο Λεύκιππο τη συγγραφή δύο έργων: *Περί Νου* και *Μέγας Διάκοσμος* (Η διάταξη του κόσμου ή μεγάλη διάταξη του κόσμου). Το πρώτο πραγματεύεται τη νοητική αντίληψη σε αντιπαράθεση προς τη διδασκαλία του Αναξαγόρα για το νου, ενώ το δεύτερο περιγράφει τη φυσική θεωρία για τα άτομα.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ Ο ΑΒΔΗΡΙΤΗΣ

Ο Δημόκριτος, ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της ατομικής θεωρίας –γόνος πλούσιας οικογένειας– γεννήθηκε γύρω στο 460 π.Χ. στα Άβδηρα της Θράκης, τα οποία ήταν τον 5ο αιώνα π.Χ. ένα από τα πιο μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ελλάδας. Ταξίδεψε πολύ, στην Αίγυπτο, στις Ινδίες, στη Βαβυλώνα, και αξιοποίησε τις γνώσεις που είχε αποκτήσει. Στην αρχαιότητα είχε την προσωνυμία «Γελασινός» για τον ιδιαίτερα πρόσχαρο χαρακτήρα του, σε αντίθεση με το μελαγχολικό χαρακτήρα του Ηράκλειτου. Ο Δημόκριτος έκανε πολύ καλές σπουδές σε χώρες προχωρημένες τότε στην επιστήμη. Σπούδασε επίσης στην Αθήνα, όπου παρακολούθησε μαθήματα κοντά στο Σωκράτη.

Ο Δημόκριτος έδειξε μεγάλη αφοσίωση στη δημοκρατική πατρίδα του και αναδείχθηκε σε ηγετική φυσιογνωμία της δημοκρατίας των Αβδήρων. Γι' αυτή του την αφοσίωση πήρε τον τίτλο του «πατριώτη». Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου τα Άβδηρα ανήκαν στην Αθηναϊκή Συμμαχία και, όταν αυτοί νικήθηκαν, οι Αβδηρίτες κάλεσαν, στις δύσκολες ώρες που περνούσαν, το Δημόκριτο στην εξουσία. Το διδακτικό του έργο το άσκησε στην πατρίδα του και μαθητές του θεωρούνται ο Ανάξαρχος και ο Βίωνας από τα Άβδηρα, ο Νεσσάς και ο Μητρόδωρος από τη Χίο και ο Διότιμος από την Τύρο. Παρ' όλα αυτά, πιστεύεται ότι ο Δημόκριτος δεν ίδρυσε σχολή.

Σύμφωνα με την παράδοση, πέθανε σε ηλικία 100 χρονών, αλλά το έτος θανάτου του πρέπει μάλλον να αναζητηθεί λίγο πριν από το 370 π.Χ.

Ο κατάλογος των έργων του, βάσει της αρίθμησης του Καλλίμαχου, περιλάμβανε 60 συγγράμματα. Τα έργα αυτά, ακόμη και ως τίτλοι, από τα οποία ελάχιστα αποσπάσματα σώζονται, δείχνουν τα ενδιαφέροντά του και παραπέμπουν στην πολυμέρεια του Αριστοτέλη. Ο Δημόκριτος έγραψε σε ιωνική διάλεκτο και τα έργα του διακρίνονταν για το καλοδουλεμένο ύφος τους.

ΣΟΦΙΣΤΕΣ

«Σοφιστής» και «σοφιστική»

Πριν μιλήσουμε για την ιστορική και κοινωνική εξέλιξη της αρχαίας σοφιστικής, καλό είναι να αποσαφηνίσουμε τους όρους «σοφιστής» και «σοφιστική».

Σήμερα γνωρίζουμε ότι οι σημασίες τους καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα εννοιών και οι μαρτυρίες φτάνουν έως τον 7ο αι. π.Χ. (ΗΣΙΟΔΟΣ). Συνοπτικά στην ελληνική φιλοσοφική και πολιτιστική παράδοση σοφιστές χαρακτηρίζονται ποιητές (συμπεριλαμβάνονται ο Όμηρος και ο Ησίοδος), μουσικοί και ραψωδοί, μάντεις και προφήτες, οι εφτά σοφοί, άλλοι σοφοί και διάσημοι άντρες, πολλοί προσωκρατικοί φιλόσοφοι, διάφοροι εφευρέτες ή επινοητές πρακτικών δεξιοτήτων κ.λπ. Ο Πρωταγόρας στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα (316d-317b) αναφέρει ότι σοφιστής είναι αυτός που γνωρίζει σοφά πράγματα (των σοφών επιστήμονα). Μεταχειρίζεται βέβαια τον όρο με τη σύγχρονη με αυτόν σημασία του, εννοώντας τον ειδικό σε κάποια τέχνη, τον επαγγελματία δάσκαλο.

Ήδη στον Ησίοδο (Έργα, 649) βρίσκουμε τη μετοχή *σεσοφισμένος*. Είναι βέβαια του ρήματος *σοφίζομαι*, που σημαίνει έχω γνώση, εμπειρία, είμαι κάτοχος κάποιας σοφίας (ούτε τι ναυτιλίας *σεσοφισμένος* ούτε τι νηών: ούτε για τα ναυτικά ταξίδια έχω κάποια πείρα ούτε για τα καράβια). Από τα κείμενα του 5ου αι. π.Χ. έχουμε περισσότερες μαρτυρίες για τη χρήση του όρου. Ο όρος *σοφιστής* ως παράγωγο του *σοφίζομαι* και με τη θετική του σημασία μάς παραπέμπει στη γνώση που αποκτά ο άνθρωπος από την τριβή με τα πράγματα, αλλά συγχρόνως δηλώνει και την έμφυτη ικανότητά του να βρίσκει λύσεις και να δίνει απαντήσεις σε ερωτήματα. Στον Ηρόδοτο ο Πυθαγόρας ονομάζεται σοφιστής και μάλιστα μεγάλος. Ο Σόλωνας και όλοι οι επτά σοφοί ονομάζονται *σοφισταί*. Με αυτή την έννοια, δηλαδή του σοφού, του γνώστη ή του ειδικού σε κάποιον τομέα της ζωής ή σε ένα είδος τέχνης, όπως, π.χ., στην ποίηση, χρησιμοποιεί τη λέξη «σοφιστής» και ο Πίνδαρος.

Το 443 π.Χ. ή λίγο νωρίτερα έρχεται στην Αθήνα ο Πρωταγόρας, ο αρχηγέτης της σοφιστικής. Ωστόσο και από άλλα κέντρα του μητροπολιτικού και από τα πέρατα του υπερπόντιου ελληνισμού καταφτάνουν στην Αθήνα οι εκπρόσωποι μιας νέας τέχνης, της πολιτικής (και της ρητορικής), φορείς νέας νοοτροπίας και νέων αντιλήψεων. Ο ίδιος ο Πλάτωνας λέει ότι υπήρχαν στην Αθήνα σοφιστές και πριν από τον Πρωταγόρα (Μένων, 92a). Όταν φτάνουν οι σοφιστές στην Αθήνα, η πόλη αυτή έχει ήδη μια πνευματική παράδοση, κυρίως με την ανάπτυξη του δράματος, της αρχιτεκτονικής και της γλυπτικής. Τότε φαίνεται ότι η γλώσσα σχηματίζει και τον όρο «σοφιστική τέχνη», δηλαδή η τέχνη του σοφιστή. Στον *Πρωταγόρα* (316d) του Πλάτωνα γίνεται πρώτη φορά αναφορά αυτού του όρου, του οποίου εισηγητής και θαρραλέος εκφραστής είναι ο Πρωταγόρας και με τον οποίο εννοεί τη διδασκαλία εξειδικευμένης γνώσης, όπως, π.χ., *πολιτική τέχνη*, με πρακτικό αντίκρισμα, την οποία, όπως λέει στη συνέχεια, επαγγέλλεται (319a).

Η σημασία των όρων ανά τους αιώνες

Το β' μισό του 5ου αι. π.Χ. χαρακτηρίζεται από τις μεγάλες ανακατατάξεις αξιών και εννοιών, την κατάρρευση παλιών ειδώλων, τις μεταλλάξεις των αρχαίων θεσμών και τις βαθιές κοινωνικές αλλαγές.

Η είσοδος των σοφιστών στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Αθήνας θα σημάνει την αρχή μιας νέας εποχής και ενός νέου ήθους. Εξάλλου πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο στη φιλοσοφική ιστορία των Ελλήνων: Κλείνει ο κύκλος των ερωτημάτων για τη φύση και τον κόσμο και ανοίγει ο δρόμος για τον άνθρωπο και τα κοινωνικά του προβλήματα. Η φιλοσοφική

σκέψη αναπροσανατολίζεται και διανοίγονται νέες προοπτικές. Ακριβώς αυτή την περίοδο το όνομα *σοφιστής* φορτίζεται με αρνητική σημασία. Αρχικά χρησιμοποιείται σχεδόν ειρωνικά, όπως στον Αισχύλο, που ονομάζει τον Προμηθέα σοφιστή. Στη συνέχεια, από το στόμα του Αριστοφάνη ακούμε τις επιδράσεις των σοφιστών και τις αντιδράσεις της αθηναϊκής κοινωνίας στα κοινωνικά τους κηρύγματα. Ο ποιητής βέβαια μάλλον εκφράζει τη συντηρητική μερίδα της κοινωνίας, είναι όμως χωρίς αμφιβολία αδιάλλακτος υπερασπιστής της δημοκρατίας.

Ο νεαρός Αριστοφάνης δεν κατάφερε να διακρίνει τα όρια του νέου από το επαναστατικό και το επικίνδυνο. Με την κωμωδία *Νεφέλες* (διδάχτηκε το 423 π.Χ. στην παλαιότερη μορφή της) σηματοδοτεί το όριο της αρνητικής φόρτισης του όρου «σοφιστική» αλλά στο πρόσωπο του πιο αδιάλλακτου αντιπάλου των σοφιστών, του Σωκράτη! Φαίνεται ότι οι περισσότεροι Αθηναίοι στην αρχή δεν είχαν αντιληφθεί την τεράστια διαφορά που χώριζε το Σωκράτη από τους σοφιστές και αυτό γιατί, ενώ ο Σωκράτης και οι σοφιστές αντιπροσωπεύουν δύο διαμετρικά αντίθετες κοσμοθεωρίες, εξωτερικά έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά.

Ο Αριστοφάνης και γενικά η κωμωδία αυτής της περιόδου καταγράφουν και απηχούν τη γενικότερη ανησυχία αλλά και σύγχυση που προκάλεσαν οι νέες ιδέες, φιλοσοφικές και κοινωνικοπαιδευτικές.

Μια γενιά αργότερα, από τους πρώτους κióλας διαλόγους του ο Πλάτωνας παρουσιάζεται ως ο κατεξοχήν ιδεολογικός αντίπαλος των σοφιστών. Η δική του πολεμική θα προσδώσει στους σοφιστές και σε ολόκληρο το κίνημα της σοφιστικής την αρνητική σημασία. Έτσι, μετά τον Πλάτωνα «σοφιστής» σημαίνει το μικρολόγο διαστροφέα λέξεων και νοημάτων, το συστηματικά εριστικό και κάπηλο της γνώσης, όπως ακριβώς τους παρουσιάζει στους διαλόγους του ο Πλάτωνας. Η αδιαλλαξία του φαίνεται στο έργο του *Σοφιστής*, όπου απαριθμεί έξι συνολικά λόγους για να αποτιμήσει αρνητικά την παιδεία που παρέχουν οι σοφιστές. Έτσι, επηρέασε τον κύκλο του και τους μαθητές του και κληροδότησε στους μεταγενέστερους τη χειρότερη εντύπωση για τους σοφιστές και τη διδασκαλία τους.

Για τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και πρώτα από όλους βέβαια για το Σωκράτη, η εμπορία της φιλοσοφίας είναι αδιανόητη, αλλά φαίνεται ότι δεν συγχωρούν τους σοφιστές γενικά για την εμπορία της γνώσης. Ωστόσο, ο Πλάτωνας δεν μένει σε αυτό, αλλά βλέπει την απάτη στους σοφιστές που υπόσχονται να διδάξουν στους νέους κάτι που οι ίδιοι δεν ξέρουν ή που δεν διδάσκεται, κατά τη γνώμη του (π.χ., την αρετή, την πολιτική τέχνη, τη σοφία κ.λπ.). Μεγάλο χάσμα χωρίζει τους σοφιστές από το Σωκράτη και τον Πλάτωνα, καθώς έχουν διαφορετικό πνευματικό προσανατολισμό. Έτσι, ενώ πολλές φορές μιλούν την ίδια γλώσσα, εννοούν διαφορετικά πράγματα: Οι σοφιστές στρέφουν το στοχασμό και τη διανοητική τους ικανότητα στην ικανοποίηση πρακτικών και κοινωνικών αιτημάτων, ενώ ο Πλάτωνας στην ουσία του Είναι και στην εξερεύνηση των προβλημάτων του ανθρώπου γενικά από τη θεωρητική σκοπιά.

Στα μεταγενέστερα χρόνια, κυρίως στην αυτοκρατορική εποχή, όταν εμφανίζεται η λεγόμενη «δεύτερη σοφιστική», οι λέξεις *σοφιστής* και *σοφιστική* επανακτούν τη θετική τους σημασία, αλλά μόνο για μια ομάδα ρητόρων και διανοητών, που εκπροσωπούν το κίνημα της ψευδο-σοφιστικής του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Ωστόσο, η λέξη συνεχίζει να κρατά το αρνητικό φορτίο που της κληροδότησε η πλατωνική (και αριστοτελική) φιλοσοφία. Κατά το 18ο αιώνα και στις αρχές του 19ου θεωρούσαν τους σοφιστές αγύρτες. Η πνευματική τους εντιμότητα αμφισβητήθηκε και οι θεωρίες τους κατηγορήθηκαν ότι συνέβαλαν στη χαλάρωση των ηθών της αρχαίας Ελλάδας. Νεότεροι μελετητές υποστήριζαν ότι δεν ήταν φιλόσοφοι. Ακόμη και αν κάποιοι αναγνώριζαν ένα φιλοσοφικό ενδιαφέρον σε ορισμένες ιδιαίτερες θεωρίες που αποδίδονταν σε συγκεκριμένους συγγραφείς, δεν μπορούσαν να τους χαρακτηρίσουν φιλόσοφους αλλά μόνο ανεξάρτητους δασκάλους και συγγραφείς. Η αρνητική σημασία θα συνοδεύει τους σοφιστές και τη σοφιστική μέχρι τα νεότερα χρόνια και συγκεκριμένα μέχρι τις αρχές του 19ου αι., όταν ο Hegel (1770-1831) αποκατέστησε το όνομά τους και τους είδε ως φορείς ενός πνεύματος ανανεωτικού στην Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας.

Ο Hegel ήταν ένας από τους πρώτους που επανεισήγαγαν τους σοφιστές στην ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας. Αυτό το έκανε μέσα στο πλαίσιο της δικής του διαλεκτικής, όπου κάθε θέση έχει και την αντίθεσή της, και έτσι θεώρησε τους σοφιστές ως εκπροσώπους της αντίθεσης στη θέση των προσωκρατικών φιλοσόφων. Γι' αυτόν οι σοφιστές ήταν υποκειμενικοί ιδεαλιστές που υποστήριζαν ότι πραγματικότητα είναι μόνο ο νους και το περιεχόμενό του και

έτσι η φιλοσοφία προχωρούσε στρέφοντας την προσοχή της στο υποκειμενικό στοιχείο της γνώσης.

Κατά πόσον κάποιοι σοφιστές είναι όντως ιδεαλιστές μπορεί να αμφισβητηθεί. Ωστόσο, είναι εντελώς ξεκάθαρο ότι στράφηκαν κυρίως στον άνθρωπο και στην ανθρώπινη κοινωνία, στις σχέσεις των λέξεων με τα πράγματα, σε ζητήματα σχετικά με τη θεωρία της γνώσης και στη σημασία του παρατηρητή και του υποκειμενικού στοιχείου για την ορθή κατανόηση της πραγματικότητας.

Το ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι

Η εμφάνιση της σοφιστικής ήταν καρπός ώριμων ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών. Η εκδήλωση του συγκεκριμένου φαινομένου ήταν απόληξη διεργασιών που είχαν αρχίσει από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. Τα γεγονότα όμως των Περσικών Πολέμων επέδρασαν αποφασιστικά και στα κοινωνικά φαινόμενα και στις κοινωνικές εξελίξεις, καθώς οι κοινωνικές ζυμώσεις επισπεύδονται και η πνευματική εξέλιξη ακολουθεί ραγδαία. Η νέα κοινωνία που διαμορφώνεται στην Αθήνα και στις περισσότερες ελληνικές πόλεις είναι φιλόδοξη και απαιτεί μερίδιο στην εξουσία, ανάλογο με το τίμημα που κατέβαλε στους αγώνες που προηγήθηκαν και κράτησαν πάνω από μια γενιά. Αυτό σημαίνει ενίσχυση των δημοκρατικών ελευθεριών και διεύρυνση της

δημοκρατικής βάσης στις δημοκρατικές πόλεις και βέβαια στην Αθήνα. Και τα δύο αποτελούν κατακτήσεις του α' μισού του 5ου αι. που συνεχίζονται σε όλη την Πεντηκονταετία. Οι δημοκρατικές ελευθερίες διευρύνονται με τις πρωτοβουλίες αρχικά του Εφιάλτη (462 π.Χ.) και στη συνέχεια του Περικλή. Η εξουσία περιέρχεται βαθμιαία στην εκκλησία του δήμου και στο δικαστήριο της Ηλιαίας. Αναφερόμαστε ειδικά στην Αθήνα, διότι σε αυτή συντελείται η ωρίμανση των κοινωνικών συνθηκών και κορυφώνεται η πολιτιστική ανάπτυξη των Ελλήνων του 5ου αι. Ωστόσο, ολόκληρος ο ελληνικός κόσμος αναμορφώνεται από τις κοσμογονικές αλλαγές που επηρεάζουν όλο το φάσμα της ζωής. Η σοφιστική εντάσσεται στα κοινωνικά γεγονότα που επηρέασαν τις κοινωνικές εξελίξεις, διαμορφώθηκε όμως από παράγοντες που είχαν αρχίσει να επηρεάζουν την κοινωνική ζωή των Ελλήνων μετά τους Περσικούς Πολέμους.

Από την πλευρά των κοινωνικών διεργασιών που επηρεάζουν τα πνευματικά φαινόμενα, η σοφιστική διαμορφώθηκε από ορισμένα γεγονότα και καταστάσεις που έχουν άμεση σχέση τόσο με τη σκέψη των προσωκρατικών φιλοσόφων όσο και με τις γενικότερες κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις στον ελληνικό κόσμο του τέλους του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ.

Βέβαια, στους λόγους πρέπει να συναριθμήσουμε τις νέες οικονομικές σχέσεις που δημιουργήθηκαν μετά το λεγόμενο δεύτερο αποικισμό των Ελλήνων και κυρίως μετά τους Περσικούς Πολέμους. Η αγορά ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας ήταν και χώρος ανταλλαγής ιδεών και αντιλήψεων. Το αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας και κυρίως του υπερπόντιου εμπορίου ήταν η δημιουργία και η ανάδειξη νέων κοινωνικών τάξεων των εμπόρων και των ναυτικών, που γίνονται φορείς των νέων ιδεών τις οποίες διακινούν στον ελληνικό κόσμο.

Αυτές οι εξελίξεις σε συνδυασμό με την εμπορευματοποίηση ορισμένων βιοτεχνικών προϊόντων (λάδι, κρασί, αρώματα και όπλα) αύξησαν τον πλούτο των εμπορικών πόλεων φέρνοντας την οικονομική άνοδο σε περισσότερους ανθρώπους. Η οικονομική άνθηση σε συνδυασμό με τη δουλοκτητική κοινωνία της εποχής επέτρεψαν στους ελεύθερους ανθρώπους να αφιερώνουν χρόνο σε έργα πνευματικής καλλιέργειας και πολιτισμού. Η σημαντικότερη όμως αιτία για την αφύπνιση του φιλοσοφικού στοχασμού και του επιστημονικού λόγου στην Ελλάδα πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση που διαμορφώθηκε έπειτα από σκληρούς και μακροχρόνιους αγώνες στις ελληνικές πόλεις, δηλαδή στη δημοκρατική κοινωνία. Η σοφιστική, κίνημα κατεχοχόν κοινωνικό, διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε σε αυτό τον κόσμο της δημοκρατίας και της ελευθερίας.

Η Αθήνα των σοφιστών

Η Αθήνα ενσάρκωνε την πιο καθαρή έκφραση αυτού του κόσμου, γι' αυτό και έγινε γρήγορα το κέντρο των νέων πνευματικών κατακτήσεων των Ελλήνων.

Το γεγονός ότι εκείνη την περίοδο συγκεντρώθηκαν εκεί τόσοι στοχαστές και καλλιτέχνες είναι πραγματικά αξιοπρόσεκτο φαινόμενο. Ο Αναξαγόρας από τις Κλαζομενές και ο Διογένης από την Απολλωνία εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Σε αυτή έμεινε για μεγάλα χρονικά διαστήματα ο Ηρόδοτος. Έτσι, και οι σοφιστές που κατάγονταν από το βόρειο Αιγαίο, τη Σικελία και τα νησιά ακολούθησαν το παράδειγμα των προαναφερθέντων και στην Αθήνα είχαν τους πιο γνωστούς μαθητές τους. Όλοι αυτοί αποτελούν παραδείγματα μιας σύγκλισης που σίγουρα βοήθησε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο στην άνθηση των αθηναϊκών γραμμάτων που αρχικά υστερούσαν απέναντι στη λογοτεχνική παραγωγή της Μικρασίας ή των νησιών. Βέβαια, αυτή η σύγκλιση στη συγκεκριμένη πόλη οφείλεται σε κάποια αίτια.

Το πρώτο από αυτά ήταν η δύναμη. Το 480 π.Χ. η Αθήνα ήταν η μεγάλη νικήτρια των Περσικών Πολέμων. Είχε βρεθεί επικεφαλής όλων των Ελλήνων που κινητοποιήθηκαν εναντίον των βαρβάρων και στη συνέχεια κράτησε αυτή τη θέση: Οργάνωσε τους συμμάχους σε ομοσπονδία –συμμαχία της Δήλου– και καθώς ήταν η μόνη με τόσο πλούτο και ναυτική δύναμη το εκμεταλλεύτηκε για να επιβάλει το νόμο της με τα όπλα. Η ομοσπονδία είχε γίνει αυτοκρατορία. Το ομοσπονδιακό θησαυροφυλάκιο μεταφέρθηκε στην Αθήνα, όπου με επισημότητα οι πόλεις έστειλαν την εισφορά τους, που οι Αθηναίοι μπορούσαν να τη διαθέσουν όπου ήθελαν, φτάνει να είχαν εξασφαλίσει την ελευθερία στις θάλασσες. Παράλληλα είχε γίνει μεγάλο θαλασσινό εμπορικό κέντρο, γεγονός που την έκανε ακόμη πιο πλούσια. Είχε στα νησιά εκπροσώπους, καμιά φορά και αποικίες, και οι νησιώτες ήταν υποχρεωμένοι πολλές υποθέσεις τους να πηγαίνουν να τις εκδικάσουν στα αθηναϊκά δικαστήρια.

Από την άλλη, η νίκη στους Περσικούς Πολέμους της είχε χαρίσει μοναδικό κύρος. Όλες οι ελληνικές πόλεις είχαν λόγο να φοβούνται τους βαρβάρους και όλες έβλεπαν την Αθήνα ως ελευθερώτρια. Η πρωτεύουσα της νησιωτικής Ελλάδας ήταν και θεματοφύλακας μιας πανελλήνιας παράδοσης που ο Πελοποννησιακός πόλεμος, το τελευταίο τρίτο του 5ου αι., άρχισε να την αμαυρώνει. Στα χρόνια όμως του Περικλή η παράδοση αυτή κρατούσε ακόμα όλη της τη δύναμη. Σίγουρα δεν είναι σύμπτωση το γεγονός ότι ο Περικλής το 443 π.Χ. ξεκίνησε την ίδρυση μιας πανελλήνιας αποικίας στους Θουρίους, ο Ηρόδοτος δήλωσε συμμετοχή και έγινε πολίτης της νέας πόλης και ο Πρωταγόρας έγραψε τη νομοθεσία της. Ωστόσο, η δύναμη και το κύρος της Αθήνας δεν ήταν οι μόνοι λόγοι. Αντιπροσώπευε και την πολιτική ελευθερία. Υπόδειγμα ελληνικής πολιτείας γίνεται η μεγάλη δημοκρατία της Αττικής, η Αθήνα, που εφαρμόζει ριζοσπαστικότερους θεσμούς. Οι ανώτερες αρχές, εκτός από αυτές που απαιτούσαν ειδική κατάρτιση (π.χ., στρατηγοί), έγιναν προσίτες στο λαό, γιατί εκλέγονταν πλέον με κλήρο, θεσμός που ως το τέλος δεν έγινε αποδεκτός από τους ολιγαρχικούς. Η Αθήνα ήταν φυσικό να προσελκύσει εκείνους που η δράση τους δικαιωνόταν από τον καινούργιο ρόλο που αναλάμβαναν οι πολίτες. Οι σοφιστές που δίδασκαν πώς να διακριθεί κανείς με το λόγο έβρισκαν στην Αθήνα προνομιακό χώρο για τη δράση τους. Οι σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις έγιναν το 460 π.Χ., τότε που ο Περικλής πήρε την εξουσία στα χέρια του, ένας καλλιεργημένος αριστοκράτης που του άρεσε να τον περιβάλλουν προικισμένοι άνθρωποι, τους οποίους προστάτευε. Όλα τότε αποτελούσαν επινόηση και ανακάλυψη και αναμφίβολα, όπως το σημείωσαν και οι συγγραφείς της εποχής, ο ρόλος της ηγεμονίας και του στόλου ήταν καθοριστικός σε αυτές τις εξελίξεις.

Τέλος, ας μην ξεχνάμε το ίδιο το φιλελεύθερο πνεύμα που έδινε τη δυνατότητα να επισκεφθούν ή να εγκατασταθούν στην Αθήνα, αν το ήθελαν, όλοι αυτοί οι διαπρεπείς άντρες του ελληνικού κόσμου.

Επομένως, η επιτυχία των σοφιστών συνδέεται στενά με τη δημοκρατική ανάπτυξη της Αθήνας, και αυτός ο σύνδεσμος μαζί με τις άλλες περιστάσεις εξηγεί την ενθουσιώδη υποδοχή που εισέπραξαν το β' μισό του 5ου αιώνα στην Αθήνα. Κάτω από το φως των ελεύθερων θεσμών το πνεύμα πήγε πιο πέρα από το δρόμο που άνοιξαν οι Ίωνες φυσικοί. Εκείνοι αφαίρεσαν το μύθο από τα φυσικά φαινόμενα, οι νέοι διαφωτιστές ξεγύμνωσαν από το μυστήριο τους κοινωνικούς θεσμούς, την ίδια την ανθρώπινη διανόηση και τα δημιουργήματά

της, τη θρησκεία, το δίκαιο, τη γλώσσα, τα έθιμα. Οι σοφιστές, που ήρθαν από τις αποικίες, αποτελούν τα γνησιότερα παιδιά της δημοκρατίας. Με την πλατιά και δυναμική ζύμωση που τη λέμε σοφιστική, το γνήσιο ελληνικό αντίκρισμα, το δημοκρατικό και ορθολογικό, φτάνει στην πρώτη του τελείωση. Οι σοφιστές βεβαιώνουν ότι όλα είναι ανθρώπινα κατασκευάσματα και όχι θεϊκές αποκαλύψεις. Όλα τα πράγματα καθορίζονται από τον άνθρωπο. Έτσι, ο κόσμος από θεοκεντρικός γίνεται ανθρωποκεντρικός. Η κοινωνική μεταμόρφωση, που είχε ως συνέπεια τη διανοητική και που η πιο χειροπιαστή έκφρασή της είναι η ιωνική φυσική και ακόμη εντονότερα η σοφιστική, ήταν βαθύτατα επαναστατική γιατί κλόνιζε το μεγαλοκτηματικό και ολιγαρχικό θεμέλιο της πολιτείας, με αποτέλεσμα να προκαλέσει παθιασμένη αντίδραση. Στις δημοκρατικές περιφέρειες, ακόμα και στην Αθήνα, η αριστοκρατία είχε παραμεριστεί, παρέμενε όμως ως νοσογόνο σύμπλεγμα στο βάθος της πολιτείας, που έκρυβε πάντα απρόοπτα.

Ανατροπή ιδεών μετ' αμοιβής

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για την πολύχρονη επίδραση που άσκησαν οι σοφιστές στους συγγραφείς του 5ου και του 4ου αιώνα.

Η διδασκαλία της ρητορικής και της φιλοσοφίας σφραγίστηκε μια για πάντα από τις ιδέες και τις συζητήσεις τους. Αλλά τι καινούργιο και αξιοθαύμαστο πρόσφεραν;

Γιατί ασκούσαν τόση γοητεία; Τι δίδασκαν; Ποτέ δεν είχε δει κανείς δασκάλους να διδάσκουν όπως αυτοί. Μέχρι τότε η εκπαίδευση της Αθήνας ήταν η εκπαίδευση μιας αριστοκρατικής πόλης, όπου οι αρετές μεταδίδονταν με την κληρονομικότητα και το παράδειγμα. Οι σοφιστές έφερναν μια εκπαίδευση νοητική που θα επέτρεπε στον καθένα να ξεχωρίσει μέσα στην πόλη, φτάνει να μπορούσε να πληρώσει. Ήταν τόσο βέβαιοι για την αποτελεσματικότητα των μαθημάτων τους που ζητούσαν χρήματα για να διδάξουν, γεγονός που τότε αποτέλεσε ένα μικρό σκάνδαλο. Ως αρχή η πληρωμένη διδασκαλία φαινόταν παράξενη.

Οι αμοιβές τους ήταν πολύ υψηλές. Ο Σωκράτης μιλά για ένα μαθημάκι του Πρόδικου, που κόστιζε μια δραχμή, αλλά επισημαίνει και σημαντικότερα μαθήματα που κόστιζαν 50 δραχμές, ποσό τεράστιο αν σκεφτεί κανείς ότι η ημερήσια αποζημίωση των πολιτών που υπηρετούσαν ως δικαστές ήταν μόνο δύο και αργότερα τρεις οβολοί, δηλαδή μισή δραχμή.

Τι ακριβώς ήθελαν να κάνουν οι σοφιστές;

Κατ' αρχάς ήθελαν να διδάξουν πώς να μιλά κανείς δημόσια, πώς να υπερασπίζεται τις ιδέες του στην εκκλησία του δήμου ή στο δικαστήριο. Πρώτος στόχος η διδασκαλία της ρητορικής. Σε μια εποχή όπου όλα εξαρτιόνταν από το λαό και ο λαός εξαρτιόταν από τον προφορικό λόγο ήταν ουσιαστικό να ξέρει κανείς να προβάλλει επιχειρήματα, να συμβουλευσει τους συμπολίτες του στο πεδίο της πολιτικής.

Έτσι εξηγούνται οι αποκλίσεις που παρουσιάζονται στους ορισμούς: ο Γοργίας να αυτοπροσδιορίζεται στον Πλάτωνα ως διδάσκαλος της ρητορικής και ο Πρωταγόρας ως διδάσκαλος της πολιτικής.

Επίσης η επιθυμία για γνώση οδηγούσε τους διδασκάλους της εποχής στην καταγραφή και την ταξινόμηση πλήθους δεδομένων σε διάφορα πεδία. Έτσι, πλάι στα ρητορικά και πολιτικά συγγράμματα συναντάμε τίτλους για την πάλη (Πρωταγόρας), την ονοματολογία (Γοργίας), για τα εθνικά ονόματα και τους ολυμπιονίκες (Ιπτίας), για τα όνειρα (Αντιφώντας), για τα πολιτεύματα (Κριτίας).

Η δράση των σοφιστών ξεπερνούσε τη ρητορική τους διδασκαλία φτάνοντας ακόμα μακρύτερα. Οι σοφιστές απέκτησαν τη συνήθεια να εξετάζουν κάθε φορά και την αντίθετη θέση, να κρίνουν και να αμφισβητούν τα πάντα. Αυτή η συνήθεια άνοιγε νέους δρόμους για το πνεύμα: Η αρχή του σεβασμού των κανόνων αντικαταστάθηκε από την αρχή της καθολικής αμφισβήτησής τους και είναι γεγονός ότι στον κόσμο των σοφιστών τίποτε δεν ήταν κατ' αρχήν δεκτό, αφού μόνο κριτήριο ακλόνητο έγινε η ανθρώπινη, άμεση και συγκεκριμένη εμπειρία. Δεν υπολογίζονταν πια οι θεοί, οι παραδόσεις, οι μυθολογικές αναμνήσεις. Οι εκτιμήσεις, οι εντυπώσεις και τα συμφέροντα του ατόμου αποτελούσαν πλέον το μόνο κριτήριο.

Έγραψαν διατριβές μεταφυσικής, ανέλυσαν έννοιες και στοχάστηκαν πάνω στη δικαιοσύνη. Με άλλα λόγια, ήταν και φιλόσοφοι που οι θεωρίες τους απελευθέρωναν το ανθρώπινο πνεύμα και άνοιγαν νέους δρόμους. Ξεκινούσαν έτσι μια πνευματική και ηθική επανάσταση. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο καθένας τους είχε τη δική του ιδιοτυπία. Ορισμένοι σοφιστές

βρήκαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη ρητορική, άλλοι στην ηθική φιλοσοφία, ορισμένοι ήταν πιο απόλυτοι στην κριτική των παραδοσιακών αξιών ή στην ανάλυση της γνώσης και του κόσμου. Ορισμένοι ασχολήθηκαν μόνο με την ανατροφή και την άρνηση, ενώ άλλοι προτίμησαν να ανοικοδομήσουν. Όμως τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε ήταν κοινά για όλους: ως διδάσκαλοι έφεραν νεωτερισμούς και άσκησαν βίαιη κριτική σε κάθε υπερβατική έννοια που τους οδήγησε, άλλον περισσότερο και άλλον λιγότερο, να παραμερίσουν κάθε ως τότε παραδομένη αξία και στη θέση τους να υποστηρίζουν καινούργιες, βασισμένες στις απαιτήσεις της ζωής των ανθρώπων και των πόλεων.

Οι περισσότεροι δεν ήταν Αθηναίοι –κανείς Αθηναίος πολίτης δεν θα δεχόταν να προσφέρει επαγγελματικές υπηρεσίες επ’ αμοιβή–, γι’ αυτό και ήταν αποκλεισμένοι από την πολιτική και ουσιαστικά αντιμετωπιζόνταν με περιφρόνηση από τους ευγενείς πελάτες τους, γιατί παρείχαν τις υπηρεσίες τους με χρηματικό αντάλλαγμα. Δεν ήταν σοφοί (λέξη που δεν καθορίζει επάγγελμα αλλά κατάσταση), δεν ήταν φιλόσοφοι (λέξη που υποβάλλει την υπομονετική επιδίωξη της αλήθειας περισσότερο παρά την αισιόδοξη εμπιστοσύνη στην προσωπική ευθυκρισία). Γνώριζαν τις νοητικές διαδικασίες και μπορούσαν να τις μεταδώσουν. Ήταν διδάσκαλοι της σκέψης και της ομιλίας. Η γνώση ήταν η ειδικότητά τους και μάλιστα ένας από αυτούς, ο Θρασύμαχος, διατύπωσε πολύ εύστοχα αυτή την ιδέα όταν ζήτησε να γράψουν στον τάφο του: *Πατρίς Χαλκιδών· η δε τέχνη σοφίη* (Πατρίδα μου είναι η Χαλκιδόνα και τέχνη μου η σοφία).

Αυτοί οι δάσκαλοι ξεκίνησαν από κάθε γωνιά της Ελλάδας την ίδια περίπου εποχή. Όλοι τους δίδαξαν για ένα διάστημα στην Αθήνα, το μόνο μέρος όπου τους συναντάμε και τους γνωρίζουμε.

Σπουδαιότεροι ήταν ο Πρωταγόρας που καταγόταν από τα Άβδηρα στο βορρά, κοντά στα όρια της Θράκης, ο Γοργίας από τη Σικελία, ο Πρόδικος από την Ιουλίδα της Κέας, ο Ιππίας από την Ήλιδα, στην Πελοπόννησο, και ο Θρασύμαχος από τη Χαλκιδόνα της Μικράς Ασίας. Βέβαια, υπάρχουν και άλλοι, άλλα είναι γνωστοί μόνο με το όνομά τους.

Δύο μόνο Αθηναίοι εμφανίζονται ανάμεσα σε τόσους ξένους: ο Αντιφώντας και ο Κριτίας, και δεν φαίνεται να είναι –ιδιαίτερα ο δεύτερος– επαγγελματίες και περιοδεύοντες διδάσκαλοι. Σίγουρα υπήρξαν και άλλοι πολλοί σοφιστές που δεν διακρίθηκαν τόσο όσο οι μεγάλοι διδάσκαλοι που κατονομάσαμε.

Ανάπλαση θεσμών και αξιών

Εκπαίδευση και σοφιστές

Η θεωρητική εκπαίδευση στην Αθήνα εκείνης της περιόδου ήταν ασήμαντη. Στις αριστοκρατικές κοινωνίες στη διαμόρφωση των νέων τον πρώτο λόγο έχει η κληρονομικότητα, ύστερα τα υποδείγματα των προγόνων, η οικογένεια και οι παραδόσεις. Τα μέλη μιας τέτοιας κοινωνίας φυσικό είναι να εκτιμούν πάνω από όλα τη γενναιότητα και τις ποικίλες αρετές. Αρχικά οι αρετές αυτές δικαιώνονταν στον πόλεμο και αργότερα στον αθλητισμό. Με αυτό το πνεύμα ανατρέφονταν οι νέοι της Αθήνας ακόμα και μετά την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας.

Από τα λογοτεχνικά έργα μαθαίνουμε σε ποιους δασκάλους εμπιστευόνταν τα παιδιά τους. Πρώτα ήταν ο *παιδοτρίβης*, αυτός που εξασκούσε τα παιδιά στα αθλήματα. Ο ρόλος του φανερώνει τη μεγάλη σημασία που έδιναν οι Αθηναίοι στη φυσική αγωγή, καθώς η δύναμη, η τελειότητα του σώματος και η χάρη ήταν αναπόσπαστο και σημαντικό μέρος του ανθρώπινου ιδανικού. Επίσης υπήρχε ο *κιθαριστής*, ο δάσκαλος της μουσικής, ο οποίος δίδασκε στα παιδιά τραγούδι και ομαδικό χορό, μία από τις ευγενείς ενασχολήσεις της αθηναϊκής αριστοκρατίας. Βέβαια, τα παιδιά είχαν και θεωρητική αγωγή από το *γραμματιστή*, το δάσκαλο που δίδασκε γραφή και ανάγνωση, αλλά και τον Όμηρο και τους λυρικούς. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλοι οι δάσκαλοι θεωρούνταν υποδεέστεροι των

πολιτών, επειδή πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους έναντι αμοιβής, ενώ οι πολίτες ήταν αυτοί που αποφάσιζαν σχετικά με τη χρήση της υπηρεσίας αυτής. Για την εκπαίδευση αυτή κατέφευγαν σε δούλους, η αμοιβή των οποίων δεν ξεπερνούσε αυτά που χρειάζονταν για το ζην. Τότε εμφανίστηκαν οι σοφιστές, οι περιοδεύοντες δάσκαλοι και σχεδόν όλοι τους μέτοικοι, οι οποίοι πρόσφεραν θεωρητική μόρφωση. Όπλιζαν τους μαθητές τους με μια επιτυχία που βασιζόταν στην ενεργοποίηση της νόησης, στοιχείο κοινό σε σοφιστές και φιλοσόφους, με τη διαφορά ότι οι πρώτοι δεν ήταν απλώς θεωρητικοί, καθώς η διδασκαλία τους ήταν πρακτική. Βέβαια, ξεπερνούσε το πλαίσιο των επαγγελματιών και αποτελούσε τέχνη «προορισμένη» για τον πολίτη.

Οι σοφιστές του 5ου αι. π.Χ. εγκαινίασαν ένα σύστημα ανώτερης εκπαίδευσης που αποτελούσε σε εύρος και μέθοδο ό,τι ο νεότερος ανθρωπιστικός τρόπος προσέγγισης που εγκαινιάστηκε ή γνώρισε νέα ακμή κατά την Αναγέννηση.

Πειθούς δημιουργός

Η γλώσσα για τους σοφιστές είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς ήταν το όργανο της πολιτικής επικοινωνίας, κυρίως όσον αφορά στην πειστική πλευρά της. Αυτή η στάση ενέχει δύο θέσεις φιλοσοφικής υφής. Η πρώτη υποστηρίζει την ουδετερότητα της γλώσσας ως προς τους σκοπούς και τις αξίες, ενώ η δεύτερη συνεπάγεται την απαγκίστρωση της γλώσσας από το πρόβλημα της αλήθειας και της γνώσης. Και οι δύο θέσεις είναι επίτευγμα κυρίως του Πρωταγόρα και του Γοργία. Το γενικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν και οι δύο σοφιστές είναι ότι η γλώσσα είναι ουδέτερη ως προς το θέμα της αλήθειας: Ο λόγος, καθώς κινείται στο χώρο της γνώμης, της υποκειμενικότητας, της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων και όχι σε αυτόν της σχέσης του ανθρώπου με την πραγματικότητα, δεν μπορεί να απαντήσει ενώπιον οποιουδήποτε δικαστηρίου για την απόλυτη αλήθεια. Κατά συνέπεια, οι μεμονωμένοι λόγοι δεν μπορούν να κριθούν ως προς την αλήθεια τους παρά μόνο ως προς την εσωτερική τους ορθότητα και την ικανότητά τους να πείσουν και συνεπώς να βοηθήσουν τον ομιλητή να πετύχει τους σκοπούς του.

Η μετάβαση από το παλαιό σύστημα ηγεμονίας στην πρακτική της πολιτικής παρέμβασης και της εισχώρησης νέων κοινωνικών στρωμάτων στη συζήτηση για τις πολιτικές αποφάσεις απαιτούσε νέα προσόντα. Το βασικότερο ήταν η πειστική χρήση της γλώσσας, να ξέρει κανείς πώς να πείθει μια λαϊκή συνέλευση, ένα συμβούλιο, ένα δικαστήριο για την ορθότητα μιας πρότασης, μιας υποψηφιότητας κ.λπ.

Η αριστοκρατία επομένως έπρεπε να αποκτήσει αυτή την πειστική ρητορική χρήση της γλώσσας και τη σχετική τέχνη, τη ρητορική. Η ρητορική και η διαλεκτική ήταν και το κύριο περιεχόμενο της διδασκαλίας των σοφιστών. Με την εμφάνισή τους εγκαινιάζεται ένας στοχασμός πάνω στο λόγο και αποκαλύπτονται οι δυνατότητές του, προκαλώντας βέβαια αντιδράσεις γύρω από τη σχέση της ρητορικής και της αλήθειας. Οι σοφιστές ακολουθούσαν το παράδειγμα της ποιητικής παράδοσης: αρνούμενοι από τη μια την αλήθεια και την εγκυρότητα της ποιητικής σοφίας, εντόπιζαν από την άλλη τη δύναμη της πειθούς στα υφολογικά και ρυθμικά χαρακτηριστικά και δίδασκαν τη μεταφορά τους στους πολιτικούς λόγους, έτσι ώστε να πετυχαίνουν τη συναισθηματική συναίνεση που πετύχαιναν και οι ποιητές. Πιο σημαντική ήταν η διδασκαλία της διαλεκτικής, της τεχνικής συζήτησης επί οποιασδήποτε θέσης. Μάθαιναν τους μαθητές τους να υποστηρίζουν τόσο μια θέση όσο και την αντίθετή της. Όσον αφορά στον ιδεολογικό προσανατολισμό, μέσα σε ένα πνευματικά ρευστό περιβάλλον οι σοφιστές ασκούσαν τους μαθητές τους να εντοπίζουν σε διάφορους λόγους και κείμενα τους «κοινούς τόπους», τις απλές εκείνες ιδέες που ήταν παρούσες λίγο πολύ παντού και συνεπώς ευρέως διαδεδομένες. Αυτές έπρεπε να χρησιμοποιούν ως βάση για τη συγκρότηση πειστικών επιχειρημάτων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ρητορική είναι ένα από τα πεδία όπου συναντιούνται όλοι οι σοφιστές, καθώς η ικανότητα του *eu legein* αποτελούσε ουσιαστικό πλεονέκτημα για τους Αθηναίους του 5ου αιώνα.

Οι σοφιστές κατασκεύαζαν πραγματικά νέα εργαλεία για τη νόηση. Μια μαρτυρία που μας παραδίδει ο Κικέρωνας (*Βρούτος*, 46) τοποθετεί τη γένεση της ρητορικής στη Σικελία μετά την πτώση των τυράννων, δηλαδή την πρώτη δεκαετία του 5ου αιώνα. Εκεί δύο δάσκαλοι (Τεισίας,

Κόρακας) επιχείρησαν να κωδικοποιήσουν τους ρητορικούς κανόνες. Η σικελική επιχειρηματολογία, μολοντί ξερή και άκαμπτη, στηρίζεται σε ό,τι θα αποτελέσει τη βάση της σοφιστικής συλλογιστικής, δηλαδή στο εικός, στο επιχείρημα της αληθοφάνειας.

Επαναπροσδιορισμός της αρετής

Ένα σημαντικό ζήτημα που προέκυψε εκείνη την περίοδο ήταν αν διδάσκεται η πολιτική αρετή. Μέχρι τότε και στο πλαίσιο της παραδοσιακής αριστοκρατικής παιδείας η αρετή ισοδυναμούσε με την ένταξη σε ένα σύνολο σταθερών και αμετάβλητων κανόνων συμπεριφοράς. Ενάρετος κληρονομικώ δικαιώματι ήταν όποιος ανατρεφόταν σε οικογένεια ευπατριδών και ήταν θεματοφύλακας και κάτοχος αυτών των κανόνων. Στον αντίποδα βρισκόταν ο όχλος, αφού δεν είχε το προνόμιο της οικογενειακής παράδοσης. Στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, ωστόσο, όπου η πολιτική αρετή πρέπει να αποτελεί, θεωρητικά τουλάχιστον, κτήμα όλων των πολιτών για να εγγυάται την καθολικότητα της ισχύος των νόμων και τη συναίνεση στην εξουσία, η κληρονομική μετάδοση δεν επαρκούσε. Η αρετή που χρειαζόταν πλέον συνίσταται σε ένα σύνολο πολιτικών, ρητορικών και νομικών γνώσεων και ικανοτήτων, σε ένα είδος παιδείας ικανής να αναδείξει τους άριστους. Οι σοφιστές ανέλαβαν «να διδάξουν την αρετή» αυτή. Έτσι, τον 5ο αιώνα εδραιώνεται η –σκανδαλώδης για τους προσκολλημένους στην παράδοση– θέση ότι η αρετή είναι διδακτή και αποτελεί προϊόν συγκεκριμένης παιδείας. Η λέξη *αρετή* υπονοούσε τόσο την επιτυχία στη ζωή όσο και τα απαραίτητα προσόντα για να γίνει αυτή κατορθωτή. Η θέση ότι είναι διδακτή δεν απέρριπτε μόνο την παραδοσιακή άποψη ότι ήταν έμφυτη στους ευγενείς αλλά και την αντίληψη ότι ήταν θέμα τυχαίας εμφάνισης ειδικών προσόντων σε μεμονωμένα άτομα. Η άποψη των σοφιστών για την αρετή ως

αποτέλεσμα γνωστών και δυνάμενων να ελεγχθούν διαδικασιών είχε μεγάλη σημασία για την οργάνωση της κοινωνίας.

Η πίστη ότι η υψηλού πνευματικού επιπέδου διδασκαλία μπορούσε να οδηγήσει στην επιτυχία τόσο το άτομο όσο και τις κυβερνήσεις άσκησε βαθιά επίδραση στη μετέπειτα ιστορία της εκπαίδευσης. Τη θέση των σοφιστών ενστερνίστηκαν και ο Πλάτωνας και ο Σωκράτης, με αποτέλεσμα η σοφιστική σκέψη να ενταχθεί στη μεταγενέστερη ανθρωπιστική παράδοση.

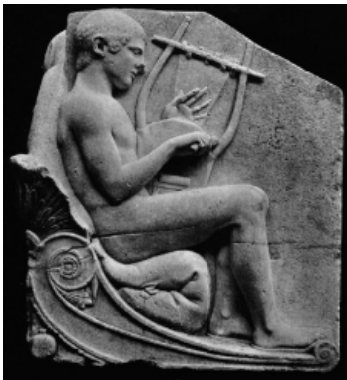
Το δίκαιο και το θείο

Ένα από τα περιφημότερα δόγματα που συνδέονται με το σοφιστικό κίνημα ήταν η αντίθεση μεταξύ φύσης και ηθικού νόμου ή ηθικής σύμβασης. Πιθανότατα πρόκειται για μια αντίθεση που είχε τις αρχές της στους προγενέστερους χρόνους. Αποτέλεσε δημοφιλές θέμα στις συζητήσεις των φιλοσόφων. Ουσιαστικά προσέφευγαν από τους συμβατικούς νόμους σε υποτιθέμενους ανώτερους, βασισμένους στη φύση. Στην ακραία μορφή της, η επίκληση των φυσικών νόμων συνεπαγόταν την απόρριψη όλων των περιορισμών επί του προσωπικού συμφέροντος και των επιθυμιών του ατόμου (π.χ., το δόγμα του Καλλικλή στο *Γοργία* του Πλάτωνα, ότι η δύναμη, αν την έχει κανείς, είναι πράγματι ορθή). Βέβαια, η αντίληψη αυτή περισσότερο από καθετί άλλο ενίσχυσε τις κατηγορίες κατά των σοφιστών για ανήθικη διδασκαλία. Σε άλλες περιπτώσεις οι όροι της αντίθεσης αντιστρέφονταν και οι άνθρωποι νόμοι επιδοκιμάζονταν απερίφραστα ως ανώτεροι των φυσικών νόμων και ως εκπροσωπώντας την πρόοδο που είχε επιτευχθεί με την ανθρώπινη προσπάθεια. Σε όλες τις περιπτώσεις θεωρούσαν τους φυσικούς νόμους όχι ως γενικευμένους τύπους αυτού που πράγματι συνέβαινε, αλλά μάλλον ως κανόνες που θα έπρεπε οι άνθρωποι να ακολουθούν, έχοντας όμως και την ελευθερία να τους αγνοούν. Έτσι, η προσφυγή στη φύση έτεινε να σημαίνει προσφυγή στη φύση του ανθρώπου ως πηγή των κανόνων συμπεριφοράς.

Επίσης, οι σοφιστές στράφηκαν πολλές φορές εναντίον των παραδοσιακών θρησκευτικών πεποιθήσεων των Ελλήνων. Ο Πρωταγόρας πρώτος, σύμφωνα με την παράδοση, διώχθηκε για ασέβεια, ο Πρόδικος έδωσε μια κοινωνιολογική περιγραφή για την ανάπτυξη της θρησκείας, ενώ ο Κριτίας προχώρησε περισσότερο υποθέτοντας πως οι θεοί επινοήθηκαν επίτηδες για να εμπνέουν φόβο στους κακούς. Στην αγνωστικιστική στάση τους απέναντι στους ολύμπιους θεούς οι σοφιστές συμφωνούσαν με τους περισσότερους προσωκρατικούς φιλοσόφους του 6ου και του 5ου αι., καθώς και με τους περισσότερους διανοητές του τέλους του 5ου αι. Έτσι, δεν μπορούν να θεωρηθούν επαναστάτες όσον αφορά στις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους.

Από την άλλη, η σημασία που έδωσαν στον άνθρωπο σήμαινε ότι ενδιαφέρονταν πολύ για την ιστορία και την οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών. Η τυπική σοφιστική στάση απέναντι στην κοινωνία θεωρούσε την ανθρώπινη ιστορία ως πρόοδο από την αγριότητα στον πολιτισμό.

Τα σωζόμενα έργα

Εκτός από τη διδασκαλία οι σοφιστές έγραψαν και πολλά βιβλία, τους τίτλους των οποίων διέσωσαν συγγραφείς όπως ο Διογένης ο Λαέρτιος και πιθανότατα τους άντλησαν από καταλόγους βιβλιοθηκών. Λίγα παπυρικά ευρήματα περιέχουν κάποια κείμενα που είχαν αντιγραφεί από σοφιστικά έργα τη χριστιανική εποχή. Επίσης σε έργα μεταγενέστερων συγγραφέων αναγνωρίστηκαν αντιγραφές ή περιλήψεις κειμένων που είχαν γράψει σοφιστές του 5ου αιώνα και τα ονόματα των οποίων είναι άγνωστα. Το 1889 ο Γερμανός φιλόλογος Friedrich Blass εντόπισε στον *Προτρεπτικόν*, έργο του Σύρου Νεοπλατωνιστή Ιάμβλιχου (3ος αι. μ.Χ.) ορισμένες ενότητες οι οποίες, όπως έδειξε, πρέπει να προέρχονται από ένα

άγνωστο σε μας έργο, γραμμένο στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Οι προσπάθειες των ερευνητών να ταυτίσουν το συγγραφέα αυτού του κειμένου με κάποια γνωστή προσωπικότητα απέβησαν άκαρπες. Το περιεχόμενο αυτού του εγχειριδίου –που φέρει από τότε τον τίτλο *Ανώνυμος του Ιαμβλίου* δεν γνωρίζουμε από πόσες ενότητες αποτελείται– συνίσταται σε γενικές συμβουλές για την κατάκτηση της μόρφωσης, στην προτροπή να τίθενται οι κάθε λογής δεξιότητες του ατόμου στην υπηρεσία ηθικών και νομικών αποκλειστικά σκοπών, στην αναγκαιότητα της καταπολέμησης των παθών κ.λπ. Η σχέση του κειμένου με την υπόλοιπη σοφιστική είναι μάλλον χαλαρή, ενώ η πολιτική προτίμηση του άγνωστου συγγραφέα κλίνει προς την πλευρά μιας μετριοπαθούς ευνομούμενης δημοκρατίας και κατά της τυραννίας. Επίσης, οι λεγόμενοι *Δισσοί λόγοι* βρέθηκαν στα χειρόγραφα του Σέξτου του Εμπειρικού (3ος μ.Χ. αι.) και είναι κείμενο χωρίς τίτλο και χωρίς κάποια ένδειξη για το συγγραφέα του. Η συγγραφή του τοποθετείται χρονικά το 400 π.Χ., ο συγγραφέας του είναι άγνωστος και η φύση του έργου απροσδιόριστη. Τέλος, το έργο δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο λογοτεχνικό ή φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Ωστόσο έχει ιστορική σημασία καθώς φανερώνει ποια μορφή είχε πάρει η διδακτική πράξη των σοφιστών της δεύτερης γενιάς και ακόμη πώς σημαντικά ζητήματα όπως αυτό σχετικά με το αν είναι διδακτή ή όχι η αρετή «είχαν εκφυλιστεί σε σχολικούς κοινούς τόπους» (W.K.C.Guthrie).

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

Γεννήθηκε στην ιωνική πόλη Αβδηρα, το 480 π.Χ., και θεωρείται ο ιδρυτής της σοφιστικής. Στα τριάντα του χρόνια άρχισε να επισκέπτεται διάφορες πόλεις ως διδάσκαλος της αρετής. Πιο συχνά επισκέφθηκε τη Σικελία και την Αθήνα, περίπου στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., καθώς εκείνη την περίοδο είχε στενή φιλία με τον Περικλή. Τότε ο τελευταίος τοΎ ανέθεσε και τη νομοθεσία των Θουρίων (αποικία που ιδρύθηκε στην Κάτω Ιταλία το 444/443 π.Χ.). Επέστρεψε στην Αθήνα το δεύτερο χρόνο του Πελοποννησιακού Πολέμου. Σύμφωνα με την παράδοση, είδε τον Περικλή πλάι στα λείψανα των δύο γιων του που είχαν πέσει θύματα της φοβερής επιδημίας εκείνης της χρονιάς και θαύμασε το μεγαλείο της συμπεριφοράς του. Το 410 π.Χ. καταδικάστηκε από τους Αθηναίους για αθεΐα και ασέβεια ύστερα από κατηγορία που διατύπωσε εναντίον του ο Πυθόδωρος. Αυτός ουσιαστικά ήταν ο εκπρόσωπος της συντηρητικής Αθήνας εναντίον των σοφιστών. Ανήκε στον κύκλο των ολιγαρχικών που υποκίνησαν το πραξικόπημα του 411 π.Χ. και περίπου εκείνη την περίοδο πρέπει να κατηγορήσε και τον Πρωταγόρα. Όλα τα βιβλία του συγκεντρώθηκαν στην αγορά και κάηκαν, ενώ ο Πρωταγόρας προσπάθησε να διαφύγει στη Σικελία. Το πλοίο όμως στο οποίο επέβαινε ναυάγησε και ο ίδιος πνίγηκε, γεγονός που δεν φαίνεται να γνωρίζει ο Πλάτωνας στο *Μένωνα* (91e).

Στο Διογένη το Λαέρτιο διαβάζουμε ένα μακρύ κατάλογο των έργων του σοφιστή, όπου συνενώνει τίτλους διαφόρων τεχνικών συγγραμμάτων. Όπως μαρτυρούν οι τίτλοι των έργων του –από τα οποία σώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα–, τα περισσότερα πραγματεύονταν ζητήματα πολιτικά και ηθικά. Υπήρξαν όμως και συγγράμματα για τη ρητορική και τη γραμματική, ενώ ασχολήθηκε και με την παιδαγωγική και τα μαθηματικά. Ορισμένες πληροφορίες για τη διδασκαλία του διέσωσαν και διάφοροι συγγραφείς (δοξογράφοι) αλλά και ο Πλάτωνας που του αφιέρωσε το φερώνυμο διάλογό του. Η κριτική εξέταση των τίτλων είναι δύσκολη, καθώς πολλοί από αυτούς ίσως αποτελούν τμήματα μεγαλύτερων έργων του. Από το Διογένη (9, 54) πληροφορούμαστε επίσης ότι η πρώτη εργασία που διάβασε ο Πρωταγόρας ήταν η *Περί θεών* όπου αναφέρεται το σπίτι του Ευριπίδη ως χώρος ανάγνωσης. Το έργο αρχίζει ως εξής (B 4): *Περί μεν θεών ουκ έχω ειδέναι, ουθ' ως εισίν ουθ' ως ουκ εισίν ουθ' οποίοι τινες ιδέαν· πολλά γαρ τα κωλύοντα ειδέναι, η τ' αδηλότης και βραχύς ων ο βίος του ανθρώπου* (Για τους θεούς δεν μπορώ να ξέρω ούτε αν υπάρχουν ούτε αν δεν υπάρχουν ούτε ποια είναι η μορφή τους. Γιατί πολλά πράγματα εμποδίζουν τη γνώση: το γεγονός ότι είναι αόρατοι και η συντομία της ζωής). Καθαρότερα δεν μπορούσε να διατυπωθεί ένας αγνωστικισμός που σβήνει το μύθο από την παράδοση της ελληνικής ζωής. Αν πίσω από τη διατύπωση του Πρωταγόρα κρύβεται πλήρης άρνηση απέναντι στους άθεους, δεν το γνωρίζουμε. Καμιά φορά κατατάσσουν τον Πρωταγόρα ανάμεσα στους άθεους, ενώ ο Κικέρωνας (*de natura deorum*, 1, 2· 117) τον διαχωρίζει από αυτούς. Πολλοί ερμηνευτές υποστήριξαν ότι με την παραπάνω ρήση εκφράζεται ένας συγκαλυμμένος αθεϊσμός. Ωστόσο, θα ήταν ορθότερο να δεχτούμε ότι ο Πρωταγόρας αρνείται να προχωρήσει στη μεταφυσική σφαίρα και ουσιαστικά δεν θεολογεί, γιατί πιστεύει ότι η ανθρώπινη γνώση δεν μπορεί να συλλάβει πράγματα μη αισθητά. Δεν απορρίπτει αλλά και δεν αποδέχεται τη θεία ύπαρξη γιατί αισθάνεται ότι δεν έχει τα μέσα να την προσεγγίσει. Το πρόβλημα επομένως φαίνεται να είναι κατ' αρχήν γνωσιολογικό και όχι θεολογικό. Το θεμέλιο της δραστηριότητάς του, την εκπαίδευση του πολιτικού ανθρώπου, ο Πρωταγόρας το έθεσε με το έργο που αργότερα κυκλοφόρησε με τον επιθετικό διπλό τίτλο *Αλήθεια* ή *Καταβάλλοντες* (Η αλήθεια ή Οι λόγοι που νικούν). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλάτωνα (*Θεαίτητος* 161c) άρχισε ως εξής: *Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἐστίν, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἐστίν* (Για όλα τα πράγματα μέτρο είναι ο άνθρωπος, γι' αυτά που υπάρχουν ότι υπάρχουν, για όσα δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν). Επειδή στην ιστορία της φιλοσοφίας κυριαρχεί η διαδοχή δράσης αντίδρασης, η φράση αυτή κατ' αρχάς πρέπει να εκληφθεί ως επίθεση. Περιέχει τη διαμαρτυρία εναντίον του ελεατικού χωρισμού της αισθητικής αντίληψης από την πραγματικότητα, εναντίον του αιτήματος για μια απόλυτη, αμετάβλητη ουσία που είναι προσιτή μόνο στη σκέψη. Το

σύγγραμμα στρεφόταν ενάντια σε εκείνους που θεωρούσαν το *ον* ως ένα και μοναδικό και επομένως απόλυτο. Άρα, η σκέψη του Πρωταγόρα αντιτίθεται στη σκέψη του Παρμενίδη, αλλά ταυτόχρονα συνδέεται με αυτή, καθώς στη φράση μέτρον-άνθρωπος διακρίνεται η παρμενιδική ενότητα σκέψης-είναι, η οποία τώρα μεταφέρεται στο άτομο που σκέφτεται και αισθάνεται. Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, η γνώση είναι προϊόν δύο παραγόντων, του πράγματος, αυτού που βρίσκεται έξω από εμάς, και των αισθητηρίων μας. Ο άνθρωπος γνωρίζει τα αντικείμενά του όχι όπως αυτά υπάρχουν αλλά όπως ο ίδιος τα προσλαμβάνει μέσα του και αφού οι παραστάσεις του υποστούν μια καθαρά υποκειμενική επεξεργασία. Εδώ πλέον εισάγεται ο απεριόριστος σχετικισμός, η σχετικότητα των αισθήσεων, η οποία καταπολεμήθηκε σφοδρά από το Σωκράτη, σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις αξιών και περιέχεται ως δυνατότητα. Επίσης στο *Θεαίτητο* του Πλάτωνα (166d) διαπιστώνουμε μια υπεράσπιση της διδασκαλίας του Πρωταγόρα, που ξεκινά από τη φράση μέτρον-άνθρωπος. Η γεύση του υγιούς ανθρώπου, που για το ίδιο πράγμα είναι αντίθετη από του αρρώστου, αναγνωρίζεται το ίδιο αληθινή και έγκυρη. Βέβαια, ο υγιής είναι καλύτερα από τον άρρωστο, και καθήκον του γιατρού είναι να τον ξανακάνει καλά. Με το ίδιο πνεύμα πρέπει ο παιδαγωγός να καθοδηγήσει το μαθητή του και ο πολιτικός να αποκαταστήσει την καλύτερη κατάσταση στην κοινότητα. Ωστόσο, ο καθένας από μας αποτελεί το μέτρο των πραγμάτων που για τα άτομα εμφανίζονται με πάρα πολλές διαφορές και μόνο με αυτή την εμφάνιση υπάρχουν γι' αυτούς. Εδώ δημιουργείται το πρόβλημα από πού έρχονται στους ανθρώπους τα μέτρα για το «καλύτερο» ή το «χειρότερο» που ξεπερνούν καθετί ατομικό. Η απόπειρα του Πρωταγόρα να δώσει λύση φαίνεται καλύτερα στις απόψεις του για τη φύση και τη γένεση του κράτους. Για τα προβλήματα αυτά ο Πρωταγόρας διατύπωσε τις απόψεις του στο σύγγραμμα *Περί της εν αρχή καταστάσεως*. Τα βασικά χαρακτηριστικά των απόψεών του τα αναγνωρίζουμε σ' ένα χωρίο του ομώνυμου με αυτόν πλατωνικού διαλόγου (320c κ.ε.). Στο μύθο που απαγγέλλει εκεί δίνει μια θεωρία για τη γένεση του ανθρώπινου πολιτισμού, ξεκινώντας τον κάτω από πρωτόγονες συνθήκες: Ο άνθρωπος που για να επιβιώσει δεν είναι τόσο καλά εξοπλισμένος όσο τα ζώα, δεν μπορεί να ζήσει απομονωμένος, παρ' όλο που ο Προμηθέας του χάρισε τη φωτιά. Όμως οι απόπειρες για να ενωθούν οι άνθρωποι αποτυγχάνουν από την έλλειψη σημαντικών προϋποθέσεων και καταλήγουν σε έναν πόλεμο όλων προς όλους. Τότε, ο Δίας στέλνει με τον Ερμή την αιδώ και τη δίκην (ηθικότητα-δικαιοσύνη) στους ανθρώπους και έτσι καθιστά δυνατές την κρατική ζωή και την ανάπτυξη του πολιτισμού τους. Αν αφαιρέσουμε το μύθο, διαπιστώνουμε ότι είναι πεποίθηση του Πρωταγόρα ότι κάθε άνθρωπος έχει μέσα του έμφυτο το αίσθημα της ηθικότητας και της δικαιοσύνης. Τις εξαιρέσεις, ανθρώπους δηλαδή που δεν εντάσσονται σε ένα κοινωνικό σύστημα, η κοινότητα είναι υποχρεωμένη να τους παραμερίζει, σκοτώνοντάς τους. Ωστόσο, η έμφυτη ικανότητα για πολιτικές αρετές δεν αρκεί από μόνη της, αλλά πρέπει να αναπτυχθεί με την παιδεία. Η σημασία της, βασική για όλη τη σοφιστική, προβάλλει με ιδιαίτερη καθαρότητα από την ανάπτυξη των συμφραζομένων. Σε ένα σημαντικό απόσπασμα (B 3) παρατίθεται η άποψη ότι η μάθηση χρειάζεται τη φυσική ικανότητα (φύσις) και την άσκηση (άσκησις). Ο Πρωταγόρας δεν αντιτίθεται ριζοσπαστικά στην αρχαϊκή-κλασική πεποίθηση για τη μεγάλη αξία της φυσικής ικανότητας, απλώς προσθέτει και την παιδαγωγική επίδραση. (Στον Πλάτωνα, *Πρωτ.* 323d, ο Πρωταγόρας ονοματίζει την παιδαγωγική τριάδα: επιμέλεια, άσκησις, διδαχή.) Το καινούργιο αυτό στοιχείο εξασφαλίζει στο σοφιστή πάνω από όλα τη βάση της δραστηριότητάς του. Ως προς τα άλλα, ο Πρωταγόρας του Πλάτωνα που και σε αυτό μπορούμε να τον ταυτίσουμε με το ιστορικό πρόσωπο, αντιμετωπίζει την τιμωρία ως παιδαγωγικό μέτρο.

Ο Πρωταγόρας απέφυγε να καταστρέψει με το σχετικισμό τα θεμέλια της πολιτικής ζωής, καθώς συμβιβάστηκε με το νόμο, είτε αυτός εννοείται ως έθιμο της παράδοσης είτε ως νόμος του κράτους. Σε αυτό το άτακτο δίκαιο της φύσης δεν αντιτίθεται ακόμη απέναντι στο νόμο ως ακαταμάχητη αντιδύναμη. Ο Πρωταγόρας συμβίβασε τα πράγματα, προσδίδοντας ιδιαίτερο κύρος στο νόμο του κράτους, γιατί είναι νόμος ενός συνόλου. Βέβαια, οι νόμοι των επιμέρους πόλεων-κρατών διαφέρουν τελείως μεταξύ τους. Στο *Θεαίτητο* (167c) δίνεται ρητά ως διδασκαλία του Πρωταγόρα το ότι για κάθε πόλη δίκαιο και ωραίο είναι αυτό που η ίδια θεωρεί τέτοιο και μόνο για όσο χρόνο το εφαρμόζει. Έτσι, ο σχετικισμός, σε μιαν αξιοθαύμαστη σύνθεση ετερόκλητων στοιχείων, διατηρεί τα δικαιώματά του, χωρίς να θυσιαστεί η εξουσία του κράτους και μαζί της ο σκοπός της σοφιστικής, η εκπαίδευση δηλαδή των ανθρώπων γι'

αυτό. Για τον Πρωταγόρα ισχύει αυτό που είπε ο Πρόδικος για τους σοφιστές: Αυτοί είναι κάτι ανάμεσα σε πολιτικούς και φιλοσόφους, που σημαίνει κυρίως αγωνιστές με το λόγο.

Το πιο εκτεταμένο έργο του είναι οι *Αντιλογίες* γιατί μόνο γι' αυτές παραδίδεται ο αριθμός δύο βιβλίων. Δεν έχουμε καθαρή εικόνα για το περιεχόμενό τους. Μια γενική ένδειξη μας δίνει η πληροφορία του Διογένη του Λαέρτιου (9, 51): Για κάθε πράγμα υπάρχουν δύο λόγοι αντίθετοι ο ένας προς τον άλλον (δισσοί λόγοι). Η άποψη αυτή αναιρεί την αντίφαση και οδηγεί στην παντοδυναμία της ρητορικής. Αυτή έχει τη δυνατότητα ακόμη και μια αδύνατη πρόταση να την κάνει ισχυρή (τον ήττω λόγον κρείττω ποιείν).

Ανθολόγηση

Στον ισχυρισμό του Πρωταγόρα ότι διδάσκει την πολιτική αρετή ο πλατωνικός Σωκράτης έχει αντιτείνει ότι η εμπειρία δείχνει πόσο ανώφελη είναι κάθε προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Η αντίρρησή του υποχρεώνει τον Πρωταγόρα να επαναπροσδιορίσει την άποψη του αυτή τη φορά με ένα μύθο από τον οποίο είναι και το απόσπασμα που ακολουθεί.

Πλάτων, *Πρωταγόρας* 320c κε.

Αρχαίο κείμενο

...Ούτω δη παρεσκευασμένοι κατ' αρχάς άνθρωποι ώικουν σποράδην, (b) πόλεις δε ουκ ήσαν· απώλλυντο ουν παρά των θηρίων διά το πανταχί αυτών ασθενέστεροι είναι, και η δημιουργική τέχνη αυτοίς προς μεν τροφήν ικανή βοηθός ήν, προς δε τον των θηρίων πόλεμον ενδεής – πολιτικήν γαρ τέχνην ούπω είχαν, ης μέρος πολεμική– εζήτουν δη αθροίζεσθαι και σώιζεσθαι κτίζοντες πόλεις· ότ' ουν αθροισθοίεν ηδίκουν αλλήλους άτε ουκ έχοντες την πολιτικήν τέχνην, ώστε πάλιν σκεδαννύμενοι διεφθείροντο. Ζευς ουν (c) δείσας περί τω γένει ημών, μη απόλοιτο παν, Ερμήν πέμπει άγοντα εις ανθρώπους αιδώ τε και δίκην, ιν είεν πόλεων κόσμοι τε και δεσμοί φιλίας συναγωγοί. Ερωτάι ουν Ερμής Δία τίνα ουν τρόπον δοίη δίκην και αιδώ ανθρώποις...

... «Επί πάντας», έφη Ζευς, «και πάντες μετεχόντων·ου γαρ αν γένοντο πόλεις, ει ολίγοι αυτών μετέχειεν ώσπερ άλλων τεχνών· και νόμον γε θες παρ' εμού τον μη δυνάμενον αιδούς και δίκης μετέχειν κτείνειν ως νόσον πόλεως».

Μετάφραση

Με αυτά λοιπόν τα εφόδια ζούσαν τον πρώτο καιρό οι άνθρωποι· πολιτείες δεν υπήρχαν. Το αποτέλεσμα ήταν να τους αφανίζουν τα θηρία, γιατί εκείνοι ήσαν από κάθε άποψη πιο αδύναμοι απ' αυτά. Και η δημιουργικότητά τους πάλι μπορούσε να τους βοηθήσει σχετικά με την εξασφάλιση της τροφής τους, δεν επαρκούσε όμως για τον πόλεμο με τα θηρία· δεν κάτεχαν, βλέπεις, ακόμα οι άνθρωποι την πολιτική τέχνη που ένα μέρος της είναι και η τέχνη του πολέμου. Ένωσαν έτσι την ανάγκη να συγκεντρώνονται και να χτίζουν πολιτείες για να σωθούν. Κάθε φορά όμως που συγκεντρώνονταν αδικούσαν ο ένας τον άλλο, γιατί δεν κάτεχαν την πολιτική τέχνη, με αποτέλεσμα να σκορπίζονται πάλι και να αφανίζονται. Τότε ο Δίας που ανησυχούσε μήπως το γένος μας χαθεί ολότελα από το πρόσωπο της γης, στέλνει τον Ερμή να φέρει στους ανθρώπους την αιδώ και τη δικαιοσύνη, για να μονιάσουν οι πολιτείες και να φιλιώσουν οι άνθρωποι. Τον ρωτάει λοιπόν ο Ερμής το Δία με ποιον τρόπο θα 'πρεπε να δώσει την αιδώ και τη δικαιοσύνη στους ανθρώπους...

... «Σε όλους» είπε ο Δίας «κι όλοι να έχουν ένα μερίδιο· γιατί δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν πόλεις, αν θα έχουν, όπως συμβαίνει με τις άλλες τέχνες, μόνο λίγοι μερίδιο σ' αυτές. Και βάλε ένα νόμο, που τον ορίζω εγώ, πως όποιος δεν μπορεί να έχει μερίδιο στην αιδώ και τη δικαιοσύνη να θεωρείται πανούκλα για την πόλη και να εκτελείται».

Πλάτων, *Πρωταγόρας* 316d3-e4

Στο παρακάτω απόσπασμα ο πλατωνικός Πρωταγόρας, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί το αμφιλεγόμενο επάγγελμά του, διατείνεται ότι η σοφιστική ριζώνει στον Όμηρο, τον Ησίοδο, το Σιμωνίδη και ότι ο ίδιος, ως σοφιστής, εντάσσεται αβίαστα σε μια μακρά σειρά καταξιωμένων εκπροσώπων από τις πιο διαφορετικές τέχνες (ποιητές, μάντεις, μουσικούς, γιατρούς, αθλητές), οι οποίοι, όπως αυτός, προσπαθούσαν να διδάξουν τις αρχές της τέχνης τους σε οποιονδήποτε το επιθυμούσε.

Αρχαίο κείμενο

Εγώ δε την σοφιστικήν τέχνην φημί μεν εἶναι παλαιάν, τους δε μεταχειριζομένους αυτήν των παλαιῶν ἀνδρῶν, φοβούμενους το ἐπαχθές αυτής, πρόσχημα ποιείσθαι καὶ προκαλύπτεσθαι, τους μεν ποιήσιν, οἷον Ὅμηρον τε καὶ Ἡσίοδον καὶ Σιμωνίδην, τους δε αὐτελετάς τε καὶ χρησμοειδίας, τους ἀμφὶ τε Ὀρφέα καὶ Μουσαῖον· ἐνίους δε τινὰς ἡίσθημαι καὶ γυμναστικήν, οἷον Ἴκκος τε ὁ Ταραντίνος καὶ ὁ νυν ἐτι ὧν οὐδενός ἦπτον σοφιστὴς Ἡρόδικος ὁ Σηλυμβριανός, το δε ἀρχαίον Μεγαρεύς· μουσικήν δε Ἀγαθοκλῆς τε ὁ υμέτερος πρόσχημα ἐποιήσατο, μέγας ὧν σοφιστὴς, καὶ Πυθοκλείδης ὁ Κεῖος καὶ ἄλλοι πολλοί.

Μετάφραση

Εγώ πάντως υποστηρίζω ὅτι ἡ σοφιστικὴ τέχνη εἶναι παλιά, ἀλλὰ ὅτι ὅσοι τὴν ἀσκούσαν τα παλιά χρόνια, ἐπειδὴ φοβούνταν τὸ φθόνο ποὺ προκαλεῖ, πρόβαλλαν ὡς προστατευτικὸ κάλυμμα ἄλλοι τὴν ποίηση, ὅπως Ὁμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ὁ Σιμωνίδης, καὶ ἄλλοι τὶς μυστηριακὲς τελετὲς καὶ τὶς προφητείες, ὅπως οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ὀρφέα καὶ τοῦ Μουσαίου· ἄλλοι πάλι, αὐτὴ εἶναι ἡ ἐντύπωσή μου, ἀκόμη καὶ τὴ γυμναστική, ὅπως ὁ Ἴκκος ἀπὸ τὸν Τάραντα καὶ ὁ Ἡρόδικος ἀπὸ τὴ Σηλυμβρία, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὰ Μέγαρα – ἓνας ἀπὸ τοὺς πιο μεγάλους σοφιστὲς στὶς μέρες μας. Τὴ μουσικὴ χρησιμοποίησε γιὰ προκάλυμμα καὶ ὁ δικός σας ὁ Ἀγαθοκλῆς, σοφιστὴς μεγάλος κι ὁ Πυθοκλείδης ὁ Κεῖος κι ἄλλοι πολλοί.

Πλάτων, Θεαίτητος 162d.**Αρχαίο κείμενο**

Ω γενναῖοι παῖδες τε καὶ γέροντες, δημηγορεῖτε συγκαθεζόμενοι, θεοὺς τε εἰς τὸ μέσον ἀγοντες, οὓς ἐγὼ ἐκ τε τοῦ λέγειν καὶ τοῦ γράφειν περὶ αὐτῶν, ὡς εἰσὶν ἢ ὡς οὐκ εἰσὶν, ἐξαιρώ.

Μετάφραση

(Μιλάει ὁ Πρωταγόρας.) Εὐγενικά παιδιά καὶ ἀρχοντικοὶ πρεσβύτες, καθόσαστε ἐδῶ καὶ ἀγορεύετε, ἀνακατεύοντες καὶ τοὺς θεοὺς, ποὺ τὸ ἀν ὑπάρχουν ἢ δὲν ὑπάρχουν ἐγὼ τὸ ἀφήνω κατὰ μέρος καὶ στὶς ομιλίες καὶ στὰ συγγράμματά μου.

(Μεταφράσεις: Ν.Μ. Σκουτερόπουλος)

ΓΟΡΓΙΑΣ

Ἡ σημαντικότερη ἴσως μορφή τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς. Γεννήθηκε στους Λεοντίνους τῆς Σικελίας τὸ 485 με 380 π.Χ. Ἦταν σύγχρονος τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Σωκράτη, τοῦ ὁποῖου καὶ ἐπέζησε. Μορφώθηκε σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἐπικρατοῦσε ἡ σκέψη τοῦ Ἐμπεδοκλή καὶ τῶν Ἐλεατῶν. Ωστόσο ἰσχυρὴ ἐπίδραση δέχτηκε ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλή, ἡ ὁποία διακρίνεται ἀκόμη καὶ στὰ ὠριμα χρόνια τοῦ. Ὁ Κόρακας Συρακούσιος καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Τεισίας (οἱ εὐρετὲς τῆς ρητορικῆς στὴ Σικελία) εἶχαν ἤδη γράψει τὸ πρῶτο διδακτικὸ εγχειρίδιο *Ρητορικῆς*, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς πρέπει νὰ δέχτηκε ἐπιδράσεις. Ἀλλῶστε ὁ Τεισίας τὸν συνόδευε στὴν Ἀθήνα τὸ 427, ὅταν ὁ Γοργίας εἶχε ἐρθεῖ ὡς ἐπικεφαλὴς πρεσβείας.

Ὁ Γοργίας ἦταν ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια ὡς τὰ γηρατειά τοῦ ὁ τεχνίτης καὶ ὁ δάσκαλος τῆς ἀγωγῆς τῶν ψυχῶν με τὸ λόγο. Γυρνοῦσε ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀλλὰ ἡ Ἀθήνα ἦταν τὸ πεδίο δράσης τοῦ καὶ σὲ αὐτὴ γνώρισε τὴ μεγαλύτερη δόξα. Ἡ ἐπίδρασή τοῦ στὴ διαμόρφωση τῆς αττικῆς πεζογραφίας καὶ ποίησης ἦταν καταλυτικὴ. Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ τὰ πέρασε στὴ Λάρισα τῆς Θεσσαλίας, ὅπου καὶ πέθανε υπεραιωνόβιος (108 ἢ 109 ἐτῶν). Μέχρι τὸ τέλος τοῦ τῆς ζωῆς τοῦ εἶχε πνεῦμα ἀκμαῖο.

Ἡ μεγάλη φήμη τοῦ οφείλεται στὴ μαγεία τοῦ ὕφους τοῦ: Δημιούργησε ἓνα ἀντιθετικὸ ὕφος λόγου ἰδιαίτερα υποβλητικὸ καὶ ἐλκυστικὸ, τὸ ὁποῖο ἀπηχεῖ ἐπιρροές ἀπὸ κείμενα τοῦ Ἡράκλειτου. Κέρδιζε τοὺς ἀκροατὲς τοῦ χρησιμοποιώντας κατάλληλες εἰκόνες καὶ μεταφορές, ηχητικὰ σχήματα καὶ περίτεχνα λεκτικὰ παιχνίδια, σπάζοντας τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὸν πεζὸ λόγο καὶ τὴν ποίηση. Ἡ συντακτικὴ ἀντιστοιχία μελῶν, ποὺ συνδέονται νοηματικὰ με

παραλληλία ή αντίθεση, τώρα δίνεται με ισόκωλα και πάρισα (αντιπαράθεση προτάσεων με όμοιο ίδιο αριθμό συλλαβών) και φτάνει μέχρι την ομοιότητα συλλαβών και θέσεων. Σταθερά, ακόμα και εκεί όπου αυτό δεν στηρίζεται στο νόημα, ανάμεσα στις επιμέρους λέξεις πηγαίνονται ηχητικές σχέσεις και τα αφτιά του ακροατή κατακλύζονται από ομοιοκατάληκτες λέξεις στο τέλος διαδοχικών προτάσεων (ομοιοτέλευτα). Αυτά τα λεπτεπίλεπτα παιχνίδια των σχημάτων πήραν το όνομά του (*Γοργία σχήματα*).

Οι επιδεικτικοί του λόγοι αποτέλεσαν πρότυπα στη ρητορική φιλολογία της εποχής και όσοι διδάσκονταν ή ασκούσαν τη ρητορική συνέτασσαν τους λόγους τους μιμούμενοι το Γοργία.

Σύμφωνα με το Γοργία, οι επιστήμονες και οι ειδικοί είτε δεν κατορθώνουν να επιβάλουν τις θέσεις τους είτε, αν τα καταφέρουν, αυτό στην πραγματικότητα το οφείλουν στο ότι χρησιμοποιούν το λόγο της πειθούς, δηλαδή το ρητορικό λόγο. Γι' αυτό και η ικανότητα της πειθούς είναι αποφασιστική για κάθε τομέα της ζωής στην πόλη. Η ρητορική είναι η πιο αναγκαία μορφή γνώσης για οποιονδήποτε θέλει να ζήσει ή να δράσει στο πλαίσιο της πόλης.

Ο ρήτορας και ο πολιτικός, και όχι ο επιστήμονας ή ο τεχνικός, κατέχουν τα κλειδιά που ανοίγουν όλες τις πύλες της πόλης. Σε αυτό το θέμα επανέρχεται τον 4ο αιώνα π.Χ. ο Ισοκράτης.

Βέβαια, το ουσιώδες όργανο της πολιτικής επικοινωνίας, κυρίως όσον αφορά στην πειστική, τη ρητορική της πλευρά, είναι η γλώσσα. Η δύναμη του λόγου είναι για το Γοργία το κέντρο της δραστηριότητας και της διδασκαλίας του. Επίσης, στη θέση του αληθινού/πραγματικού βρίσκονται τα εικότα (το εύλογο, το πιθανό). Το στοιχείο που εμφανίζεται μαζί του και το θεωρεί μαγικό ψυχαγωγικό μέσο είναι η λέξη ως ηχητικός φορέας που την έκανε ενσυνείδητα όργανο της ρητορικής επίδρασης, διαρρηγνύοντας ποικιλοτρόπως τα σύνορα ανάμεσα σε ποίηση και πεζό λόγο. Είχε συνείδηση ότι με τη ρητορική του τέχνη άγγιζε τα όρια της ποίησης και εκεί έβρισκε τη φυσική συγγένεια ανάμεσα στο λόγο που καλλιεργούσε και στην ποίηση που κατ' αυτόν ήταν ο έμμετρος λόγος. Γι' αυτό και τα δύο μπορούν να ασκήσουν απεριόριστη εξουσία πάνω στις ψυχές. Μια άλλη άποψη της τέχνης που ενδιέφερε το Γοργία ήταν ο καιρός, η κρίσιμη στιγμή του χρόνου, η εύστοχη εκμετάλλευση της κατάλληλης ευκαιρίας, μια έννοια εξίσου σημαντική στην πολιτική, τη στρατηγική τακτική και την ιατρική. Είναι ο πρώτος που έγραψε γι' αυτό το θέμα.

Οι επιδεικτικοί του λόγοι *Ελένης Εγκώμιον* και *Υπέρ Παλαμήδους απολογία* είναι τα μόνα έργα του που μας σώθηκαν ακέραια. Και τα δύο είναι γραμμένα σε αττική διάλεκτο με τεχνοτροπία ρητορικής και απεικονίζουν τη λογική τεχνική εξάντλησης των εναλλακτικών λύσεων και το παράξενο ύφος του Γοργία που έκανε τόσο μεγάλη αίσθηση στην Αθήνα. Και στα δύο θέλει με πιθανά επιχειρήματα (εικότα) να αποκλείσει τα επιβαρυντικά για τους κατηγορούμενους ενδεχόμενα. Η αντιμετώπιση της τέχνης από το Γοργία διαφαίνεται σε ένα χωρίο της *Ελένης* όπου περιγράφει την άλογο κυριαρχία της ψυχής από τον καλλιτεχνικό λόγο, «ένα μεγάλο δυνάστη που με πάρα πολύ μικρό σώμα, που καθόλου δεν φαίνεται, δημιουργεί τα πιο θεϊκά έργα».

Σώζεται επίσης ένα απόσπασμα από το λόγο του *Επιτάφιος* της εποχής του Πελοποννησιακού Πολέμου, που γράφτηκε για τους Αθηναίους που σκοτώθηκαν στον πόλεμο: *Τα μεν κατά των βαρβάρων τρόπαια ύμνους απαιτεί τα δε κατά των Ελλήνων θρήνους*. Ο μαθητής του Ισοκράτη υιοθέτησε αυτή τη διακήρυξη που στρεφόταν κατά της Ανατολής.

Δύο περιλήψεις του έργου του *Περί του μη όντος* ή *Περί φύσεως* μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια ιδέα για τον προβληματισμό του γύρω από θεωρητικά ζητήματα όπως είναι η πραγματικότητα και η γνώση της. Το περιεχόμενο του κειμένου μάς δίνεται μέσα από μια περίληψη του Σέξτου του Εμπειρικού και από την περίληψη της ψευδοαριστοτελικής πραγματείας *Περί Μερίσσου, Ξενοφάνους και Γοργίου* (Περί ΜΞΓ). Οι δύο αυτές περιλήψεις δεν έχουν την ίδια βαρύτητα. Η ανώνυμη πραγματεία του ΜΞΓ χρησιμοποιείται για να ελέγχεται αυτή του Σέξτου, που συχνά παραποιεί τη σκέψη του Γοργία. Στο έργο *Περί φύσεως*, που διαπνέεται από έντονο σκεπτικισμό, ο Γοργίας επιχείρησε να αποδείξει τρεις θέσεις: Δεν υπάρχει τίποτε (*ουδέν έστιν*), ακόμη κι αν υπάρχει, είναι αδύνατον στον άνθρωπο να το συλλάβει με τη νόηση (*ει και έστιν, ακατάληπτον ανθρώπινω*), κι αν το συλλάβει με τη νόηση, είναι αδύνατον να το εκφράσει και να το εξηγήσει στους άλλους (*ει και καταληπτόν, ανέξοιστον και ανερμήνευτον τωι πέλας*). Η τακτική που ακολούθησε για την απόδειξη των θέσεων αυτών ονομάζεται ανασκευαστική και συνίσταται στον αποκλεισμό αντιφατικών προτάσεων.

Ο Γοργίας ανέπτυξε επίσης έντονη προβληματική σε ηθικά ζητήματα. Ιδιαίτερα το ερώτημα τι είναι αρετή που κυριαρχούσε στους κύκλους διανοητών-στοχαστών, το αντιμετώπισε θετικά και εμπειρικά. Κατέληξε ότι η αρετή σημαίνει συγκεκριμένη ποιότητα συμπεριφοράς, συνδεδεμένη με τη ρευστή πραγματικότητα στην οποία ανήκει, και με την κοινωνική ομάδα ή κατηγορία που στα ενδιαφέροντά της ακριβώς ανταποκρίνονται οι ηθικές ιδέες που κάθε φορά επικαλείται κάποιος. Δεν ενδιαφερόταν για γενικότητες. Η αρετή ως αφηρημένη έννοια δεν είναι πρόβλημα γιατί δεν υφίσταται. Υπάρχουν όμως συγκεκριμένες αρετές και αντίστοιχα ηθικά προβλήματα: η αρετή του άντρα, της γυναίκας, του ελεύθερου, του σκλάβου κ.λπ. Η αρετή για το Γοργία είναι ταλέντο που αναπτύσσεται και εκδηλώνεται μέσα σε συγκεκριμένους φορείς. Η ηθική με αυτή την έννοια γίνεται τέχνη της έμπνευσης ή της διαίσθησης. Το μυστικό της έγκειται στην ικανότητα του ατόμου να «ψυχαγωγεί» τους άλλους και να τους υποβάλλει ώστε να τους ωθεί συνειδητά προς έναν καθορισμένο σκοπό.

Ο Γοργίας άσκησε την τέχνη της ρητορικής και της σοφίας. Η απόσταση ανάμεσα στα ρητορικά και τα φιλοσοφικά έργα του οφείλεται στο ότι δεν σώθηκε το ίδιο το φιλοσοφικό του έργο και η περίληψη του Σέξτου δείχνει ότι σκοπός της ήταν να παρουσιαστεί ο Γοργίας ως πρόδρομος του σκεπτικισμού. Ωστόσο, φαίνεται ότι είχε φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, ασυνήθιστες κριτικές ικανότητες και ταλέντο στο να χτίζει επιχειρήματα.

Ανθολόγηση

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν προέρχονται από το ρητορικό λόγο του Γοργία *Ελένης Εγκώμιον*. Σε αυτόν, όπως και στην *Υπέρ Παλαμήδους απολογία*, επιδιώκεται η επίδειξη της ικανότητας του ρήτορα να υπερασπίζεται δύσκολες υποθέσεις και παράλληλα να προσφερθεί στους μαθητές ένα χρήσιμο υλικό προς μελέτη, απομίμηση ή και απομνημόνευση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο επαγωγικός συλλογιστικός τρόπος με τον οποίο επιχειρηματολογεί, ενώ είναι φανερό η προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα νέο ύφος πεζού λόγου εμπλουτισμένο με ποιητικά στοιχεία.

Ελένης Εγκώμιον

Αρχαίο κείμενο

... ή γαρ Τύχης βουλήμασι και θεών βουλεύμασι και Ανάγκης ψηφίσμασι έπραξεν α έπραξεν, ή βίαι αρπασθείσα, ή λόγοις πεισθείσα, [ή όψει ερασθείσα]. ει μεν ουν διά το πρώτον, άξιος αιτιάσθαι ο αίτιος μόνος· θεού γαρ προθυμίαν ανθρωπίνη προμηθείαι αδύνατον κωλύειν. πέφυκε γαρ ου το κρείσσον υπό του ήσσονος κωλύεσθαι, αλλά το ήσσον υπό του κρείσσονος άρχεσθαι και άγεσθαι, και το μεν κρείσσον ηγείσθαι, το δε ήσσον έπεσθαι. θεός δ' ανθρώπου κρείσσον και βίαι και σοφία και τοις άλλοις. ει ουν τη Τύχη και τωι θεώι την αιτίαν αναθετέον, η την Ελένην της δυσκλείας απολυτέον...

...ει δε ο λόγος πείσας και την ψυχήν απατήσας, ουδέ προς τούτο χαλεπόν απολογήσασθαι και την αιτίαν απολύσασθαι ώδε. λόγος δυνάστης μέγας εστίν, ος σμικροτάτω σώματι και αφανεστάτωι θειότατα έργα αποτελεί· δύναται γαρ και φόβο παύσαι και λύπην αφελείν και χαρά ενεργάσασθαι και έλεον επαυξήσαι...

Μετάφραση

...Έκανε όσα έκανε είτε από θέλημα της Τύχης και απόφαση των θεών και της Ανάγκης προσταγή, είτε επειδή αρπάχτηκε με τη βία, είτε επειδή πείσθηκε με λόγια, είτε επειδή από τη θωριά ερωτεύτηκε. Αν λοιπόν είναι το πρώτο, πρέπει την ευθύνη να την έχει μόνο ο υπαίτιος· γιατί είναι αδύνατον η προαπόφαση του θεού να εμποδιστεί από την ανθρώπινη προνοητικότητα. Αφού από τη φύση του το ανώτερο δεν εμποδίζεται από το κατώτερο, παρά το κατώτερο κυριαρχείται και καθοδηγείται από το ανώτερο, και το ανώτερο κυβερνά, ενώ το κατώτερο ακολουθεί. Αλλά ο θεός είναι ανώτερος από τον άνθρωπό και ως προς τη βία και ως προς τη σοφία και ως προς τα υπόλοιπα. Αν λοιπόν πρέπει να αποδώσουμε την ευθύνη στην Τύχη και στο θεό, την Ελένη πρέπει οπωσδήποτε να την απαλλάξουμε από την κατασχύνη...

...Αν όμως ήταν ο λόγος που την έπεισε και εξαπάτησε την ψυχή της, ούτε σε αυτή την περίπτωση είναι δύσκολη η υπεράσπιση και η ανασκευή της κατηγορίας ως εξής: Ο λόγος είναι ένας μεγάλος δυνάστης, που ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα έργα τα πιο θεϊκά· γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει...

Υπέρ Παλαμήδους απολογία

Ο σοφιστής καταπιάνεται με ένα θέμα που είχε απασχολήσει τους τρεις τραγικούς, επιχειρώντας να συνδυάσει τα τεχνικά μέσα της ποίησης με τους αποδεικτικούς τρόπους της φυσικής φιλοσοφίας. Προσπαθεί να αποδείξει την αθωότητα του Παλαμήδη με βάση γενικούς συλλογισμούς που ως κοινό σημείο αναφοράς έχουν το εικός, ένα αποδεικτικό σχήμα που δεν προέρχεται από τη δικανική πράξη αλλά από τη λογική της φυσικής φιλοσοφίας.

Αρχαίο κείμενο

... ει μεν ουν ο κατήγορος Οδυσσεύς ή σαφώς επιστάμενος προδίδοντα με την Ελλάδα τοις βαρβάρους ή δοξάζων γ' αμή ούτω ταύτα έχειν εποιείτο την κατηγορίαν δι' εύνοιαν της Ελλάδος, άριστος αν ην ο ανήρ· πώς γαρ [ουχ], ος γε σώζει πατρίδα, τοκέας, την πάσαν Ελλάδα, έτι δε προς τούτοις τον αδικούντα τιμωρούμενος; ει δε φθόνωι ή κακοτεχνίαι ή πανουργία συνέθηκε ταύτην την αιτίαν, ώσπερ δι' εκείνα κράτιστος αν ην ανήρ, ούτω δια ταύτα κάκιστος αν είη...

...επί τούτον δε τον λόγον είμι πρότον, ως αδύνατός ειμι τούτο πράττειν. έδει γαρ τινα πρότον αρχήν γενέσθαι της προδοσίας, η δε αρχή λόγος αν είη· προ γαρ των μελλόντων έργων ανάγκη λόγους γίνεσθαι πρότερον. λόγοι δε πώς αν γένοιτο μη συνουσίας τινός γενομένης; συνουσία δε τίνα τρόπον γένοιτ' αν μήτ' εκείνου προς εμέ πέμψαντος μήτ' εμού προς εκείνον ελθόντος; ουδέ παραγγελία διά γραμμάτων αφίκται άνευ του φέροντος...

Μετάφραση

...Λοιπόν: αν ο κατήγορός μου Οδυσσέας με κατηγορούσε –από αγάπη για την Ελλάδα– είτε με σαφή γνώση ότι εγώ πρόδωσα την Ελλάδα στους βαρβάρους, είτε έχοντας κάπως σχηματίσει τη γνώμη ότι έτσι έχουν τα πράγματα, ο άνθρωπος θα ήταν έξοχος· τι άλλο να πει κανείς για κάποιον που σώζει την πατρίδα του, τους προγόνους και την Ελλάδα ολόκληρη, και επιπλέον τιμωρεί αυτόν που προξένησε κακό; Αν όμως κατασκεύασε την κατηγορία αυτή από φθόνο, δολιότητα ή πανουργία, τότε όπως στην πρώτη περίπτωση θα ήταν ο πιο σπουδαίος άνθρωπος, έτσι σε τούτη θα είναι ο χειρότερος...

Θα στραφώ πρώτα στο ακόλουθο επιχείρημα: ότι δεν ήταν για μένα δυνατόν να κάνω την πράξη αυτή. Γιατί έπρεπε πρώτα να υπάρξει μια αρχή της προδοσίας και η αρχή αυτή θα ήταν λόγος, αφού πριν από τις μέλλουσες πράξεις πρέπει να προηγηθούν λόγοι. Πώς όμως θα μπορούσαν να υπάρξουν λόγοι αν δεν υπήρξε κάποια συνάντηση; Και με ποιον τρόπο θα μπορούσε να υπάρξει συνάντηση, αν ούτε εκείνος έστειλε αγγελιοφόρους σε μένα ούτε εγώ πήγα σε εκείνον; Ούτε φτάνει παραγγελία με γράμμα χωρίς κάποιος να το μεταφέρει...

(Μεταφράσεις: Π.Καλλιγιάς)

ΠΡΟΔΙΚΟΣ

Καταγόταν από ιωνική πόλη, την Ιουλίδα της Κέας, όπου πιθανότατα γεννήθηκε ανάμεσα στο 470 π.Χ. και το 460 π.Χ. Πολλές φορές η πατρίδα του τον χρησιμοποιούσε σε διπλωματικές αποστολές στην Αθήνα κατά τη διάρκεια των οποίων ο σοφιστής φρόντιζε για την προσωπική του προβολή.

Την εικόνα του ανθρώπου με την ασθενική κράση την έχουμε από τον πλατωνικό *Πρωταγόρα*, όπου σκεπασμένος προσεκτικά με πολλές κουβέρτες διδάσκει από το κρεβάτι σαν ένας σοφός που επιζητεί τη δημοσιότητα στον ίδιο βαθμό με τους συναδέλφους του. Σύμφωνα με την *Απολογία* του Πλάτωνα (19e), φαίνεται ότι ζούσε ακόμα την εποχή της δίκης του Σωκράτη, όπως ο Ιππίας και ο Γοργίας.

Η διδασκαλία τού εξασφάλιζε άφθονα χρήματα. Οι μαθητές του είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στο μάθημα της μιας δραχμής ή των πενήντα. Πιθανόν οι βασικές ιδέες να ήταν ίδιες, άλλα το πιο δαπανηρό μάθημα επεξηγούσε και διεύρυνε το κείμενο αναπτύσσοντας όλη τη δυναμική της μεθόδου.

Ασχολήθηκε κυρίως με τη γλωσσική έρευνα και κύριο μέρος της διδασκαλίας του πρέπει να ήταν η συνωνυμική, μια συστηματική προσπάθεια για την ακριβή διάκριση λέξεων με παραπλήσια σημασία. Ανάλογο ενδιαφέρον είχαν δείξει ο Δημόκριτος και ο Πρωταγόρας, ο οποίος θεμελίωσε την ανεξαρτησία της γλώσσας από την πραγματικότητα. Ωστόσο, στον Πρόδικο οφείλονται οι πρώτες έρευνες για την ετυμολογία των ονομάτων. Η προσπάθειά του να ανακαλύψει διαφορές ανάμεσα σε σημασιολογικά συγγενείς λέξεις συμβάδιζε με τη διάκριση των εννοιών και σήμανε την ενίσχυση της αυτονομίας τους σε σχέση με την εξωτερική πραγματικότητα. Απέδιδε μεγάλη σημασία στην ακριβή οροθέτηση των σημασιών των συγγενών λέξεων με σκοπό να αυξήσει την αποτελεσματικότητα της ρητορικής τέχνης. Έτσι, αποδεικνυόταν ότι η γλώσσα έχει τη δική της ζωή, που δεν πηγάζει ούτε από τα πράγματα ούτε από το πώς τη χρησιμοποιεί κάθε φορά ο ομιλητής, αλλά από ένα σύνολο στοιχείων και κανόνων η φύση των οποίων έπρεπε να ανιχνευθεί. Με αυτό το είδος ανάλυσης πέρα από μια καλύτερη θεωρητική γνώση των γλωσσικών φαινομένων, ήθελε, όπως και ο Πρωταγόρας, να πετύχει και κάτι πρακτικό: Να διατυπώσει τους όρους για μια ορθότερη χρήση της γλώσσας που θα εξάλειφε τις ομωνυμίες και τις αμφισημίες και επομένως θα επέτρεπε μορφές κοινωνικής επικοινωνίας σαφέστερες, χωρίς συγχύσεις και παρεξηγήσεις.

Οι γνώσεις μας γύρω από τα έργα του είναι πολύ περιορισμένες. Οι Αλεξανδρινοί κατέγραψαν τα συγγράμματά του μαζί με τα ρητορικά. Ο τίτλος *Περί φύσεως* ή *Περί φύσεως ανθρώπου* παραμένει αμφίβολος. Το έργο του Ώραι δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια και είναι το μόνο βιβλίο του σοφιστή για την ύπαρξη του οποίου έχουμε ασφαλείς πληροφορίες από την αρχαιότητα. Πιστεύεται ότι τον τίτλο του τον έδωσε ο ίδιος ο συγγραφέας. Φανταζόταν τις ώρες σαν θεές της ευφορίας, ενώ η γεωργία, ως θεμέλιο του ανθρώπινου πολιτισμού, έπαιζε σημαντικό ρόλο στο έργο. Στις Ώρες αποτυπώνει τις απόψεις του για τη γένεση της θρησκείας ως αντίδρασης του ανθρώπου προς τις φυσικές συνθήκες της ύπαρξής του. Ο άνθρωπος θεοποίησε τις δυνάμεις και τα δώρα της φύσης από τη μία, ενώ από την άλλη ανύψωσε σε θεούς ανθρώπους που είχαν κάνει ευεργετικές εφευρέσεις. Ο συγκεκριμένος ορθολογισμός είχε τις ρίζες του στην ιωνική σκέψη και στάθηκε η αιτία να τοποθετηθεί ο Πρόδικος πολλές φορές, κατά την αρχαιότητα, ανάμεσα στους άθεους. Εξέχουσα θέση στο συγκεκριμένο έργο κατέχει η αλληγορία για την εκλογή του Περικλή ανάμεσα στην Αρετή και την Κακία, δυο γυναίκες που τον συνάντησαν έχοντας διαφορετικό παρουσιαστικό. Οι ρίζες της συγκεκριμένης διήγησης βρίσκονται στην ποίηση του Ησίοδου (*Έργα* 286) για τους δύο δρόμους της ζωής και στο μύθο για την εκλογή και την κρίση του Πάρη που διατύπωσε ο Σοφοκλής στο σατυρικό του δράμα *Κρίσις*. Ωστόσο, η διήγηση του Πρόδικου δεν αποτελεί ούτε ποίηση ούτε μύθο αλλά την αφετηρία μιας ατέλειωτης σειράς από αλληγορίες που είναι εγκεφαλικά κατασκευάσματα. Δεν έχει καμία σχέση με την αναγνώριση θεϊκών δυνάμεων, η οποία στην Αρχαϊκή εποχή στήριζε τις διηγήσεις με ανάλογα θέματα και τους έδινε περιεχόμενο. Ο Ξενοφώντας επανέλαβε στα *Απομνημονεύματα* (2, 1, 21) του τη διήγηση διεξοδικά.

Η επίδρασή της υπήρξε τεράστια και εκδηλώθηκε με τον πιο παράδοξο τρόπο στο σύμβολο Υ που εμφανίζεται τον 1ο αιώνα μ.Χ. και απεικονίζει το τρίστρατο πάνω στο οποίο έπρεπε να πάρει την απόφασή του ο Ηρακλής και κατ' επέκταση κάθε άνθρωπος.

Ανθολόγηση

Η αρχή του αποσπάσματος είναι παράθεμα από την *Οδύσσεια* (*Και μην Τάνταλον εσείδον χαλέπ' άλγε' έχοντα*, λ 582), καθώς ο ασθενικός Πρόδικος φέρνει στο μυαλό του Σωκράτη την εικόνα του Τάνταλου στον Άδη. Όπως παρατηρεί ο H. D. Rankin, οι σοφιστές δίδασκαν οπουδήποτε, ακόμα και σε ένα ακατάλληλο δωμάτιο όπως αυτή η παλιά αποθήκη του Ιππόνικου.

Πλάτων, Πρωταγόρας 315cd κε.**Αρχαίο κείμενο**

Και μεν δη και Τάνταλόν γε εισείδον –επεδήμει γαρ άρα και Πρόδικος ο Κείος– ην δε εν οικήματι τίνι, ωι προ του μεν ως ταμειάωι εχρήτο Ιππόνικος... Ο μεν ουν Πρόδικος έτι κατέκειτο εγκεκαλυμμένος εν κωιδίοις τισίν και στρώμασιν και μάλα πολλοίς ως εφάινετο... Περί δε ων διελέγοντο ουκ εδυνάμην έγωγε μαθειν έξωθεν, καίπερ λιπαρώς έχων ακούειν του Προδίκου – πάσσοφος γαρ μοι δοκεί ανήρ είναι και θείος–αλλά διά την βαρύτητα της φωνής βόμβος τις εν τωι οικήματι γιγνόμενος ασαφή εποίει τα λεγόμενα.

Μετάφραση

(Μιλάει ο Σωκράτης) «Ακόμη αντίκρισα τον Τάνταλο – γιατί στην πόλη μας βρισκόταν και ο Πρόδικος από την Κέα· ήταν σε κάποιο δωμάτιο που το 'χε πρώτα ο Ιππόνικος για αποθήκη... Ο Πρόδικος λοιπόν ήταν ακόμα ξαπλωμένος, σκεπασμένος με κάτι προβιές κι ένα σωρό σκεπάσματα, καθώς φαινόταν... εγώ απέξω που ήμουν, δεν μπορούσα να έχω σαφή αντίληψη για ποια πράγματα συζητούσαν, παρ' όλη τη σφοδρή επιθυμία μου να ακούω τον Πρόδικο –έχω την εντύπωση ότι ο άνθρωπος αυτός είναι πάνσοφος, θεϊκός– γιατί ο βαρύς τόνος της φωνής του προκαλούσε κάτι σαν βουητό στο δωμάτιο και δεν σ' άφηνε να καταλάβεις για ποιο πράγμα μιλούσε.

Σέξτος Εμπειρικός, Προς μαθηματικούς IX 18**Αρχαίο κείμενο**

Πρόδικος δε Κείος «ήλιον φησί, και σελήνην και ποταμούς και κρήνας και καθόλου πάντα τα ωφελούντα τον βίον ημών οι παλαιοί θεούς ενόμισαν διά την απ' αυτών ωφελειάν, καθάπερ Αιγύπτιοι τον Νείλον»...

Μετάφραση

Κι ο Πρόδικος ο Κείος λέει «τον ήλιο και το φεγγάρι και τα ποτάμια και τις πηγές και γενικά όλα όσα επενεργούν ευεργετικά στη ζωή οι παλαιοί τα εξέλαβαν, λόγω της ωφελιμότητάς τους, για θεούς όπως οι Αιγύπτιοι το Νείλο»...

(Μεταφράσεις: Ν.Μ. Σκουτερόπουλος)

ΘΡΑΣΥΜΑΧΟΣ

Ρήτορας και σοφιστής, σύγχρονος του Σωκράτη. Γεννήθηκε το 465 π.Χ. στη Χαλκηδόνα του Βοσπόρου και έδρασε τις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αιώνα. Πέρασε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του στην Αθήνα ως μέτοικος, αλλά πέθανε και τάφηκε στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

Αρχικά ασχολήθηκε με φιλοσοφικές θεωρίες, στην πορεία όμως αφιερώθηκε εξ ολοκλήρου στη θεωρία και τη διδασκαλία της ρητορικής. Τα ελάχιστα αποσπάσματα που σώζονται μας επιτρέπουν να τον θεωρήσουμε πρόδρομο του Ισοκράτη. Σημαντική επίδραση είχε το διδακτικό του βιβλίο για τη ρητορική, η *Μεγάλη Τέχνη*, που συντέλεσε στη διαμόρφωση της αττικής έντεχνης τέχνης. Στο πρώτο επίπεδο βρίσκονταν η δομή και η συναρμολόγηση των γλωσσικών μορφών, ενώ τα παρηχητικά σχήματα του Γοργία υποχώρησαν. Ωστόσο, ο Θρασύμαχος έδινε σημασία στη ρυθμικότητα στο τέλος της φράσης. Κατά το Θεόφραστο, η ιδιαίτερη αξία του έγκειται στην εφαρμογή της ρυθμικής περιόδου στην αττική ποίηση. Υπήρξε ο δημιουργός της «μεικτής λέξεως», στην οποία αναδείχθηκαν αξεπέραστοι ο Ισοκράτης και ο Πλάτωνας. Επίσης, πίστευε ότι η ρητορική εισάγει τον άνθρωπο στην κοινωνία, αφού μέσω αυτής αποκτά κανείς δύναμη. Πολιτικού περιεχομένου είναι τα συγγράμματα *Υπέρ Λαρισαίων* και *Περί Πολιτείας*. Στο πρώτο υποστηρίζει το αίτημα της αιολικής πόλης για την ελευθερία εναντίον του Αρχέλαου (βασιλιάς της Μακεδονίας, 413-399 π.Χ.). Το δεύτερο αποτελεί διαμαρτυρία για τις κομματικές έριδες κατά την κρίσιμη πολεμική περίοδο.

Για τους νόμους και τη δικαιοσύνη και για την αντιθετική σχέση φύσης-ανθρώπων συνβάσεων έχουμε λόγια που του αποδίδει ο Πλάτωνας στο πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας*.

Καθώς σκοπός του Πλάτωνα ήταν να αντικρούσει τη σκέψη του σοφιστή, παρουσιάζεται σε πιο σκληρή και αδιάλλακτη μορφή. Μιλά για τη δικαιοσύνη που καταγράφεται στους νόμους και που ξεκινά από μια πολιτική απόφαση σε δεδομένη στιγμή και σε συγκεκριμένη πόλη. Παραλλαγές αυτής της δικαιοσύνης είχαν επισημανθεί από άλλους, αλλά η πρωτοτυπία του Θρασύμαχου έγκειται στο ότι αναρωτήθηκε ποιος αλήθεια αποφασίζει και ποιος κατασκευάζει τους νόμους. Καταλήγει ότι είναι φανερό πως το κάνουν οι κυβερνήτες υποστηρίζοντας τα συμφέροντά τους, άρα, κατά το Θρασύμαχο, το δίκαιο όπως ορίζεται από τους νόμους αντιπροσωπεύει το του κρείττονος συμφέρον (το συμφέρον του ισχυροτέρου). Η διαπίστωση αυτή έχει εμπειρικό χαρακτήρα και αφορά σε όλες γενικά τις πόλεις (εν απάσαις ταις πόλεσιν ταυτὸν εἶναι δίκαιον...). Προχωρά ακόμη πιο πέρα συμπεραίνοντας ότι, αφού δεχτούμε πως τελικά το δίκαιο είναι έκφραση συμφέροντος των κάθε φορά ισχυρών (είτε αυτοί είναι ο λαός είτε η ολιγαρχία είτε η τυραννία), τότε ο δίκαιος παντού βρίσκεται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τον άδικο, ο οποίος πείθεται και υπακούει στους νόμους και εισπράττει και την αντίστοιχη βλάβη (343 c-d). Η άποψη αυτή δεν αναφέρεται ως προσωπική του θέση αλλά ως επικρατούσα αντίληψη. Ο ίδιος δεν την ασπάζεται ούτε την υποστηρίζει με σθένος. Η συλλογιστική του φαίνεται σκληρή, αλλά απλώς καταγράφει την πραγματικότητα που επικρατεί στο γνωστό κόσμο. Ο ίδιος, σε ένα από τα αποσπάσματα που ανήκει σε αυθεντικό του λόγο, μιλάει με έντονη πικρία για την αδιαφορία των θεών που παραβλέπουν το μέγιστον των εν ανθρώποις, την δικαιοσύνην (Β 8). Κατά συνέπεια, με τόλμη και παρησσία διαπιστώνει και κρίνει τα κρατούντα, χωρίς προκαταλήψεις και με επίγνωση της δυσκολίας του προβλήματος.

Τέλος, ενδιαφερόταν, όπως ο Πρόδικος και ο Πρωταγόρας, για το πρόβλημα της φυσικής.

Ανθολόγηση

Πλάτωνος Πολιτεία Α, 343d-344a-c

Αρχαίο κείμενο

Σκοπεῖσθαι δε, ὦ εὐηθέστατε Σώκρατες, οὐτωσί χρη, ὅτι δίκαιος ἀνὴρ ἀδίκου πανταχοῦ ἐλάττων ἔχει. πρῶτον μὲν ἐν τοῖς πρὸς ἀλλήλους συμβολαίοις, ὅπου ἂν ὁ τοιοῦτος τῶι τοιούτῳ κοινωνήσῃ, οὐδαμῶς ἂν εὐροις ἐν τῇ διαλύσει τῆς κοινωνίας πλέον ἔχοντα τὸν δίκαιον τοῦ ἀδίκου ἀλλ' ἐλάττον· ἔπειτα ἐν τοῖς πρὸς τὴν πόλιν, ὅταν τέ τινες εἰσφοραὶ ὦσιν, ὁ μὲν δίκαιος ἀπὸ τῶν ἰσῶν πλέον εἰσφέρει, ὁ δ' ἐλάττον, ὅταν τε λήψῃς, ὁ μὲν οὐδέν, ὁ δε πολλά κερδαίνει. Καὶ γὰρ ὅταν ἀρχὴν τινα ἀρχὴν ἐκάτερος, τῶι μὲν δικαίῳ ὑπάρχει, καὶ εἰ μηδεμίᾳ ἄλλῃ ζημίᾳ, τα γέ οἰκεῖα δι' ἀμέλειαν μοχθηροτέρως ἔχειν, ἐκ δε τοῦ δημοσίου μηδὲν ὠφελείσθαι διὰ τὸ δίκαιον εἶναι πρὸς δε τούτοις ἀπεχθέσθαι τοῖς τε οἰκείοις καὶ τοῖς γνωρίμοις, ὅταν μηδὲν ἐθέλῃ αυτοῖς ὑπηρετεῖν παρὰ τὸ δίκαιον· τῶι δε ἀδίκῳ πάντα τούτων ταναντία ὑπάρχει. λέγω γὰρ ὅνπερ νυνδὴ ἔλεγον, τὸν μεγάλα δυνάμενον πλεονεκτεῖν· τούτον οὖν σκοπεῖ, εἴπερ βούλει κρίνειν ὅσωι μᾶλλον συμφέρει ἰδίᾳ αὐτῷ ἀδικὸν εἶναι ἢ δίκαιον. Πάντων δε ράσται μαθήσῃ, εἴαν ἐπὶ τὴν τελεωτάτην ἀδικίαν ἔλθῃς, ἢ τὸν μὲν ἀδικήσαντα εὐδαιμονέστατον ποιεῖ, τοὺς δε ἀδικηθέντας καὶ ἀδικῆσαι οὐκ ἂν ἐθέλοντας ἀθλιωτάτους. ἔστιν δε τούτο τυραννίς, ἢ οὐ κατὰ σμικρὸν ταλλότριά καὶ λάθραι καὶ βίαι ἀφαιρεῖται, καὶ ἱερά καὶ ὅσια καὶ ἴδια καὶ δημόσια, ἀλλὰ συλλήβδην· ὧν ἐφ' ἐκάστῳ μέρει ὅταν τις ἀδικήσας μὴ λάθῃ, ζημιούται τε καὶ ονειδὴ ἔχει τὰ μέγιστα –καὶ γὰρ ἱερόσυλοι καὶ ἀνδραποδισταὶ καὶ τοιχωρύχοι καὶ ἀποστερηταὶ κλέπται οἱ κατὰ μέρη ἀδικούντες τῶν τοιούτων κακουργημάτων καλοῦνται– ἐπειδὴν δε τις πρὸς τοῖς τῶν πολιτῶν χρήμασιν καὶ αὐτοὺς ἀνδραποδισάμενος δουλῶσθαι, ἀντὶ τούτων τῶν αἰσχρῶν ὀνομάτων εὐδαίμονες καὶ μακάριοι κέκληνται, οὐ μόνον ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων ὅσοι ἂν πύθωνται αὐτὸν τὴν ὅλην ἀδικίαν ἠδικηκότα· οὐ γὰρ τὸ ποιεῖν τὰ ἀδίκᾶ ἀλλὰ τὸ πάσχειν φοβούμενοι ονειδίζουσιν οἱ ονειδίζοντες τὴν ἀδικίαν. Οὕτως, ὦ Σώκρατες, καὶ ἰσχυρότερον καὶ ἐλευθεριώτερον καὶ δεσποτικώτερον ἀδικία δικαιοσύνης ἔστιν ἱκανῶς γιγνομένη, καὶ ὅπερ ἐξ ἀρχῆς ἔλεγον, τὸ μὲν τοῦ κρείττονος συμφέρον τὸ δίκαιον τυγχάνει ὄν, τὸ δ' ἀδικὸν εαυτῷ λυσιτελοῦν τε καὶ συμφέρον.

Μετάφραση

Και ιδού πώς πρέπει να εξετάζεις τα πράγματα, αφελέστατε άνθρωπε· ο δίκαιος σε όλες τις περιστάσεις παίρνει τη χαμένη μπρος τον άδικο· πρώτα στις ιδιωτικές συναλλαγές όπου συνεταιριστούν ο τέτοιος με τον τέτοιο, τότε στη διάλυση δεν θα βρεις κερδισμένο τον δίκαιο, αλλ' απεναντίας ζημιωμένο· έπειτα στα πολιτικά πράγματα, αν χρειαστεί να επιβληθούν

εισφορές, ο δίκαιος, με ίση περιουσία, θα συνεισφέρει περισσότερα, ο άδικος λιγότερα· αν απεναντίας πρόκειται για αποδοχές, ο ένας τίποτε, ο άλλος πάμπολλα κερδίζει· στις διαχειρίσεις πάλι δημοσίων λειτουργιών, ο δίκαιος και αν συμβεί να μην πάθει καμιά άλλη ζημιά, αφήνει τα ιδιωτικά του συμφέροντα και παίρνουν τον κατήφορο, επειδή τα παραμελεί και από το δημόσιο τίποτα δεν ωφελείται, επειδή είναι ακέραιος, και εκτός απ' αυτό αποκτά και εχθρούς τους οικείους και τους γνώριμους του, όταν δεν θελήσει να τους κάνει καμιά ευκολία έξω από το δίκιο· ενώ με τον άδικο θα δεις όλως διόλου τα εναντία· και εννοώ εκείνο που έλεγα πριν, πως έχει τη δύναμη και την ικανότητα να βάζει κάτω τους άλλους· αυτόν κοίταξε αν θέλεις να κρίνεις πόσο τον συμφέρει να είναι άδικος παρά δίκαιος. Κι ακόμα καλύτερα θα το καταλάβεις αν λάβεις αμέσως υπόψη σου την αδικία φτασμένη στο κατακόρυφό της, την αδικία που κάνει τον πιο ευτυχισμένο άνθρωπο του κόσμου εκείνον που τη διαπράττει και αθλιότατους εκείνους που την υποφέρουν, επειδή δεν θέλουν οι ίδιοι να αδικήσουν· εννοώ δηλαδή την τυραννίδα, που βάζει σε ενέργεια και το δόλο και τη βία, για να βάλει στο χέρι τ' αγαθά του άλλου όχι λίγο λίγο αλλά που χωρίς να σέβεται ούτε ιερό ούτε όσιο σφετερίζεται αμέσως και μεμιάς όλες, δημόσιες και ιδιωτικές περιουσίες· κάθε άλλος που ήθελε κάμει χωριστά καμιά απ' αυτές τις αδικίες και ανακαλυφθεί, παθαίνει τις μεγαλύτερες τιμωρίες και τους εξευτελισμούς· και αναλόγως με το αδίκημα που ήθελε κάμει χωριστά ο καθένας, τους ονομάζουν ιερόσυλους και σωματέμπορους και τυμβωρύχους και κλέφτες και λωποδύτες και τα λοιπά· αν όμως κανείς εκτός από την περιουσία των πολιτών, τους στερήσει και την προσωπική τους ελευθερία και τους μεταβάλει σε ανδράποδα, αντί για όλα αυτά τα αισχρά ονόματα, ευτυχής άνθρωπος και μακάριος ονομάζεται όχι μόνο για τους πατριώτες του, μα κι από τους άλλους που λάβουν γνώση των κακουργημάτων του· γιατί αν καταφέρονται εναντίον της αδικίας, όσοι καταφέρονται, το κάνουν όχι γιατί φοβούνται να το κάνουν κι οι ίδιοι, αλλά γιατί φοβούνται να την υποστούν, καλέ μου Σωκράτη· τόσο είναι αλήθεια πως η αδικία, όταν φτάσει σε έναν τέτοιο βαθμό, είναι πιο ισχυρή και πιο ελεύθερη και πιο δεσποτική από τη δικαιοσύνη, και όπως έλεγα εξαρχής, το δίκαιο είναι το συμφέρον του ισχυροτέρου και πως το άδικο στρέφεται σε κέρδος και ωφέλειά του.

(Μετάφραση: Ιωάννης Γρυπάρης)

ΙΠΠΙΑΣ

Σοφιστής, φιλόσοφος και μαθηματικός που γεννήθηκε το β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Με καταγωγή από την Ήλιδα, αντιπροσώπευε ανάμεσα στους σοφιστές την Πελοπόννησο. Ο Πρωταγόρας στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα επιτίθεται εναντίον εκείνων των σοφιστών που φορτώνουν τους μαθητές τους με κάθε λογής ειδικές γνώσεις όπως μαθηματικά, αστρονομία και μαντική, ρίχνοντας ταυτόχρονα λοξή ματιά στον Ιππία που είναι παρών (318e). Αυτός είναι και ο πιο κατηγορηματικός αντιπρόσωπος της σοφιστικής κατεύθυνσης που θέλει να ολοκληρωθεί μέσα από την παντογνωσία και την παντεχνία. Όπως και οι άλλοι σοφιστές, ταξίδεψε και αυτός πάρα πολύ στον ελληνικό χώρο, αντιπροσώπευσε την πατρίδα του σε διάφορες αποστολές και κέρδισε με τις ομιλίες του άφθονα χρήματα. Το ταξίδι στην Ολυμπία ήταν εύκολο γι' αυτόν και φρόντιζε να δείχνει μεγαλοπρεπής φορώντας πορφυρό μανδύα. Εκεί μάλιστα, σύμφωνα με τον Πλάτωνα (*Ιππ.* ελ. 368b) καυχήθηκε ότι όλα όσα φορούσε – αρχίζοντας από το δαχτυλίδι του– τα είχε φτιάξει ο ίδιος με τα χέρια του. Υποστήριξε ως ιδανικό ζωής την ατομική αυτάρκεια και καυχιόταν ότι ήξερε όλες τις χρήσιμες τέχνες για την ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου. Αλλά και με την πένα τα κατάφερνε πολύ καλά. Σύμφωνα με το ίδιο χωρίο του Πλάτωνα, ασχολήθηκε με το έπος, την τραγωδία, το διθύραμβο και ιδιαίτερα με την πεζογραφία. Από το έργο του *Εθνών ονομασίαι* ή *Συναγωγή* σώζονται λίγοι στίχοι, αλλά δεν ξέρουμε σε τι αναφέρονται. Από διάσπαρτες όμως πληροφορίες φανταζόμαστε ότι το περιεχόμενό του ήταν ποικίλο. Ο Ιππίας ασχολήθηκε με μαθηματικά, γεωμετρία (έγινε ιδιαίτερα γνωστός με την κατασκευή μιας νέας καμπύλης, της τετραγωνίστριας, που χρησιμοποιήθηκε στη λύση του τριμερισμού της γωνίας), αστρονομία, γραμματική, ρητορική, διαλεκτική και μουσική. Για να συγκρατεί το πλήθος των γνώσεων, χρησιμοποίησε τη μνημοτεχνική (ανάπτυξη της μνήμης με την εφαρμογή κατάλληλων ασκήσεων. Παιδαγωγικής

φύσεως έργο του πρέπει να ήταν ο *Τρωικός Λόγος*, στον οποίο ο Νεοπτόλεμος ύστερα από την άλωση της Τροίας συμβουλευόταν το Νέστορα με ποιες ασχολίες ένας νέος θα αποκτούσε δόξα. Επειδή ο φανταστικός διάλογος θα γινόταν μετά το τέλος ενός μεγάλου πολέμου, πιθανότατα ο Νέστορας να μιλούσε για ειρηνικά έργα. Για τον πόλεμο οι ιδέες των σοφιστών θα ήταν ίδιες με του Γοργία.

Στη φιλοσοφία σημαντική ήταν η διάκριση που έκανε ανάμεσα στο φυσικό και το θετό δίκαιο. Στον πλατωνικό *Πρωταγόρα* (337c) ο Ιππίας προσφωνεί τους συγκεντρωμένους: *συγγενείς τε και οικείους και πολίτας (συμπολίτες) φύσει, ου νόμωι*. Προσθέτει ότι η φύση ενώνει το όμοιο με το όμοιο, ο νόμος όμως σαν δικτάτορας σε πολλά βιάζει τη φύση. Εδώ ο νόμος εμφανίζεται σαν ανταγωνιστής της φύσης. Η αντίθεση αυτή δεν μπορεί να διαπιστωθεί πριν από τα μέσα της δεκαετίας 430-420 π.Χ. Περίπου αυτή την εποχή εκπροσωπείται από τον Αντιφώντα και αυτή την περίοδο μάλλον έδρασε και ο Ιππίας στην Αθήνα.

Ανθολόγηση

Πλάτων, *Ιππίας μείζων* 282 κε.

Αρχαίο κείμενο

Αφικόμενος δε ποτε εις Σικελίαν Πρωταγόρου αυτόθι επιδημούντος και ευδοκιμούντος και πρεσβυτέρου όντος πολύ νεώτερος ων εν ολίγωι χρόνωι πάνυ πλέον ή πενήνκοντα και εκατόν μνας ειργασάμην, και εξ ενός γε χωρίου πάνυ σμικρού, Ινυκού, πλέον ή είκοσι μνας· και τούτο ελθών οίκαδε φέρων τωι πατρί έδωκα, ώστε εκείνον και τους άλλους πολίτας θαυμάζειν τε και εκπεπλήχθαι. Και σχεδόν τι οίμαι εμέ πλείω χρήματα ειργάσθαι ή άλλους σύνδυο ούστινας βούλει των σοφιστών.

Μετάφραση

(Μιλάει ο Ιππίας.) Κάποτε που πήγα στη Σικελία, τον καιρό που ο Πρωταγόρας βρισκόταν εκεί και είχε μεγάλες επιτυχίες και ήταν και μεγαλύτερος στα χρόνια, εγώ πολύ νεότερος του, σε πολύ λίγο καιρό έβγαλα πάνυ από εκατόν πενήντα μνες, και από μια πολύ μικρή πολιτεία, την Ινυκό, πάνυ από είκοσι μνες. Φορτωμένος χρήματα, γύρισα στην πατρίδα μου και τα έδωσα στον πατέρα μου, έτσι που τα έχασαν και απορούσαν όχι μόνο εκείνος, αλλά και οι πατριώτες του οι άλλοι. Και πάω να πιστέψω πως εγώ έχω βγάλει περισσότερα χρήματα παρά δυο μαζί σοφιστές άλλοι, όποιους και να πεις.

Πλάτων, *Ιππίας μείζων* 286a κε.

Αρχαίο κείμενο

Και ναι μα Δί', ω Σώκρατες, περί γε επιτηδευμάτων καλών και έναγχος αυτόθι ηυδοκίμησα διεξιών α χρη τον νέον επιτηδεύειν. Έστι γαρ μοι περί αυτών παγκάλως λόγος συγκεείμενος, και άλλως ευ διακείμενος και τοις ονόμασι· πρόσχημα δε μοι εστι και αρχή τοιάδε τις του λόγου. Επειδή η Τροία ήλω, λέγει ο λόγος ότι Νεοπτόλεμος Νέστορα έροιτο ποία έστι καλά επιτηδεύματα, α αν τις επιτηδεύσας νέος ων ευδοκιμώτατος γένοιτο· μετά ταύτα δη λέγων εστίν ο Νέστωρ και υποτιθέμενος αυτώ πάμπολλα νόμιμα και πάγκαλα. Τούτον δη και εκεί επεδειξάμην και ενθάδε μέλλω επιδεικνύναι εις τρίτην ημέραν εν τωι Φειδοστράτου διδασκαλείωι, και άλλα πολλά και άξια ακοής· εδείθη γαρ μου Εύδικος ο Αμπημάντου.

Μετάφραση

(Ιππίας) Μα το Δία, Σωκράτη, και για τις όμορφες απασχολήσεις τώρα τελευταία μίλησα εκεί με επιτυχία, καθώς ανέπτυξα πλατιά με τι πρέπει να απασχολούνται οι νέοι· γιατί γι' αυτές έχω συντάξει έναν πολύ όμορφο λόγο, που έξω από τις άλλες του αρετές ξεχωρίζει και στο λεκτικό. Το λόγο μου βρήκα αφορμή και τον άρχισα έτσι πάνω κάτω: Όταν η Τροία πάρθηκε ο λόγος λέει πως ο Νεοπτόλεμος ρώτησε το Νέστορα ποιες είναι οι όμορφες απασχολήσεις που ένας νέος, αν απασχολούνταν με αυτές, θα έβγαζε πολύ καλό όνομα. Ύστερα από αυτό παίρνει να μιλεί ο Νέστορας και τον συμβουλεύει πάρα πολλά ταιριαστά με το νόμο και πάρα πολύ όμορφα. Αυτόν λοιπόν το λόγο και εκεί [ενν. Στη Σπάρτη] τον απαγγείλα και εδώ [στην Αθήνα] έχω στο νου να τον απαγγείλω μεθαύριο στο διδασκαλείο του Φειδοστράτου, καθώς και πολλά άλλα, που αξίζει να ακουστούν. Είναι ο Εύδικος του Αμπημάντου που με παρακάλεσε γι' αυτό.

(Μεταφράσεις: Χ. Καρούζου, Ι.Θ. Κακριδής)

ΑΝΤΙΦΩΝ

Οι αρχαίες βιογραφίες συγχέουν τον Αντιφώντα το σοφιστή με τον ομώνυμο ρήτορα, του οποίου ήταν σύγχρονος. Ο πρώτος που διέκρινε δύο πρόσωπα κάτω από το κοινό όνομα ήταν ο Δίδυμος ο Αλεξανδρινός, ο οποίος απέδωσε στο ρήτορα τους λόγους και στο σοφιστή τα προγραμματικά συγγράμματα και το βιβλίο για τα όνειρα. Στη συνέχεια ο Ερμογένης διαχώρισε τους δύο συγγραφείς με βάση το ιδιαίτερο ύφος τους. Ο σοφιστής Αντιφώντας γεννήθηκε στην Αθήνα και έδρασε το β' μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Η Σούδα τον αποκαλεί *τερατοσκόπον και εποποιόν και σοφιστήν και λογομάχειρον*. Από τις πληροφορίες και τα έργα που έχουν σωθεί καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι έγραψε τέσσερα συγγράμματα: *Περί Αληθείας* (δύο βιβλία, 420 π.Χ. περίπου), *Περί Ομονοίας*, *Πολιτικός* και *Περί κρίσεως ονείρων*.

Στο πρώτο έργο προστέθηκαν στα σκόρπια και ακρωτηριασμένα αποσπάσματα και δύο μεγαλύτερα παπυρικά αποσπάσματα που προέρχονται από το δεύτερο βιβλίο και επιτρέπουν να σχηματίσει κανείς μια εικόνα γύρω από τον προβληματισμό του έργου. Ο τίτλος του βιβλίου, καθώς και τα αποσπάσματα που σώζονται, φανερώσουν ότι το έργο αυτό είναι μια πολιτική πραγματεία, που απηχεί μάλλον τα πολιτικά προβλήματα της εποχής του και κινείται μέσα στα ενδιαφέροντα και την παράδοση της σοφιστικής: εξετάζει γνωσιολογικά θέματα αλλά και σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα.

Στο πρώτο βιβλίο της *Αλήθειας* πραγματεύεται προβλήματα της φυσικής επιστήμης με το πνεύμα των Ιώνων φιλοσόφων. Συγκεκριμένα, ξεκινά από την άποψη του Παρμενίδη ότι υπάρχει μόνο το εν, αυτό που νοείται με τη λογική, ενώ τα καθ' έκαστον όντα πρέπει να θεωρηθούν ανύπαρκτα. Ο Αντιφώντας αρνείται την οντολογική αξία της γνώσης που αποκτά ο άνθρωπος με την εποπτεία και τη νόηση και αποφαινεται ότι τα μόνα προσιτά στην ανθρώπινη φύση είναι τα φαινόμενα. Στο δεύτερο, σκέψεις που τις θίγει εν συντομία ο Ιππίας στον *Πρωταγόρα* εδώ αναπτύσσονται δυναμικά. Εξάιρεται έντονα η αντίθεση ανάμεσα στο νόμο και τη φύση και ο συμβατικός νόμος κατηγορείται σαν παράλογη χειροπέδη της φύσης. Δεν μπορούμε να καθορίσουμε με ακρίβεια την πηγή της αντίθεσης ούτε του φυσικού δικαίου, μπορούμε ωστόσο να τοποθετήσουμε στη σοφιστική την περιοχή αυτής της πηγής και να χαρακτηρίσουμε τον Αντιφώντα ως σημαντικό μέλος αυτής της εξέλιξης. Ο Αντιφώντας κήρυξε την ισότητα όλων των ανθρώπων σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο. Πρώτα μέσα στην πόλη την ισότητα των ταπεινών και των αριστοκρατών, και στη συνέχεια των Ελλήνων και των βαρβάρων: *Φύσει πάντα πάντες ομοίως πεφύκαμεν και βάρβαροι και Έλληνες είναι* (Από τη φύση είμαστε πλασμένοι όλοι, Έλληνες και βάρβαροι, όμοιοι σε όλα). Καταργεί όλες τις εθνικές και κοινωνικές διακρίσεις, μέχρι και την έννοια της δικαιοσύνης. Η γενική του αντίληψη είναι ότι η αλήθεια κυριαρχεί στον κόσμο της φύσης, ενώ στον κόσμο των ανθρώπων επικρατούν το ψεύδος και η απάτη. Ο ανθρώπινος νόμος αποβαίνει επιβλαβής για τη φυσική ελευθερία των ανθρώπων, επειδή συντελεί στη δημιουργία ανισότητας, χωρισμού σε έθνη και ταξικών διακρίσεων.

Έτσι, εδραιώνεται η θέση που είχε ξεπροβάλει στο Δημόκριτο και την οποία προώθησαν πολύ περισσότερο οι κυνικοί και οι στωικοί φιλόσοφοι: Η πραγματική πατρίδα του σοφού δεν είναι η πόλη αλλά ο κόσμος. Συμπολίτες του είναι όλοι οι άνθρωποι και όχι τα μέλη της κοινότητας στην οποία έτυχε να ανήκει. Νόμος του είναι ο νόμος της φύσης και όχι εκείνος που ισχύει στην πόλη του. Η θέση του Αντιφώντα, μολονότι ήταν απόλυτα αιτιολογημένη θεωρητικά, δεν είχε συνέχεια γιατί έθιγε τις δομικές ισορροπίες της αρχαίας κοινωνίας.

Το έργο του *Περί Ομονοίας* παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες. Τα σπαράγματα που σώζονται μαρτυρούν κάθε λογής απαισιόδοξες θεωρίες για την πορεία της ζωής, καθώς πιστεύει ότι η δημιουργία του πολιτισμού απομακρύνει τον άνθρωπο από τη φυσική του κατάσταση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το σύγγραμμα πραγματευόταν την *ομόνοια* (ταύτιση ιδεών και αντιλήψεων) ως θεμέλιο της ανθρώπινης και κυρίως της πολιτειακής συμβίωσης. Για την προσωπική ζωή θέτει ως ρυθμιστική αρχή τη συνέχεια και την ακολουθία στην ατομική συμπεριφορά. Επίσης, αναφέρεται και στη ζωή πρωτόγονων λαών (Σκιάποδες, Τρωγλοδύτες κ.λπ.) προκειμένου να δείξει ότι είναι πιο ευτυχημένοι από τους πολιτισμένους.

Τελείως στο πλαίσιο του γενικού προγράμματος των σοφιστών βρίσκεται το εγκώμιο της εκπαίδευσης, η οποία ανακηρύσσεται η πιο σπουδαία από τα ανθρώπινα αγαθά. Ο Αντιφώντας,

για να πετύχει αυτό το σκοπό χρησιμοποιεί μια εικόνα που χρησιμοποιήθηκε με χίλιους τρόπους από τότε: το σπόρο που φυτεύεται στη γη.

Για τα συγγράμματα *Κατά Αλκιβιάδου*, *Πολιτικός* και *Περί κρίσεως ονείρων* γνωρίζουμε ελάχιστα και γι' αυτό δεν θα ήταν σωστό να διατυπώσουμε υποθέσεις πατρότητας.

Ο Αντιφώντας είναι ο πρώτος Αττικός σοφιστής συγγραφέας και άσκησε επίδραση στον Κριτία.

Ανθολόγηση

Στο δεύτερο τόμο του βιβλίου *Αλήθεια* ανήκει το απόσπασμα που ακολουθεί και θίγει φιλοσοφικούς στόχους του συγγραφέα οι οποίοι όμως δεν είναι ξεκάθαροι, καθώς το κείμενο είναι πολύ φθαρμένο. Οπωσδήποτε όμως προβάλλεται η ανωτερότητα του φυσικού νόμου απέναντι στο θετό.

Απόσπασμα 44Α, 5-63

Αρχαίο κείμενο

Δικαιοσύνη ουν τα της πόλεως νόμιμα, εν ηι αν πολιτεύηται τις, μη παραβαίνειν. Χρωιτ' αν ουν άνθρωπος μάλιστα εαυτώι ξυμφερόντως δικαιοσύνηι, ει μετά μεν μαρτύρων τους νόμους μεγάλους άγοι, μονούμενος δε μαρτύρων τα της φύσεως· τα μεν γαρ των νόμων επίθετα, τα δε της φύσεως αναγκαία· και τα μεν των νόμων ομολογηθέντα ου φύντ' εστίν, τα δε της φύσεως φύντα ουχ ομολογηθέντα. Τα ουν νόμιμα παραβαίνων εάν λάθηι τους ομολογήσαντας και αισχύνης και ζημίας απήλλακται· μη λαθών δ' ου· των δε τη φύσει ξυμφύτων εάν τι παρά το δυνατόν βιάζεται, εάν τε πάντας ανθρώπους λάθηι, ουδέν έλαττον το κακόν, εάν τε πάντες ίδωσιν, ουδέν μειζον· ου γαρ διά δόξαν βλάπτεται, αλλά δ' αλήθειαν. Έστι δε πάντως τώνδε ένεκα τούτων η σκέψις, ότι τα πολλά των κατά νόμον δικαίων πολεμίως τη φύσει κείται...

Μετάφραση

Δικαιοσύνη, λοιπόν, (είναι) να μην παραβαίνει τους νόμους της πολιτείας στην οποία ο καθένας ζει ως πολίτης. Ένας άνθρωπος, λοιπόν, μπορεί να ασκεί τη δικαιοσύνη με πολύ μεγάλη ωφέλεια για τον εαυτό του, αν μπροστά σε μάρτυρες σέβεται και εφαρμόζει τους νόμους, ενώ, όταν είναι μόνος του χωρίς μάρτυρες, (εφαρμόζει με μεγάλο σεβασμό) όσα υπαγορεύει η φύση· γιατί όσα προστάζουν οι νόμοι είναι συμβατικά, ενώ αυτά που υπαγορεύει η φύση είναι αναγκαστικά και οι προσταγές των νόμων προήλθαν από συμφωνία (των ανθρώπων), δεν είναι από τη φύση (έτσι), ενώ αυτά που υπαγορεύει η φύση είναι φυτεμένα μέσα μας και όχι αποτέλεσμα συμφωνίας (των ανθρώπων). Όταν λοιπόν (κάποιος) παραβαίνει τους νόμους της πόλης, γλιτώνει και από την ντροπή και από την τιμωρία, αν μπορέσει να κρυφτεί από αυτούς με τους οποίους συμφώνησε (τους νόμους)· αν όμως δεν μπορέσει να κρυφτεί, δεν (απαλλάσσεται)· αντίθετα, αν παραβιάζει κάτι απ' όσα είναι σύμφωνα με τη φύση αντίθετα απ' ό,τι επιτρέπεται, αν μπορέσει να κρυφτεί από όλους τους ανθρώπους, η ζημιά που θα πάθει δεν είναι καθόλου μικρότερη, ενώ, αν δουν (την παράβασή του) όλοι, καθόλου δεν είναι μεγαλύτερη (η ζημιά)· γιατί δε ζημιώνεται επειδή παραβίασε κάτι που θεωρείται σωστό, αλλά για κάτι που πραγματικά είναι σωστό. Και η εξέταση αυτών των πραγμάτων γίνεται για να αποδειχθεί τούτο, ότι δηλαδή τα περισσότερα από όσα θεωρούνται δίκαια σύμφωνα με τους νόμους (της πόλης) είναι εχθρικά με τη φύση...

(Μετάφραση: Σ. Πατάκης, Π. Τζαβέλης, Π. Ιωαννίδης)

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν διαπνέονται από τη βαθιά απαισιοδοξία της αρχαϊκής ελληνικής βιοσοφίας που αργότερα απαντάται και σε άλλους.

Στοβαίος, *Ανθολόγιον* IV 34, 63

Αρχαίο κείμενο

Αντιφώντος. Το ζην έοικε φρουράι εφημέρωι το τε μήκος του βίου ημέραι μίαι, ως έπος ειπείν, ηι αναβλέψαντες προς το φως παρεγγυώμεν τοις επιγιγνομένοις ετέροις.

Μετάφραση

Από τον Αντιφώντα: Η ζωή είναι σαν μια ολιγοήμερη σκοπιά, και το μάκρος της σαν, ας πούμε, μια μέρα που μόλις είδαμε το φως της αφήνουμε τη θέση μας για τους άλλους που έρχονται ύστερα από εμάς.

Στοβαίος, Ανθολόγιον IV 34, 56

Αρχαίο κείμενο

Αντιφώντος. *Ευκατηγόρητος πας ο βίος θαυμαστώς, ω μακάριε, [και] ουδέν έχων περιττόν ουδέ μέγα και σεμνόν, αλλά πάντα σμικρά και ασθενή και ολιγοχρόνια και αναμειγμένα λύπαις μεγάλαις.*

Μετάφραση

Από τον Αντιφώντα: Είναι εκπληκτικά εύκολο, φίλε μου, να κατηγορεί κανείς τη ζωή: Δεν έχει τίποτα εξαιρετικό, τίποτα μεγάλο και υψηλό, αλλά μόνο μικρά κι αδύναμα κι εφήμερα, ανάμικτα όλα με μεγάλες λύπες.

(Μετάφραση: Ν.Μ. Σκουτερόπουλος)

ΚΡΙΤΙΑΣ

Κανένας άλλος δεν εξαργύρωσε τόσο αδιάστακτα για το συμφέρον του τις σοφιστικές διδασκαλίες που υποστήριζε όσο ο Κριτίας, ο θείος του Πλάτωνα που ανήκε σε παλιά αθηναϊκή αριστοκρατική οικογένεια. Στην προσωπικότητά του συνενώνονται όλες οι τάσεις της σοφιστικής κίνησης. Γεννήθηκε ανάμεσα στο 460π.Χ. και 455 π.Χ. και πέθανε το 403 π.Χ. μαχόμενος στη Μουνιχία (σημερινό Μικρολίμανο) εναντίον των δημοκρατικών της Αθήνας που είχαν αρχηγό το Θρασύβουλο. Έλαβε πολύ καλή μόρφωση και υπήρξε μαθητής του Γοργία και για λίγο του Σωκράτη, από τον οποίο απομακρύνθηκε, καθώς η έλλειψη ηθικών φραγμών που τον χαρακτήριζε προκειμένου να πραγματοποιήσει τις πολιτικές του φιλοδοξίες τον έφερνε σε αντίθεση με το μεγάλο φιλόσοφο. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι αυτός ο ριζοσπαστικός ολιγαρχικός από νωρίς ανήκε σε μία από εκείνες τις αριστοκρατικές εταιρείες που ορκίζονταν την καταστροφή της Δημοκρατίας και ανοίγονταν θεληματικά στη νέα σκέψη. Φυσικά ήταν μπλεγμένος στο σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών για το οποίο κατηγορήθηκε το 415 π.Χ. Απέσεισε ωστόσο την κατηγορία από πάνω του ύστερα από μια

απαλλακτική γι' αυτόν κατάθεση που έδωσε ο εξαδελφός του ρήτορας Ανδοκίδης. Συνδεόταν με τον Αλκιβιάδη και, όταν ο τελευταίος εκδιώχθηκε, ο Κριτίας εξορίστηκε και κατέφυγε στη Θεσσαλία. Το 404 π.Χ., όταν η Αθήνα περιήλθε στην εξουσία των Λακεδαιμονίων, είχε την ευκαιρία να εκπληρώσει την αρχομανία του. Γρήγορα απέκτησε ηγετική θέση ανάμεσα στους Τριάκοντα, άφησε να θανατωθεί ο μετριοπαθής Θηραμένης και κηλίδωσε το όνομά του με αιμοσταγείς πράξεις. Μετά τη θανάτωση του Θηραμένη η τυραννία των Τριάκοντα έγινε ακόμα πιο βίαιη. Πηγές αναφέρουν ότι μέσα σε ένα χρόνο θανατώθηκαν 1.500 Αθηναίοι και 5.000 εκπατρίστηκαν. Ο Κριτίας υπήρξε πολιτικός, ρήτορας, λόγιος, φιλόσοφος και άνθρωπος της δράσης. Δεν ήταν σοφιστής με την πραγματική σημασία της λέξης. Όντας ευγενής και ισχυρός Αθηναίος πολίτης, δεν ασκούσε το επάγγελμα του δασκάλου της ρητορικής. Απεναντίας, μόλις κατέλαβε την εξουσία με το αριστοκρατικό αντιδημοκρατικό πραξικόπημα του 404 π.Χ. (που οδήγησε στην επιβολή του καθεστώτος των Τριάκοντα τυράννων), ο Κριτίας απαγόρευσε τη δραστηριότητα των σοφιστών στην Αθήνα, θεωρώντας την επικίνδυνη για την ολιγαρχική εξουσία, που ο ίδιος προσπαθούσε να επιβάλει στην πόλη. Όμως, ο πνευματικός του ορίζοντας κυριαρχείται απόλυτα από σοφιστικά θέματα από τα οποία συνάγει ορισμένα ακραία συμπεράσματα που συχνά υπερβαίνουν τις προθέσεις και των σπουδαιότερων ακόμη σοφιστών.

Αυτό συμβαίνει στο πρόβλημα των θεών το οποίο ο Πρωταγόρας είχε τοποθετήσει στη σφαίρα των υποκειμενικών απόψεων.

Όπως στον Πρωταγόρα έτσι και σε αυτόν ύστερα από μια χαοτική μορφή ζωής της ανθρωπότητας ακολουθεί πρώτα η εισαγωγή του Νόμου και του Δικαίου. Όμως, την ολοκληρωτική επικράτησή τους την εξασφαλίζει η εφεύρεση ενός πανούργου ανθρώπου: Αυτός εισάγει τους θεούς που παρατηρούν τις πράξεις του ανθρώπου κι εκεί ακόμα που αυτός μπορεί να αποφύγει τη ματιά των επίγειων αρχόντων. Αυτή η ερμηνεία για τη φύση και τη γένεση της θρησκείας είναι η πιο ριζοσπαστική συνέπεια της σοφιστικής σκέψης. Σύμφωνα με τον Κριτία, οι θεοί δεν είναι τίποτε άλλο παρά επινόηση των κυβερνώντων, οι οποίοι, αδυνατώντας να καταστείλουν με άμεση βία κάθε αντίθετη ενέργεια των υποτελών τους, τους ώθησαν να πιστέψουν την ύπαρξη μιας αόρατης θεότητας που γνωρίζει και τιμωρεί τις πράξεις που απαγορεύουν οι κυβερνώντες μέσω των νόμων. Νόμοι και θεοί είναι επινόηση των ανθρώπων. Συνεπώς το άτομο που έχει τη δύναμη και τη φιλοδοξία να θέσει τον εαυτό του πάνω από αυτά είναι ελεύθερο να θεωρήσει ως μέτρο των πράξεών του την αυθαιρεσία του και να αδιαφορήσει για το δίκαιο που δέχονται οι πολλοί. Ο άθεος Κριτίας ακολούθησε πιστά αυτή τη θεωρία στη ζωή του.

Τα υψηλά και πολύπλευρα προσόντα του καθώς και το ανήσυχο πνεύμα του του επέτρεπαν να αναπτύσσει φιλολογική δραστηριότητα στα πιο διαφορετικά πεδία. Ασχολήθηκε με την πολιτική ελεγεία. Το ζωηρό πολιτικό του ενδιαφέρον αποτυπώνεται στα *Πολιτεύματα* (*Πολιτεΐαι*), που τα έγραψε σε ελεγειακό και πεζό λόγο. Έγραψε και τραγωδίες. Στο *Βίο* του Ευριπίδη διαβάζουμε ότι οι τραγωδίες του *Τέννης*, *Ραδάμανθους*, *Πειρίθοος* θεωρούνταν νόθες και ο Αθηναίος μας πληροφορεί ότι την πατρότητα του *Πειρίθου* διεκδικούσαν ο Κριτίας και ο Ευριπίδης. Εδώ στηρίζεται και η πιθανή απόδοση των τραγωδιών στον Κριτία. Από τα λείψανα αξιοσημείωτο είναι το Β 22: Μια ενάρετη προσωπικότητα είναι πιο σταθερή από το νόμο, τον οποίο η ρητορική τέχνη μπορεί να τον ανατρέψει πολύ εύκολα (*τρόπος δε χρηστός ασφαλέστερος νόμου· τον μεν γαρ ουδείς αν διαστρέψαι ποτέ ρήτωρ δύναιτο τον δ' άνω τις και κάτω λόγοις τάρασσων πολλάκις λυμάνεται*). Ο Σέξτος ο Εμπειρικός μας διέσωσε ένα μεγαλύτερο, σημαντικό από την άποψη της ιστορίας του πνεύματος, απόσπασμα από ένα σατυρικό δράμα *Σίσυφος* του Κριτία, που νομίζουν ότι μπορούν να το ενώσουν με τις τρεις τραγωδίες σε μία τετραλογία. Αυτό το απόσπασμα μπορούμε να πούμε ότι διαπνέεται από το πνεύμα της σοφιστικής και του Διαφωτισμού.

Ο Κριτίας έγραψε επίσης εξάμετρα και ελεγειακά ποιήματα, σ' ένα από τα οποία εξυμνεί τον Αλκιβιάδη.

Ανθολόγηση

Οι στίχοι που ακολουθούν είναι από το σατυρικό δράμα *Σίσυφος*. Σχετικά με την πατρότητα των στίχων, η παράδοση κυμαίνεται ανάμεσα στον Ευριπίδη και τον Κριτία. Ο Σέξτος είναι η μόνη πηγή που τους αποδίδει στον Αθηναίο πολιτικό. Η εκδοχή της θρησκείας ως μιας ανθρώπινης επινόησης που εμφανίζεται σε κάποια εξελικτική βαθμίδα του πολιτισμού εντάσσεται αβίαστα στην παράδοση της σοφιστικής κίνησης. Ο ποιητής του *Σισύφου* είναι ο πρώτος που υποστήριξε ότι η θρησκεία είναι πολιτική επινόηση και ο πρώτος που διείδε τη δυνατότητα χρησιμοποίησής της ως μέσου κατά την επιδίωξη πολιτικών στόχων.

Σίσυφος Σατυρικός

εντεύθεν ουν το θεΐον εισηγήσατο,
 ως έστι δαίμων αφθίτωι θάλλων βίωι,
 νόωι τ' ακούων και βλέπων, φρονών τ' άγαν
 προσέχων τε ταύτα, και φύσιν θείαν φορών,
 ος παν το λεχθέν εν βροτοίς ακούσεται,
 [το] δρώμενον δε παν ιδείν δυνήσεται.
 εάν δε συν σιγήι τι βουλευής κακόν,
 τούτ' ουχί λήσει τους θεούς· το γαρ φρονούν
 [άγαν] ένεστι. τούσδε τους λόγους λέγων
 διδαγμάτων ήδιστον εισηγήσατο

ψευδεὶ καλύψας τὴν ἀληθείαν λόγῳ.
 ναίειν δ' ἔφασκε τοὺς θεοὺς ἐνταύθ', ἵνα
 μάλιστ' ἂν ἐξέπληξεν ἀνθρώπους ἰδὼν.
 ὅθεν περ ἐγὼ τοὺς φόβους ὄντας βροτοῖς
 καὶ τὰς ονήσεις τῷ ταλαιπώρῳ βίῳ,
 ἐκ τῆς ὑπερθε περιφοράς, ἵν' ἀστραπάς
 κατείδεν οὐσας, δεινὰ δὲ κτυπήματα
 βροντῆς, τὸ τ' ἀστερωπὸν οὐρανοῦ σέλας,
 Χρόνου καλὸν ποίκιλμα τέκτονος σοφοῦ,
 ὅθεν τε λαμπρὸς ἀστέρος στείχει μύδρος
 ὁ θ' υγρὸς εἰς γῆν ὄμβρος ἐκπορεύεται,
 τοίους δὲ περιέστησεν ἀνθρώποις φόβους,
 δι' οὓς καλῶς τε τῷ λόγῳ κατώικισεν
 τὸν δαίμον(α) οὐ [τος] καὶ πρέποντι χωρίῳ,
 τὴν ἀνομίαν τε τοῖς νόμοις κατέσβεσεν.

καὶ ὀλίγα προσδιελθὼν ἐπιφέρει·

οὕτω δὲ πρῶτον οἶομαι πείσαι τινα
 θνητοὺς νομίζειν δαιμόνων εἶναι γένος.

Μετάφραση

(Μιλᾷ ο Σίσυφος.) Επινόησε ἔτσι το θεῖο, ὅτι δηλαδή ὑπάρχει ἓνας δαίμονας που ζεῖ μὴ δίχως τέλος ἀκμή, ἓνας δαίμονας που ἀκούει καὶ βλέπει νοερά, που στοχάζεται στο ἑπᾶκρο, που προσέχει τὰ πάντα καὶ που ἔχει περιβληθεῖ μὴ θεϊκὴ φύση: ὁ δαίμονας αὐτὸς θὰ ἀκούει οτιδήποτε λέγεται ἀνάμεσα στους θνητοὺς καὶ θὰ μπορεῖ νὰ ἀντιλαμβάνεται οτιδήποτε γίνεται. Κι ἂν σιωπηρὰ σχεδιάζεις κάτι κακὸ, δὲν θὰ μείνῃ ἀπαρατήρητο ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Γιατί ὁ λογισμὸς τοὺς εἶναι πολὺ δυνατός. Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια παρουσίασε τὴν πιο ἐλκυστικὴ διδαχὴ, καλύπτοντας τὴν ἀλήθεια πίσω ἀπὸ ἓναν ψεύτικο λόγο. Ἐλεγε πὼς οἱ θεοὶ κατοικοῦν σ' ἓναν τόπο γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι καὶ μόνο που τὸν βλέπουν, νιώθουν τρόμο. Κατάλαβε ὅτι ἀκριβῶς ἀπὸ ἐκεῖ πῆγαζαν καὶ οἱ φόβοι τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἡ ἐπικουρία στὶς ταλαιπωρίες τοῦ βίου, δηλαδή ἀπὸ τὸν περιστρεφόμενο, ἐκεῖ ψηλά, θόλο τοῦ οὐρανοῦ, ὅπου ἔβλεπε ὅτι ἦσαν οἱ ἀστραπὲς καὶ τὰ φοβερά χτυπήματα τῆς βροντῆς καὶ τὸ ἀστερινὸ φῶς τοῦ οὐρανοῦ, ὁμορφο, γεμάτο στολίδια, ἔργο τοῦ Χρόνου, τοῦ σοφοῦ ἀρχιμάστορα· εἶναι ὁ τόπος ὅπου πορεύεται ἡ φωτεινὴ διάπυρη μάζα τοῦ ἀστρου, καὶ ἀπ' ὅπου πέφτει στὴ γῆ ἡ υγρὴ βροχὴ. Μὲ τέτοιους φόβους ἐζῶσε τοὺς ἀνθρώπους· μὲ τοὺς φόβους αὐτοὺς ἔβαλε –στὰ λόγια τοῦ– τὸ θεὸ νὰ κατοικήσῃ σὲ κατάλληλο τόπο, καὶ διαμέσου τῶν νόμων ἐξάλειψε τὴν ἀνομίαν».

Καὶ προχωρώντας λίγο παραπέρα ὁ ποιητὴς προσθέτει:

Καὶ νομίζω πὼς ἔτσι ἐπείσε, γιὰ πρώτη φορὰ, τοὺς θνητοὺς νὰ πιστέψουν ὅτι ὑπάρχει τῶν θεῶν γένος».

(Μετάφραση: Ν.Μ. Σκουτερόπουλος)

ΣΩΚΡΑΤΗΣ - ΠΛΑΤΩΝ

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Η ζωή και οι φιλοσοφικές του απόψεις

Αθηναίος φιλόσοφος, ένας από τους πλέον σημαντικούς της αρχαιότητας. Γιος του λιθοξόου Σωφρονίσκου και της μαίας Φαιναρέτης, από το δήμο Αλωπεκής, γεννήθηκε γύρω στο 470 π.Χ. Ήταν μάλλον φτωχός, για αυτό και υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία στο βαρύ πεζικό. Αν και δεν πήρε μεγάλη μόρφωση, ωστόσο ήδη από τα νιάτα του παραμελούσε τις κοσμικές του υποθέσεις για να αφοσιωθεί στη σκέψη. Παραδίδεται μάλιστα ότι συνήθιζε να στέκεται για ολόκληρες ώρες ατενίζοντας το κενό, απόλυτα απορροφημένος από το διαλογισμό του για κάποιο θέμα ή πρόβλημα που τύχαινε εκείνη τη στιγμή να τον απασχολεί.

Παντρεύτηκε την Αθηναία Ξανθίππη, μάλλον σε προχωρημένη ηλικία, και απέκτησε τρία αγόρια. Ιδιαίτερα ενεργός πολίτης, συμμετείχε σε όλες τις εκδηλώσεις της Αθήνας και έλαβε μέρος, στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, στις μάχες της Ποτίδαιας (431 π.Χ.), του Δηλίου (424 π.Χ.) και της Αμφίπολης (422 π.Χ.).

Ήταν από πεποίθηση νομιμόφρων, για αυτό δεν δίστασε πολλές φορές να αντιταχθεί στις αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου, σε μια εποχή που ο σημαντικός αυτός θεσμός της αθηναϊκής πολιτείας ελεγχόταν από διάφορους δημαγωγούς. Όταν κατείχε το αξίωμα του επιστάτη των πρυτάνεων το 406 π.Χ., εναντιώθηκε με σφοδρότητα στην παράλογη απόφαση των Αθηναίων να εκτελέσουν τους νικητές ναυάρχους της ναυμαχίας των Αργινουσών, επειδή δεν περισυνέλεξαν τους νεκρούς από τη θάλασσα. Υπήρξε ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στις αυθαιρεσίες των Τριάκοντα, στοιχείο που καταδεικνύει την ακεραιότητα του χαρακτήρα του.

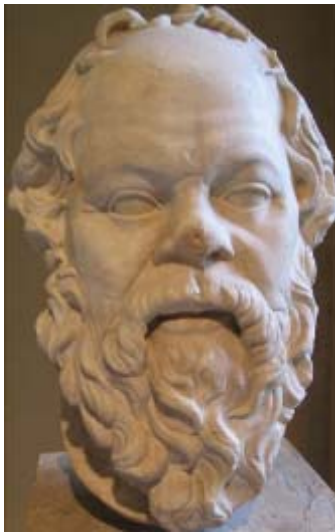
Ο Σωκράτης το 399 π.Χ. κατηγορήθηκε από τους επαγγελματίες συκοφάντες Μέλητο, Άνυτο και Λύκωνα ότι δήθεν *αδικεί Σωκράτης ους μεν η πόλις νομίζει θεούς ου νομίζων, έτερα σε καινά δαιμόνια εισφέρων. Αδικεί δε και τους νέους διαφθείρων*, δηλαδή «δεν δέχεται ο Σωκράτης τους θεούς που πιστεύει η πόλη και εισάγει νέους θεούς. Αδικεί επίσης γιατί διαφθείρει τους νέους» (Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα* 1,1,1).

Ο φιλόσοφος καταδικάστηκε σε θάνατο με κώνειο. Αν και του δόθηκε η ευκαιρία να διαφύγει και να σωθεί, εντούτοις παρέμεινε πιστός στους νόμους της πόλης, δικαιώνοντας έτσι και τη ζωή του αλλά και τη διδασκαλία του.

Ο Σωκράτης συγκαταλέγεται ανάμεσα σε εκείνες τις δημιουργικές προσωπικότητες που δεν άφησαν κάποιο σύγγραμμα, όπως εξάλλου συνέβη και με τον Πυθαγόρα. Έτσι, οι ερευνητές προσπαθούν να ανασυνθέσουν τις φιλοσοφικές του απόψεις κυρίως μέσα από τα συγγράμματα δύο μαθητών του, του φιλόσοφου Πλάτωνα και του ιστορικού Ξενοφώντα. Επικουρικά χρησιμοποιούνται τα λείψανα των λεγόμενων Σωκρατικών, δηλαδή του Αντισθένη, του

Αισχίνη, του Αρίστιππου, καθώς και πληροφορίες που αντλούνται από τον Αριστοτέλη αλλά και από τον κωμωδιογράφο Αριστοφάνη.

Η προσωπικότητά του

Όλοι σχεδόν συμφωνούν ότι ο Σωκράτης υπήρξε τύπος ιδιόρρυθμος, σχεδόν εκκεντρικός.

Διέθετε, εκτός από έναν απόλυτα ενεργοποιημένο κοινό νου, χιούμορ, φαντασία, πνευματική δύναμη και μια αγάπη για την αλήθεια τόσο θερμή, που μερικές φορές μπορούσε να φτάσει μέχρι την έκσταση. Η εμφάνισή του θύμιζε μυθικό Σάτυρο, ενώ φίλοι και αντίπαλοι τον περιγράφουν ως ιδιαίτερα καρτερικό και εγκρατή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια άλλη πλευρά του, αυτή του έντονα θρησκευόμενου πολίτη. Χαραismaticός στην επικοινωνία του με τους νέους, ασκούσε μεγάλη επιρροή στους φίλους του. Αυτήν του τη γοητεία δείχνουν τα λόγια που βάζει στο στόμα του Αλκιβιάδη ο Πλάτωνας στο Συμπόσιό του: *Η τε καρδιά πηδά και δάκρυα εκχέεται υπό των λόγων των τούτου* (Και η καρδιά αναπηδά και τα δάκρυα τρέχουν από τα λόγια του). Ο Σωκράτης με το λεγόμενο «παιδαγωγικό έρωτα» ξεχώρισε από τους αντιπάλους του σοφιστές στη σχέση δασκαλου-μαθητή, η οποία σε καμιά περίπτωση δεν είχε οικονομική βάση.

Ο Σωκράτης και το θείον

Ο Σωκράτης ήταν απόλυτα πιστός στην πατρογονική λατρεία. Πολύ συχνά οι συμπολίτες του τον έβλεπαν να κάνει θυσίες σε δημόσιους βωμούς. Η θέση του όμως αυτή στηριζόταν σε ιδέες και απόψεις ιδιαίτερα φωτισμένες. Αντίθετα με τους περισσότερους, οι οποίοι πίστευαν πως η ικανότητα γνώσης των θεών ήταν μάλλον περιορισμένη στο χώρο και το χρόνο, ο Σωκράτης διακήρυσσε ότι οι θεοί βρίσκονται παντού και γνωρίζουν τα πάντα.

Αυτό μάλιστα που χαρακτηρίζει το Σωκράτη ως άνθρωπο αλλά και ως διανοούμενο είναι το περίφημο «δαιμόνιον», το οποίο, όπως υποστήριζε ο ίδιος, ήταν μια εσωτερική αποτροπή και καμιά φορά προειδοποίηση που τον προφύλασσε από οποιαδήποτε παρέκκλιση από το σωστό δρόμο.

Η πίστη αυτή του Σωκράτη στο μεγαλείο και τη σοφία του Θεού ενισχύθηκε με το επιχείρημα του προορισμού. Ο κόσμος είναι φτιαγμένος για τον άνθρωπο και το κάθε μέρος, το κάθε κομμάτι του ανθρώπου είναι προσαρμοσμένο σε έναν καλό σκοπό. Άρα, λοιπόν, όλα τα πράγματα που υπάρχουν είναι δημιουργήματα ενός σοφού τεχνίτη, ο οποίος αγαπάει όλα τα ζωντανά όντα.

Ο άνθρωπος όμως είναι το ανώτερο από όλα τα πλάσματα και για αυτό το λόγο η θεότητα έχει λάβει ιδιαίτερη μέριμνα για αυτόν.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο Σωκράτης αισθανόταν υποχρεωμένος να κάνει ευχαριστήριες θυσίες, αλλά πίστευε ότι η χαρά των θεών είναι ανάλογη με την αγιότητα αυτού που πραγματοποιούσε τη θυσία ή έκανε την προσευχή του. Επειδή μάλιστα οι θεοί γνώριζαν καλά το δικό του συμφέρον, συνήθιζε να προσεύχεται απλά: «Δώστε μου, θεοί, ό,τι είναι καλύτερο για μένα».

Οι φιλοσοφικές θέσεις

Με το Σωκράτη αρχίζει η ανθρωπολογική περίοδος της ελληνικής φιλοσοφίας, γιατί αυτός δεν ασχολείται, όπως οι πριν από αυτόν, με τα προβλήματα για την αρχή του κόσμου, αλλά μόνο με τον άνθρωπο. Επιδιώκει να γεννήσει σε αυτόν την εσωτερική ανησυχία και να αφυπνίσει τον έρωτα για τη σοφία, προς την αρετή.

Βασική θέση της σωκρατικής φιλοσοφίας ήταν ότι η αληθινή γνώση δεν είναι μόνο πηγή, αλλά η ουσία της αρετής. Για αυτό προτιμούσε να αναζητεί εκείνο το είδος της αλήθειας που θα καθόριζε τη διαγωγή των ανθρώπων. Έτσι, προσπαθούσε να βρει απάντηση στα ερωτήματα: «Τι είναι ευσέβεια και τι ασέβεια;», «Τι είναι το ωραίο και τι το άσχημο;», «Τι είναι κυβερνήτης ανθρώπων και τι δεσποτικός χαρακτήρας;» κ.λ.π.

Η σωκρατική μέθοδος έρευνας γινόταν πάντα μέσω της συζήτησης με κάποιον από τους συντρόφους του. Επειδή ήταν εκπληκτικός χειριστής του λόγου, χωρίς δυσκολία μπορούσε να αποδείξει στο συνομιλητή του πως ήταν ακατατόπιστος στο θέμα που συζητούσαν. Αφού είχε ξεκαθαρίσει το θέμα της συζήτησης, προχωρούσε επαγωγικά στο να θεμελιώσει ακριβείς ορισμούς γενικών όρων. Έτσι, ενώ δήλωνε πλήρη άγνοια για όλα τα θέματα, συγχρόνως προσπαθούσε να δημιουργήσει μια κύρια βάση ηθικής επιστήμης που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως οδηγός στον εαυτό του και στους άλλους. Αμφισβητώντας όλα τα πράγματα, βρισκόταν κοντά στους σοφιστές. Όμως εκείνος υποδείκνυε τη λογική μάλλον παρά τις αισθήσεις ως το καθολικό και αιώνιο στοιχείο μέσα στον άνθρωπο και για αυτό αποτελούσε το μοναδικό αλάθητο κριτήριο της αλήθειας.

Επειδή όμως η πνευματική μόρφωση μπορούσε να μεγαλώνει τη δύναμη του ανθρώπου για να πράξει το κακό, προσπάθησε πρώτα από όλα να διδάξει στους μαθητές του τον αυτοέλεγχο και να τους εμπνεύσει πνεύμα σωφροσύνης στις σχέσεις τους με τους θεούς.

Πρέπει να γυρεύουμε, ισχυριζόταν, τη σοφία και τη δικαιοσύνη όχι γιατί είναι χρήσιμες στους ανθρώπους, αλλά και γιατί είναι αρεστές στους θεούς. Κοντολογίς τα διδάγματά του ήταν σχεδόν στον ίδιο βαθμό θρησκευτικά αλλά και φιλοσοφικά.

Αναλυτικότερα ο Σωκράτης είναι περισσότερο γνωστός από την άποψή του ότι «η αρετή είναι γνώση». Οι κυρίως αντίπαλοί του, οι σοφιστές, υποστήριζαν δύο πράγματα: α) ότι οι ίδιοι μπορούσαν να διδάξουν ή να μεταδώσουν την *αρετή*, β) ότι η γνώση, τουλάχιστον αυτή που μπορούσε να διδαχτεί, ήταν μια χίμαιρα. Εξισώνοντας, λοιπόν *αρετή* και γνώση ο Σωκράτης με το ρητό του εμφανίζεται να τους προκαλεί.

Για να αποδείξει την αλήθεια των ισχυρισμών του επέμενε να στρέφει τη συζήτηση σε ταπεινούς και φαινομενικά άσχετους ανθρώπους, όπως ήταν οι τσαγκάρηδες και οι ξυλουργοί, τη στιγμή που οι συνομιλητές του ρωτούσαν να μάθουν τι σήμαινε πολιτική ικανότητα ή αν υπήρχε κάτι ανάλογο της ηθικής υποχρέωσης. Αν θέλεις να γίνεις καλός τσαγκάρης, έλεγε ο Σωκράτης, το πρώτο που είναι απαραίτητο να μάθεις είναι τι είναι παπούτσι και ποιος ο σκοπός του. Δεν έχει αξία να προσπαθείς να αποφασίσεις για το καλύτερο είδος εργαλείων ή υλικού και για την καλύτερη μέθοδο χρησιμοποίησής τους, αν δεν έχεις σχηματίσει πριν στο νου σου μια σαφή και λεπτομερειακή έννοια για το τι ξεκίνησες να κατασκευάσεις και ποια λειτουργία θα έχει αυτό το αντικείμενο να εκτελέσει. Δηλαδή η *αρετή* του τσαγκάρη εξαρτάται από την κατοχή αυτής της γνώσης. Ήταν πολύ φυσικό για το Σωκράτη να μιλάει για την *αρετή* ενός τσαγκάρη, όπως ακριβώς θα μπορούσε να μιλήσει για την *αρετή* ενός στρατηγού ή πολιτικού. Η λέξη *αρετή* σήμαινε αυτό που τους έκανε καλούς στο συγκεκριμένο τους επάγγελμα και, ξεκινώντας από τα ταπεινά παραδείγματα των πρακτικών τεχνών, ο Σωκράτης μπορούσε εύκολα να δείξει ότι σε κάθε περίπτωση η απόκτηση αυτής της ικανότητας είχε να κάνει με τη γνώση, και πως η πρώτη και αναγκαϊότερη γνώση ήταν η γνώση σε κάθε περίπτωση του σκοπού της δημιουργίας. Αν, λοιπόν, υπάρχει αποδεκτή σημασία βάσει της οποίας μπορούμε να μιλάμε για απόλυτη *αρετή*, όπως επαγγέλλονταν ότι διδάσκουν οι σοφιστές –εννοώντας ότι με την *αρετή* μπορούσε ο κάθε άνθρωπος να τα βγάλει πέρα ικανοποιητικά στη ζωή– έπεται ότι πρέπει να υπάρχει σκοπός ή λειτουργήμα που όλοι μας, ως ανθρώπινα όντα, πρέπει να επιτελέσουμε. Η πρώτη λοιπόν προσπάθεια, αν είναι να αποκτήσουμε αυτή τη γενική ανθρώπινη αρετή, είναι να ανακαλύψουμε ποιος είναι ο σκοπός του ανθρώπου. Δίνει ο Σωκράτης άραγε απάντηση σε αυτό το θεμελιώδες ερώτημα; Η απάντηση είναι μονολεκτική: Όχι! Είναι σύμφωνο με το χαρακτήρα του Σωκράτη να μην έχει δώσει την απάντηση. Είχε

συνηθίσει να λέει ότι ο ίδιος δεν γνώριζε τίποτε και ότι το μόνο στο οποίο ήταν σοφότερος από τους άλλους ήταν πως είχε συνείδηση της άγνοιάς του, ενώ αυτοί δεν είχαν της δικής τους. Η ουσία της σωκρατικής μεθόδου ήταν να πείθει το συνομιλητή του ότι, ενώ πίστευε πως ήξερε κάτι, στην πραγματικότητα δεν ήξερε. Η πεποίθηση της άγνοιας είναι το απαραίτητο πρώτο βήμα για την απόκτηση της γνώσης, γιατί κανείς δεν αναζητεί τη γνώση σχετικά με οτιδήποτε, αν έχει την αυταπάτη ότι την κατέχει ήδη. Άλλαξ και αντιλαμβανόταν ποιος ήταν ο δρόμος για το στόχο, ήταν πρόθυμος να τον αναζητήσει μαζί τους και η όλη φιλοσοφία για το Σωκράτη συνίστατο σε αυτή την ιδέα της «κοινής έρευνας». Ούτε ο συνομιλητής του ούτε ο ίδιος ήξερε ακόμα την αλήθεια, αλλά, αν πειθόταν ο άλλος ότι αυτό ήταν έτσι, θα μπορούσαν και οι δύο να ξεκινήσουν μαζί, με την ελπίδα πάντοτε να βρουν την αλήθεια. Αυτή η πίστη για την άγνοια όχι μόνο του εαυτού του αλλά και όλης της ανθρωπότητας, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο αποτελεί τη συμβολή του Σωκράτη στη φιλοσοφική σκέψη.

Η συζήτηση των ανθρώπων της εποχής του είχε αναμειχθεί με μια μεγάλη ποικιλία γενικών όρων, ιδιαίτερα αυτών που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν ηθικές έννοιες – δικαιοσύνη, σωφροσύνη, ανδρεία κ.ο.κ. Ο Σωκράτης ξεκινούσε πιστεύοντας ότι οι άνθρωποι ήξεραν τι σήμαιναν αυτοί οι όροι, εφόσον τους χρησιμοποιούσαν καθημερινά, και ήλπιζε ότι θα το έλεγαν και σε αυτόν που δεν το γνώριζε. Όταν τους ρωτούσε όμως, ανακάλυπτε ότι κανείς τους δεν μπορούσε να του δώσει μια σωστή ερμηνεία. Ίσως υπό το φως της σοφιστικής διδασκαλίας θα έπρεπε να υποθεθεί ότι αυτοί οι όροι δεν είχαν πράγματι σημασία, αλλά, εάν ίσχυε αυτό, οι άνθρωποι θα έπρεπε να σταματήσουν να τους χρησιμοποιούν. Εάν εξάλλου είχαν κάποια σταθερή σημασία, τότε όσοι τις χρησιμοποιούν θα έπρεπε να είναι σε θέση να πουν τι σημαίνουν. Δεν μπορείς να συζητάς για ενέργειες σοφές, δίκαιες ή χρηστές, παρά μόνο αν ξέρεις τι είναι σοφία, δικαιοσύνη ή χρηστότητα. Αν, όπως υποψιαζόταν ο Σωκράτης, οι διάφοροι άνθρωποι χρησιμοποιώντας τις ίδιες λέξεις εννοούν διαφορετικά πράγματα, συζητούν χωρίς να συνεννοούνται, το μόνο αποτέλεσμα θα είναι η σύγχυση. Η σύγχυση θα είναι γνωστική αλλά –το σημαντικότερο– και ηθική. Από γνωστική άποψη το να συζητάς με κάποιον που χρησιμοποιεί τους όρους του με σημασία διαφορετική από τη δική σου δεν μπορεί να οδηγήσει πουθενά και, από ηθική άποψη, όταν οι αμφισβητούμενοι όροι παίρνουν τη θέση ηθικών εννοιών, τότε μόνο αναρχία μπορεί να προκύψει. Αυτή τη διπλή όψη του προβλήματος, γνωστική και ηθική, ήθελε να εκφράσει ο Σωκράτης με το ρητό του ότι η αρετή είναι γνώση. Τόσο καθαρό εξάλλου ήταν το μυαλό του και τόσο σταθερός ο χαρακτήρας του, ώστε του φαινόταν αυταπόδεικτο το γεγονός ότι, αν οι άνθρωποι μπορούσαν να φτάσουν στο σημείο να δουν αυτή την αλήθεια, θα διάλεγαν αυτόματα το σωστό. Ό,τι χρειαζόταν ήταν να τους πείσει κάποιος να κάνουν τον κόπο να βρουν ποιο είναι το σωστό. Από εδώ προκύπτει το δεύτερο περίφημο ρητό του, ότι κανείς δεν κάνει με τη θέλησή του το κακό. Αν η αρετή είναι γνώση, η κακία οφείλεται στην άγνοια και μόνο.

Πώς, λοιπόν, θα ξεκινήσουμε για να κατακτήσουμε τη γνώση του τι είναι αρετή, δικαιοσύνη κ.λπ.; Ο Σωκράτης ήταν έτοιμος να προτείνει μια μέθοδο και για τους άλλους και για τον εαυτό του. Η γνώση κατακτάται σε δύο στάδια, στα οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης, όταν λέει ότι ο Σωκράτης μπορεί δικαιολογημένα να προβάλει ως δικά του δύο πράγματα, την επαγωγή και το γενικό ορισμό. Αυτοί οι λογικοί όροι δεν φαίνονται να έχουν και πολλή σχέση με την ηθική, αλλά για το Σωκράτη η σχέση ήταν ζωτική. Το πρώτο στάδιο ήταν να συγκεντρωθούν παραδείγματα, για τα οποία –συμφωνούν και οι δύο συζητητές– μπορεί να ισχύσει ο όρος «δικαιοσύνη» (αν η δικαιοσύνη είναι το ζητούμενο). Τότε τα συγκεντρωμένα παραδείγματα των δίκαιων πράξεων εξετάζονται για να ανακαλυφθεί σε αυτά κάποια κοινή ιδιότητα, χάρη στην οποία οι πράξεις φέρουν αυτό το χαρακτηρισμό. Η κοινή ιδιότητα, ή μια ομάδα ή μια δέσμη από κοινές ιδιότητες, συνιστά την ουσία τους ως δίκαιων πράξεων. Συνιστά πράγματι αυτή τον ορισμό της δικαιοσύνης. Έτσι, η επαγωγή αποτελεί μια «πορεία» του νου από τις ειδικές περιπτώσεις, αν τις συγκεντρώσουμε και τις δούμε συνολικά, προς την κατανόηση του κοινού όρου.

Το σφάλμα που έβρισκε ο Σωκράτης στις απαντήσεις των συνομιλητών του ήταν ότι θεωρούσαν αρκετό να ολοκληρώνουν το πρώτο στάδιο μόνο, δηλαδή να αναφέρουν μερικά παραδείγματα και να λένε, π.χ., «αυτό κι εκείνο είναι δικαιοσύνη» και για αυτό προσπαθούσε να τους κάνει να δουν ότι, έστω και αν υπάρχουν πολλά και ποικίλα παραδείγματα ορθής

ενέργειας, πρέπει όλα αυτά να έχουν μια κοινή ιδιότητα ή ένα χαρακτήρα κοινό, με βάση τον οποίο και χαρακτηρίζονται ορθά. Διαφορετικά, η λέξη «ορθός» δεν έχει νόημα.

Αυτός ήταν ο στόχος των επίμονων και καμιά φορά ενοχλητικών ερωτήσεων που κατέστησαν το Σωκράτη τόσο αντιδημοτικό – να φτάσει από το σμήνος των αρετών στον ορισμό του ενός, της αρετής. Μοιάζει με άσκηση λογικής, αλλά στην πράξη ήταν ο μόνος τρόπος με τον οποίο πίστευε ο Σωκράτης ότι θα καταπολεμούσε τις ανατρεπτικές ηθικές συνέπειες της σοφιστικής διδασκαλίας. Αυτοί οι άνθρωποι, που σε απάντηση σε παρόμοια ερωτήματα, όπως «Τι είναι ευσέβεια;» απαντούσαν «Αυτό που κάνω τώρα», είναι ακριβώς αυτοί που θα υποστήριζαν ότι ο μόνος κανόνας για την πράξη είναι να αποφασίζεις αυθόρμητα ποιο είναι το πιο ευεργετικό. Κανόνες με την παραδεγμένη έννοια δεν υπήρχαν. Το λογικό σόφισμα οδηγούσε κατευθείαν σε ηθική αναρχία.

Σχηματικά ο Σωκράτης πίστευε ότι ο άνθρωπος είναι φύσει αγαθός και οι ηθικές έννοιες λανθάνουν στο εσωτερικό του και αποτελούν ένα αντικειμενικό κριτήριο. Ο άνθρωπος, εάν εμβαθύνει στον εαυτό του, θα βρει τους ηθικούς κανόνες (γνώθι σαυτόν) και θα γίνει ενάρετος. Έπειτα από αυτό οι πράξεις του θα είναι αγαθές, γιατί δεν μπορεί να είναι κακές, αφού αυτό συγκρούεται με την εσώτατη φύση του.

Η μαιευτική μέθοδος

Η μέθοδος του Σωκράτη για την αναζήτηση της αλήθειας, κατά την εφαρμογή της, εμφανίζεται με δύο μορφές:

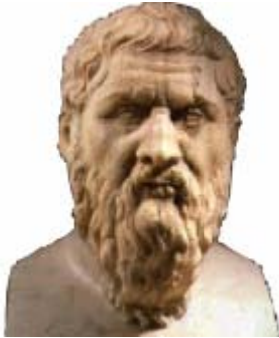
α. Αρνητική, ως ειρωνεία. Σύμφωνα με αυτή, παριστάνοντας τον εαυτό του να αγνοεί και να έχει ανάγκη από διδασκαλία, με συνεχείς ερωτήσεις οδηγούσε αυτόν με τον οποίο διαλεγόταν σε αντιφάσεις και τελικά τον εξανάγκαζε να ομολογήσει την άγνοιά του.

β. Θετική, ως μαιευτική. Μεταφέροντας την τέχνη της μητέρας του σε πνευματικό έδαφος, κατόρθωνε να εκμαιεύσει από το συνομιλητή του σκέψεις για τις οποίες δεν είχε μέχρι τότε καμιά συνείδηση αυτός, δηλαδή ο συνομιλητής. Με την καθοδήγηση του άλλου στην εύρεση και τον καθορισμό της έννοιας, με τη βοήθεια της επαγωγής, έγινε συγχρόνως και ο εισηγητής της.

ΠΛΑΤΩΝΑΣ

Η ζωή του

Έλληνας φιλόσοφος και συγγραφέας. Γεννήθηκε στην Αθήνα (κατ' άλλους στην Αίγινα) το μήνα Θαργηλιώνα (Μάιο-Ιούνιο) του πρώτου έτους της 88ης Ολυμπιάδας, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Αλεξανδρινών λογίων, δηλαδή το 428/427 π.Χ.. Πέθανε σε ηλικία 80 ή 81 ετών, το πρώτο έτος της 108ης Ολυμπιάδας (348-347 π.Χ.). Οι χρονολογίες αυτές παραδίδονται από το μεγάλο Αλεξανδρινό φιλόλογο Ερατοσθένη και μπορούν να θεωρηθούν σωστές. Έτσι, η γέννησή του τοποθετείται στο τέταρτο έτος του Αρχιδάμειου πολέμου και ο θάνατός του μόλις δέκα χρόνια πριν από τη μάχη της Χαιρώνειας. Ήταν γιος του Αρίστωνα και της

Περικτιόνης. Το αρχικό του όνομα ήταν Αριστοκλής, το όνομα του παππού του. Το όνομα Πλάτωνας το πήρε στα χρόνια της εφηβείας για το ευρύ του στήρνο και το πλατύ του μέτωπο. Η οικογένειά του ήταν από τις πιο αριστοκρατικές της Αθήνας. Ο πατέρας του, ο Αρίστωνας, τον οποίο αναφέρει επανειλημμένα στα έργα του, ανήγαγε τη γενιά του στον Κόδρο, τον τελευταίο βασιλιά της Αθήνας, και μέσω αυτού στο θεό Ποσειδώνα. Για το γενεαλογικό δέντρο της μητέρας του πληροφορίες μας δίνει ο ίδιος στο έργο του *Τίμαιος*. Μαθαίνουμε, λοιπόν, ότι ήταν αδερφή του Χαρμίδα και εξαδέλφη του Κριτία, των δύο πολιτικών που είχαν ηγετικό ρόλο στο καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων, που κατέλαβε την εξουσία μετά την ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Είχε δύο αδερφούς, τον Αδείμαντο και το Γλαύκωνα, που κάνουν την εμφάνισή τους στην *Πολιτεία* ως νεαροί άντρες, καθώς και μία αδερφή, την Ποτώνη. Σχετικά με το θάνατο του πατέρα του δεν έχουμε καμία πληροφορία. Εικάζεται ότι πέθανε όταν ο Πλάτωνας ήταν παιδί. Η μητέρα του ξαναπαντρεύτηκε, αυτή τη φορά με τον πλούσιο θείο της Πυριλάμπη, υποστηρικτή της πολιτικής του Περικλή. Καρπός αυτού του γάμου υπήρξε ο ετεροθαλής αδερφός του Πλάτωνα, ο Αντιφών, για τον οποίο στον *Παρμενίδη* μαθαίνουμε ότι εγκατέλειψε τη φιλοσοφία για χάρη των αλόγων.

Όσον αφορά στην εκπαίδευσή του, πήρε την επιμελημένη μουσική και γυμναστική αγωγή που έπαιρνε κάθε Αθηναίος από αρχοντική και πλούσια οικογένεια. Αυτή τον έφερε σε στενή σχέση με τη μεγάλη ποίηση του λαού του, όπως βλέπουμε στους διαλόγους του. Ασχολήθηκε με τη ζωγραφική και την ποίηση, συνθέτοντας σε νεαρή ηλικία διθυράμβους και αργότερα άσματα και τραγωδίες. Λέγεται μάλιστα ότι κάποια στιγμή θέλησε να πάρει μέρος σε κάποιους δραματικούς αγώνες που διεξάγονταν στην Αθήνα, αλλά, σύμφωνα με το Διογένη το Λαέρτιο, έκαψε τα ποιήματά του μπροστά στο θέατρο του Διονύσου, επηρεασμένος από το Σωκράτη, και αποφάσισε οριστικά να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία. Στο μη αυθεντικό πλατωνικό διάλογο *Ερασταί* αναφέρεται ότι ανάγνωση και γραφή τού δίδαξε κάποιος Διονύσιος, γυμναστική ο Αργείος παλαιστής Αρίστων και μουσική ο Ακραγαντίνος Μέτελλος.

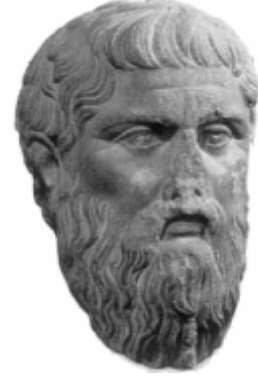
Κατά τη διάρκεια της εφηβείας του θα πρέπει να υπηρέτησε ως στρατιώτης και κατά πάσα πιθανότητα πήρε μέρος στη ναυμαχία στις Αργινούσες (406 π.Χ.). Αναφέρεται επίσης η μαθητεία του κοντά στον Κρατύλο, οπαδό της σκέψης του Ηράκλειτου. Ωστόσο τη σημαντικότερη επίδραση στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και των ιδεών του νεαρού Πλάτωνα άσκησε η μορφή του Σωκράτη. Δεν φαίνεται πάντως ότι ανήκε ως «μαθητής» στο στενό κύκλο του Σωκράτη, αφού στην *Έβδομη Επιστολή* μιλά για το Σωκράτη ως πρεσβύτερο φίλο και όχι ως δάσκαλο. Ο Πλάτωνας όφειλε στο Σωκράτη την επίδοσή του στη φιλοσοφία, την ορθολογιστική του μέθοδο και το ενδιαφέρον του για τα ηθικά προβλήματα.

Στη νεανική του ηλικία έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα πολιτικά πράγματα, κάτι που το διαπιστώνουμε στην *Έβδομη Επιστολή* του. Μάλιστα, ορισμένοι συγγενείς του (ο Κριτίας και ο Χαρμίδης φυσικά) τον προέτρεψαν να ασχοληθεί με το δημόσιο βίο υπό την αιγίδα τους, αλλά εκείνος δεν ήθελε να κάνει κάποια κίνηση πριν δει ποια πολιτική θα ακολουθούσαν. Όμως πολύ σύντομα άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους η ανομία και η βία. Αυτό που τον συγκλόνισε ήταν η προσπάθεια του καθεστώτος να ενοχοποιήσει το Σωκράτη, ως συνεργό στην παράνομη σύλληψη και την εκτέλεση ενός πολίτη που ήθελαν να του κατάσχουν την περιουσία. Μετά την

πτώση της ολιγαρχίας έλπιζε να βελτιωθεί η κατάσταση με την παλινόρθωση της δημοκρατίας. Τα πράγματα όμως έγιναν ακόμα χειρότερα με την καταδίκη του Σωκράτη σε θάνατο, με την κατηγορία της ασέβειας προς τα θεία. Με όλα αυτά πείστηκε ότι δεν υπήρχε γι' αυτόν θέση στην πολιτική ζωή. Το 399 π.Χ. ο Σωκράτης ήπιε το κώνειο και ο Πλάτωνας μαζί με μερικούς οπαδούς του δασκάλου του κατέφυγε για λίγο καιρό στα Μέγαρα, κοντά στο συμμαθητή και φίλο του Ευκλείδη, τον ιδρυτή της μεγαρικής φιλοσοφικής σχολής.

Τα ταξίδια του

Με βάση τις πληροφορίες που παίρνουμε από τους βιογράφους του, ακολούθησε μια περίοδος ταξιδιών στην Κυρήνη, τον Τάραντα και την Αίγυπτο. Ο ίδιος δεν κάνει καμία αναφορά για ταξίδι στην Αίγυπτο, παρ' όλο που στους *Νόμους* του κάνει κάποια σχόλια για την τέχνη και τη μουσική, την αριθμητική και τα παιχνίδια των παιδιών στην Αίγυπτο, τα οποία φαίνεται να προέρχονται από προσωπική εμπειρία. Στον Τάραντα γνώρισε το φιλόσοφο και μαθηματικό Αρχύτα. Από αυτόν, με τον οποίο συνδέθηκε με βαθιά φιλία, μυήθηκε στη φιλοσοφία των Πυθαγορείων. Στην Κυρήνη διδάχτηκε μαθηματικά από το Θεόδωρο τον Κυρηναίο, παλιό φίλο του Σωκράτη και του Πρωταγόρα. Από εκεί, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, επέστρεψε για λίγο στην Αθήνα, διδάσκοντας σε στενό κύκλο μαθητών. Ο ίδιος ο Πλάτωνας αναφέρει ότι επισκέφθηκε τη Σικελία το 388 π.Χ., σε ηλικία σαράντα ετών. Το ταξίδι στη Σικελία αποτελεί σημαντικό σταθμό στη ζωή του. Πήγε εκεί έπειτα από πρόσκληση του Διονύσιου Α' του Πρεσβύτερου, που είχε αποκαταστήσει την τάξη ανατρέποντας το πολίτευμα που σπαρασσόταν από τις φατρίες, και είχε απωθήσει στο δυτικό άκρο του νησιού τους Καρχηδόνιους, που απειλούσαν την πόλη. Ο φιλόσοφος επιχείρησε να τον πείσει για τις αρχές της δικαιοσύνης που πρέπει να διέπουν την άσκηση της εξουσίας. Αλλά για τον πανίσχυρο τύραννο η πολιτική και η ηθική δεν φαίνεται να είχαν καμία σχέση. Ο Πλάτωνας γρήγορα απογοητεύτηκε από τη στάση του τυράννου, καθώς και από τον έκλυτο βίο και την πολυτέλεια που χαρακτήριζαν τη ζωή των εκεί πλουσίων. Η μόνη του παρηγοριά ήταν η φιλία του με το Δίωνα, τον κουνιάδο του Διονύσιου.

Μετά από λίγο καιρό ο Διονύσιος άρχισε να ενοχλείται από την παρουσία του φιλοσόφου. Αποτέλεσμα ήταν ο Πλάτωνας να αποπεμφθεί και να υποχρεωθεί να επιστρέψει στην Ελλάδα. Το ταξίδι της επιστροφής έγινε το 387 π.Χ.

Για είκοσι χρόνια έως το δεύτερο ταξίδι του στη Σικελία ασχολήθηκε με την ίδρυση, τη λειτουργία και την εξάπλωση της περίφημης σχολής του, της Ακαδημίας, σε μια τοποθεσία της Αττικής, ενάμισι χιλιόμετρο περίπου από το Δίτυλο.

Δυστυχώς δεν μας είναι γνωστή η ακριβής χρονολογία της ίδρυσής της. Με αυτή δημιούργησε μια παράδοση που επρόκειτο να κρατήσει εννιά αιώνες, ως το κλείσιμο της Ακαδημίας από τον Ιουστινιανό (το 529 μ.Χ.). Η σχολή λειτουργούσε σε ένα κτήμα κοντά στο πολύ παλαιότερο γυμναστήριο που ονομαζόταν, όπως και όλη η γύρω περιοχή, Ακαδήμεια από τον προστάτη ήρωά του, τον Ακάδημο ή Εκάδημο. Γι' αυτό το λόγο και η σχολή πήρε το ίδιο όνομα. Ο Πλάτωνας ίδρυσε την Ακαδημία με σκοπό τη συστηματική ενασχόληση με τη φιλοσοφική και την επιστημονική διδασκαλία και έρευνα. Ο γενικός προσανατολισμός της δεν απέβλεπε στην απόκτηση μιας ξεχωριστής τεχνικής, αλλά σε μια γενική πνευματική καλλιέργεια. Τα ενδιαφέροντά της δεν περιορίζονταν στη φιλοσοφία με τη στενή έννοια, αλλά επεκτείνονταν στις επιστήμες. Σύμφωνα με μαρτυρίες, ο Πλάτωνας ενθάρρυνε την έρευνα σε διάφορους επιστημονικούς κλάδους, όπως τα μαθηματικά και τη ρητορική. Δίδασκε ο ίδιος και έθετε στους μαθητές του προβλήματα προς λύση.

Το 367 π.Χ. συνέβη κάτι που για τον Πλάτωνα, ο οποίος ήταν ήδη εξήντα χρονών, στάθηκε η μεγαλύτερη περιπέτεια της ζωής του. Πέθανε ο Διονύσιος Α' των Συρακουσών. Τον διαδέχθηκε ο τριαντάχρονος γιος του Διονύσιος Β', ο οποίος εξαιτίας της ελλειπούς του μόρφωσης δεν ήταν ικανός να συνεχίσει το έργο του πατέρα του, την αναχαίτιση δηλαδή των Καρχηδονίων, που απειλούσαν τον ελληνικό πολιτισμό στη Σικελία. Εκείνη τη χρονική στιγμή ο ισχυρός άντρας των Συρακουσών ήταν ο Δίωνας, γυναικαδελφός του νέου τυράννου και,

όπως είδαμε, στενός φίλος του Πλάτωνα. Πιστεύοντας απόλυτα στις απόψεις του Πλάτωνα σχετικά με τη σύζευξη πολιτικής εξουσίας και επιστήμης, ο Δίωνας σκέφτηκε να καλέσει τον Πλάτωνα στις Συρακούσες για να αναλάβει την εκπαίδευση του Διονύσιου. Ο Πλάτωνας έκρινε πως οι πιθανότητες να πετύχει δεν ήταν πολλές. Η Καρχηδόνα όμως αποτελούσε πραγματική απειλή, αν ο νέος κυβερνήτης δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στην αποστολή του, και η Ακαδημία θα έχανε το κύρος της αν δεν γινόταν κάποια προσπάθεια εφαρμογής της θεωρίας της, τώρα που παρουσιαζόταν η κατάλληλη ευκαιρία και μάλιστα σε μια τόσο κρίσιμη φάση. Έτσι, παρά τους πολλούς ενδοιασμούς του, δέχτηκε την πρόκληση του Δίωνα. Μετέβη στις Συρακούσες και αφοσιώθηκε αμέσως στο έργο του, υποχρεώνοντας το Διονύσιο να παρακολουθήσει συστηματικά μαθήματα γεωμετρίας. Για ένα μικρό διάστημα όλα έδειχναν να πηγαίνουν καλά. Ο Διονύσιος προσηλώθηκε στον Πλάτωνα και η γεωμετρία έγινε της μόδας στην Αυλή του. Ωστόσο τα προβλήματα δεν άργησαν να φανούν. Ο Διονύσιος είχε έναν εξαιρετικά αδύναμο χαρακτήρα και η μόρφωσή του είχε παραμεληθεί για αρκετό καιρό. Παράλληλα δεν άργησε να ξυπνήσει μέσα του ο φθόνος για τον Δίωνα. Σε λίγους μήνες η κατάσταση επιδεινώθηκε. Ο Διονύσιος έστειλε στην εξορία το Δίωνα, αλλά κράτησε κοντά του τον Πλάτωνα με το πρόσχημα πως του ήταν χρήσιμες οι συμβουλές του. Στην πραγματικότητα, αν και του συμπεριφερόταν με γενναιοδωρία, τον είχε φυλακισμένο και τον κρατούσε ως όμηρο στη ακρόπολη της Ορτυγίας, γιατί γι' αυτόν ο φιλόσοφος αποτελούσε μια εγγύηση εναντίον των επιχειρήσεων του Δίωνα. Επειδή όμως υποχρεώθηκε να ηγηθεί μιας εκστρατείας στη νότια Ιταλία, ο Διονύσιος έδωσε την άδεια στον Πλάτωνα να φύγει. Ωστόσο οι σχέσεις ανάμεσα στους τρεις άντρες δεν διακόπηκαν. Ο Διονύσιος διατηρούσε αλληλογραφία με τον Πλάτωνα σχετικά με τις μελέτες και τα σχέδιά του και ο Πλάτωνας κατέβαλλε προσπάθειες να τον συμφιλιώσει με τον Δίωνα. Το 361 π.Χ. αποφάσισε ένα τρίτο ταξίδι στη Σικελία ύστερα από επίμονη παράκληση του τυράννου, που ισχυριζόταν ότι λαχταρούσε να συνεχίσει τις φιλοσοφικές του σπουδές. Σε ηλικία λοιπόν εξήντα έξι ή εξήντα επτά χρονών ο Πλάτωνας άφησε την Αθήνα συνοδευόμενος από μερικούς μαθητές του. Διόρισε στη θέση του τον Ηρακλείδη τον Πόντιο σαν σχολάρχη της Ακαδημίας. Έμεινε εκεί σχεδόν ένα χρόνο (361-360 π.Χ.) και κατά την παραμονή του σημειώθηκε κάποια ουσιαστική πρόοδος στην κατάρτιση των πρώτων σχεδίων για ένα σύνταγμα της προτεινόμενης ομοσπονδίας των ελληνικών πόλεων. Φαίνεται όμως ότι η επιμονή του να υπερασπίζεται τον Δίωνα δεν άρεσε στον Διονύσιο, ο οποίος όχι μόνο κατάσχεσε τα εισοδήματα του Δίωνα, αλλά υποχρέωσε και τη σύζυγό του να παντρευτεί κάποιον άλλο. Για άλλη μια φορά απαγορεύτηκε στον Πλάτωνα να φύγει από την πόλη. Με τη παρέμβαση του Αρχύτα από τον Τάραντα ο φιλόσοφος κατάφερε να επιστρέψει σώος στην πατρίδα του με καράβι που ανήκε στον Αρχύτα. Στο σημείο αυτό σταματά η ανάμειξη του Πλάτωνα στις πολιτικές υποθέσεις της Σικελίας. Ωστόσο, η διαμάχη ανάμεσα στο Δίωνα και το Διονύσιο συνεχίστηκε και κάποια στιγμή ο πρώτος αποφάσισε να ανακτήσει τα χαμένα του δικαιώματα. Με την ενεργή συμμετοχή πολλών από τα νεότερα μέλη της Ακαδημίας έγινε στρατολόγηση στην Πελοπόννησο και σε άλλες περιοχές και το καλοκαίρι του 357 π.Χ. ο Δίωνας επιχείρησε μια αιφνιδιαστική επίθεση από τη θάλασσα, κατέλαβε τις Συρακούσες και ανακήρυξε την πόλη ελεύθερη. Ο Πλάτωνας του έγραψε μια επιστολή συγχαίροντάς τον για την επιτυχία του, αλλά προειδοποιώντας τον συνάμα να φυλάγεται από την τάση που είχε να ενεργεί δεσποτικά και θυμίζοντάς του ότι όλος ο κόσμος περίμενε από αυτούς «που ξέρει καλά» (την Ακαδημία) να αποτελούν υπόδειγμα καλής συμπεριφοράς. Δυστυχώς ο Δίωνας, παρ' ότι πίστευε, όπως και ο Πλάτωνας, στη νομοταγή προσωποπαγή κυβέρνηση, δυσaráεστησε βαθιά τις λαϊκές μάζες των Συρακουσών γιατί δεν επανέφερε τη δημοκρατική ελευθεριότητα. Διαφώνησε με το ναύαρχό του, τον Ηρακλείδη, και τελικά έβαλε να τον δολοφονήσουν. Ο ίδιος ο Δίωνας δολοφονήθηκε από έναν ακόλουθό του, τον Κάλλιππο, για τον οποίο μεταγενέστεροι συγγραφείς είπαν ότι ήταν μέλος της Ακαδημίας. Αυτό όμως δύσκολα συμβιβάζεται με τη δήλωση του ίδιου του Πλάτωνα ότι ο κρίκος που συνέδεε το Δίωνα με τον Κάλλιππο δεν ήταν η φιλοσοφία, αλλά μόνο το τυχαίο γεγονός της ταυτόχρονης μύησής τους σε ορισμένα μυστήρια. Ο Πλάτωνας εξακολουθούσε να πιστεύει στις αγαθές προθέσεις του Δίωνα και έστειλε δύο επιστολές προς τους εναπομείναντες οπαδούς του, με τις οποίες αιτιολογούσε την κοινή πολιτική που είχαν ακολουθήσει αυτός και ο Δίωνας, τους καλούσε να μείνουν πιστοί σε αυτή και διατύπωσε προτάσεις για τη συμφιλίωση των κομμάτων, που φυσικά δεν έγιναν δεκτές.

Έπειτα από όλα αυτά τα γεγονότα οι πληροφορίες που έχουμε για τη ζωή του φιλοσόφου δεν μπορούν να θεωρηθούν ακριβείς. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι πρέπει ακόμα να παρέδιδε κατά καιρούς διαλέξεις στους συνεργάτες του στην Ακαδημία, μια που ο Αριστοτέλης, που μπήκε σε αυτή το 367 π.Χ., υπήρξε ένας από τους ακροατές του, και ότι από το 360 π.Χ. έως το θάνατό του πρέπει να ασχολήθηκε έντονα με τη συγγραφή των *Νόμων*. Ίσως μπορούμε ακόμη να υποθέσουμε ότι όλοι οι υπόλοιποι διάλογοί του γράφτηκαν μετά την επιστροφή του από τη Σικελία.

Η διαλογική μορφή και τα πρόσωπα στο έργο του

Όλα τα έργα του Πλάτωνα εκτός από την *Απολογία του Σωκράτη* και τις *Επιστολές* είναι γραμμένα σε μορφή διαλόγου. Βασικός συζητητής είναι κατά κανόνα ο μεγάλος δάσκαλός του, ο Σωκράτης, ενώ καθένα από αυτά έχει ως τίτλο το όνομα του βασικού αντιπάλου του Σωκράτη στη συζήτηση που διαμειβεται. Σε κάθε διάλογο συμμετέχουν και άλλα πρόσωπα, μαθητές του Σωκράτη, καθώς και διανοούμενοι ή γνωστοί Αθηναίοι της εποχής.

Δεν αποκλείεται η ενασχόληση του φιλοσόφου, όταν ήταν νέος, με την τραγωδία να εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τη λογοτεχνική μορφή που επέλεξε για να διατυπώσει τις φιλοσοφικές του θέσεις. Στην *Εβδομη Επιστολή* του μας δίνει μια εξήγηση για αυτή του την επιλογή. Όπως αναφέρει, λοιπόν, τη σοφία μπορεί κανείς να την αναζητήσει μόνο μέσα από την προφορική συζήτηση και τη ζωντανή σχέση, τη φιλία των συνδιαλεγομένων. Αντίθετα, τα γραπτά κείμενα στα οποία ο συγγραφέας εκθέτει τις θέσεις του σε έναν αναγνώστη ανίκανο να αντιδράσει, να ρωτήσει ή να ελέγξει δεν έχουν καμία αξία. Στον *Φαίδρο* άλλωστε κάνει μια μοναδική επίθεση στο γραπτό λόγο, ισχυριζόμενος ότι η γραφή έχει περιορισμένη αξία και μόνο η προφορική μετάδοση της σοφίας μπορεί να γονιμοποιήσει πραγματικά την ψυχή του μαθητή. Παρ' όλο, λοιπόν, που ο Πλάτωνας κατέφυγε τελικά στο γραπτό λόγο για να αποτυπώσει τις φιλοσοφικές του θέσεις, προτίμησε τη διαλογική μορφή, η οποία του επέτρεπε να διατηρήσει την ευελιξία και την αμεσότητα της προφορικής συζήτησης. Η πλατωνική διαλεκτική, η μέθοδος δηλαδή της αναζήτησης της φιλοσοφικής αλήθειας μέσα από τη ζωντανή αντιπαράθεση και τον άμεσο έλεγχο κάθε άποψης που διατυπώνεται, βρήκε στη διαλογική μορφή των έργων του την ιδανική λογοτεχνική της έκφραση.

Μια δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι νεότεροι μελετητές είναι αυτή που δημιουργείται από τη δραματική μορφή των πλατωνικών έργων. Εφόσον ο Πλάτωνας δεν εμφανίζει ποτέ τον εαυτό του στους διαλόγους του, δεν δεσμεύεται τυπικά με οτιδήποτε υποστηρίζεται σε αυτούς. Με δεδομένο ότι τα πρόσωπα των έργων του είναι ιστορικά, είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς κατά πόσο ο Πλάτωνας εκθέτει τις προσωπικές του γνώμες ή τοποθετεί στο στόμα τους τις δικές του απόψεις. Μερικοί μελετητές υποστήριζαν ότι ο Πλάτωνας επέτρεπε στον εαυτό του να αναπτύσσει σε κάθε διάλογο οποιαδήποτε άποψη τον ενδιέφερε προς στιγμήν χωρίς να δεσμεύεται ο ίδιος για την αλήθεια της. Έτσι, μπορούσε να εμφανίζει το Σωκράτη να συνηγορεί υπέρ του ηδονιστικού ωφελιμισμού στον *Πρωταγόρα* και να τον καταδικάζει στον *Γοργία*. Άλλοι ωστόσο πρεσβεύουν ότι μερικοί χαρακτήρες του φιλοσόφου και κυρίως ο Σωκράτης και ο Τίμαιος αποτελούν κατά κάποιον τρόπο φερέφωνα, μέσω των οποίων εκφράζει προσωπικές του απόψεις και θεωρίες χωρίς να ενδιαφέρεται για την ιστορική τους ορθότητα. Έτσι, η θεωρία των ιδεών, το δόγμα της ανάμνησης και η αντίληψη περί τριμερούς ψυχής επινοήθηκαν από τον Πλάτωνα μετά το θάνατο του Σωκράτη και αποδόθηκαν σκόπιμα στον παλαιότερο φιλόσοφο.

Τα πλατωνικά έργα

Από τους συγγραφείς της κλασικής αρχαιότητας ο Πλάτωνας ξεχωρίζει ως ο μόνος του οποίου τα έργα έφτασαν έως τις μέρες μας χωρίς διαπιστώσιμα κενά. Στην ύστερη αρχαιότητα δεν υπάρχει καμία παραπομπή σε πλατωνικό κείμενο που να μη βρίσκεται σήμερα στην κατοχή μας. Όσον αφορά στο περιεχόμενο των χειρογράφων το πρώτο πρόβλημα για τους μελετητές του πλατωνικού έργου είναι το ποια από αυτά είναι αμφισβητήσιμα ή σίγουρα νόθα. Είναι γεγονός βέβαια ότι ορισμένα από αυτά θεωρούνταν νόθα ακόμα και την εποχή που έγινε η ταξινόμηση των παλαιότερων από τα πλατωνικά έργα. Για την ταξινόμηση αυτή όλοι οι διάλογοι ανεξαρτήτως μεγέθους θεωρήθηκαν ισodύναμες μονάδες, ενώ το σύνολο των επιστολών υπολογίστηκε ως ένας διάλογος. Έτσι, καταρτίστηκε ένας κατάλογος με 36 έργα κατανεμημένα σε εννέα τετραλογίες. Δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο ούτε από ποιον ούτε πότε ακριβώς έγινε αυτή η ταξινόμηση, ωστόσο ανάγεται στην αρχή της χριστιανικής εποχής, ίσως και νωρίτερα. Οι μεταγενέστεροι συγγραφείς την αποδίδουν σε κάποιο Θράσυλλο ή στο Θράσυλλο και το Δερκυλίδη. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα πότε έζησαν αυτοί οι λόγιοι. Συχνά ο Θράσυλλος ταυτίζεται με έναν ομώνυμο ρήτορα που έζησε στα χρόνια του Αύγουστου και του Τιβέριου. Είναι όμως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο αρχαιοδίδης Μ. Τερέντιος Ουάρρων, που ήταν σύγχρονος του Κικέρωνα, αναφέρεται σε ένα χωρίο του Φαίδωνα λέγοντας ότι περιέχεται στον τέταρτο κύλινδρο του Πλάτωνα. Και πράγματι ο Φαίδωνας φαίνεται να είναι ο τέταρτος διάλογος της πρώτης τετραλογίας. Διατυπώθηκε λοιπόν η άποψη ότι η ταξινόμηση είναι παλαιότερη από τον Ουάρωνα. Αν αυτό είναι σωστό, έπεται ότι είτε η παραπάνω ταύτιση του Θρασύλλου με τον ομώνυμο ρήτορα είναι λαθεμένη είτε ότι ο Θράσυλλος δεν έκανε ο ίδιος την ταξινόμηση αλλά τη βρήκε έτοιμη και απλώς την υιοθέτησε. Εξάλλου η ταξινόμηση των έργων του Πλάτωνα δεν μπορεί να έγινε πριν από τον 1ο ή το 2ο αιώνα π.Χ., γιατί ο Διογένης ο Λαέρτιος μας πληροφορεί ότι μια ταξινόμηση των διαλόγων σε τριλογίες, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε, είχε επιχειρηθεί νωρίτερα από τον Αριστοφάνη το Βυζάντιο, περίφημο λόγιο του 3ου π.Χ. αιώνα. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι στις τετραλογίες του Θράσυλλου συμπεριλήφθηκαν έργα που ο Αριστοφάνης τα είχε απορρίψει ως νόθα ή ότι αντίστροφα αποκλείστηκε κάποιο σύγγραμμα που εκείνος είχε δεχτεί. Δικαιολογημένα θα συμπεραίναμε λοιπόν ότι οι βιβλιοθηκάριοι και οι λόγιοι του 3ου π.Χ. αιώνα θεωρούσαν τους 36 διαλόγους γνήσιους. Όσο για αυτούς που έχουν μείνει έξω από αυτές τις τετραλογίες είναι όλοι ανεξαιρέτως και χωρίς καμία αμφιβολία νόθοι. Το μόνο λοιπόν πραγματικό πρόβλημα είναι μήπως πρέπει να μικρύνουμε κάπως αυτόν τον κατάλογο, αφαιρώντας έργα που ίσως είναι νόθα. Για έναν δύο διαλόγους υπήρχαν αμφιβολίες ακόμα και στην αρχαιότητα. Μερικοί πίστευαν ότι ο *Αλκιβιάδης Β΄* δεν είναι αυθεντικός, ενώ ο Πρόκλος πρότεινε την απόρριψη της *Επινομίδας*. Κατά καιρούς έχει αμφισβητηθεί η γνησιότητα των *Νόμων*, του *Παρμενίδη*, του *Σοφιστή* και του *Πολιτικού*. Σήμερα, αν και ελάχιστα έργα εξακολουθούν να αμφισβητούνται, υπάρχει γενική ομοφωνία ότι από τους 36 διαλόγους όσοι έχουν υπολογίσιμο μήκος ή ενδιαφέρον είναι γνήσιοι, ενώ ορισμένοι από τους μικρότερους και λιγότερο ενδιαφέροντες είναι νόθοι. Έτσι, οι διάλογοι *Αλκιβιάδης Β΄*, *Θεάγης*, *Ερασταί*, *Κλειτοφών*, *Ιππαρχος* και *Μίνως* είναι νόθοι. Ο *Ιππίας Μείζων*, ο *Μενέξενος*, ο *Αλκιβιάδης Α΄* και ο *Ιων* κρίνονται από μερικούς ως αμφίβολης πιστότητας, μολονότι ο Αριστοτέλης τα θεωρούσε πλατωνικά έργα. Οι περισσότεροι συμφωνούν επίσης ότι η *Επινομίς*, ένα συμπλήρωμα των *Νόμων*, ανήκει στο μαθηματικό Φίλιππο Οπούντιο. Οι περισσότερες από τις *Επιστολές* θεωρούνται από πολλούς μεταγενέστερα πλαστά έργα. Ωστόσο, αν θεωρηθούν νόθες, χάνουμε την κυριότερη πηγή βιογραφικών πληροφοριών για το φιλόσοφο και τις ιστορικές εξελίξεις της Σικελίας το διάστημα 367-354 π.Χ. Ο Wilamowitz στο έργο του *Platon* διακήρυξε την αυθεντικότητα της πολύ σπουδαίας τριάδας των Επιστολών ΣΤ, Ζ, Η.

Τα γνήσια έργα του Πλάτωνα

Απολογία Σωκράτους	Ευθύδημος	Θεαίτητος
Κρίτων	Ιππίας ελάσσων	Παρμενίδης
Ίων	Ιππίας μείζων	Σοφιστής
Λάχης	Κρατύλος	Φαίδρος
Χαρμίδης	Μένων	Πολιτικός
Λύσις	Μενέξενος	Φίληβος
Πρωταγόρας	Συμπόσιο	Τίμαιος
Ευθύφρων	Φαίδων	Κριτίας
Γοργίας	Πολιτεία	Νόμοι

Απορητικοί διάλογοι

Οι πιο σύντομοι από τους διαλόγους του Πλάτωνα ονομάζονται απορητικοί, επειδή οδηγούν σε απορία, αδιέξοδο ή αποτυχία να δοθεί απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε. Ασχολούνται, λοιπόν, με προβλήματα ηθικού γενικά χαρακτήρα και ακολουθούν ως επί το πλείστον έναν κοινό τύπο: Τίθεται ένα θέμα ηθικής φύσεως, συνήθως το πρόβλημα του ορθού ορισμού μιας αρετής, επιχειρείται να δοθούν διάφορες λύσεις και αποδεικνύονται όλες ως μη ανταποκρινόμενες στην αλήθεια. Οι διάλογοι είναι απορητικοί και ελεγκτικοί: Θέτουν απορίες χωρίς να τις λύνουν και η μέθοδος του Σωκράτη συνίσταται στη διαδοχική αναίρεση των διαφόρων απόψεων που εκφράζουν οι συνομιλητές του.

Η *Απολογία* αποτελεί το μόνο φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνα που δεν είναι διάλογος. Πρόκειται για τον απολογητικό λόγο που εκφώνησε ο Σωκράτης προς τους δικαστές. Διακρίνεται σε τρία μέρη: την κυρίως απολογία, το τμήμα που αφορά στην ποινή που πρόκειται να επιβληθεί και τη μετά την καταδίκη προσφώνηση προς τους δικαστές. Το έργο αυτό αποτελεί εξύμνηση του χαρακτήρα του Σωκράτη.

Στον *Κρίτωνα* παρακολουθούμε το διάλογο του φιλοσόφου με το φίλο και μαθητή του Κρίτωνα, ο οποίος προσπαθεί να τον πείσει να αποδράσει από τη φυλακή στην οποία είναι κλεισμένος, προκειμένου να αποφύγει την ποινή του θανάτου. Για να πειστεί, του προτάσσει το επιχείρημα ότι η φυγή του δεν θα προκαλούσε αδικία, αλλά απεναντίας θα προφύλασσε από την αδικία. Ο Σωκράτης αρνείται υποστηρίζοντας ότι οφείλει να δείξει υποταγή στους νόμους και στα κελεύσματα της πολιτείας. Ο διάλογος αποτελεί μια σπουδή πάνω στην προέλευση και στη φύση του χρέους προς την πολιτεία.

Στον *Ευθύφωνα* ο Σωκράτης στο δρόμο προς το δικαστήριο συναντά το μάντη Ευθύφωνα, ο οποίος, έχοντας φανατική αντίληψη του δικαίου, ετοιμάζεται να κάνει μήνυση στον πατέρα του, επειδή σκότωσε ένα δούλο. Θέμα του είναι η αρετή της ευσέβειας ή αλλιώς η στάση που πρέπει να τηρούν οι άνθρωποι απέναντι στους θεούς.

Ο *Ιππίας Μείζων* εξετάζει το θέμα *τι εστί καλόν* (τι είναι καλό) και αν αυτό είναι το δι' όψεως και ακοής ηδύν (το ευχάριστο στην ακοή και στην όραση).

Ο *Ιππίας Ελάσσων* ασχολείται με το παράδοξο ότι η διάπραξη του κακού είναι ακούσια.

Ο *Ίων* στιγματίζει τους ποιητές που δεν δημιουργούν με βάση τη γνώση, αλλά τη στερούμενη λογικής έμπνευση.

Ο *Μενέξενος* αποτελεί μια παράξενη δημιουργία. Σε μια συνάντηση με τον ομώνυμο άντρα ο Σωκράτης απαγγέλλει ένα φανταστικό επιτάφιο λόγο που προοριζόταν τάχα για τις κρατικές τελετές προς τιμήν των πεσόντων του 386 π.Χ. και τον είχε, υποτίθεται, συνθέσει η Ασπασία.

Στο *Χαρμίδη* το πρόβλημα που εξετάζεται είναι η φύση της σωφροσύνης, της αρετής που επιδεικνύεται με την αυτοκυριαρχία, την υπακοή προς τους γονείς, την ισορροπία και την αυτοσυγκράτηση στις μεταβολές της τύχης. Φαίνεται ότι η αρετή αυτή μπορεί να ταυτιστεί με την αυτογνωσία που τόσο πολύ εκτιμούσε ο Σωκράτης.

Στο *Λάχητα* οι στρατηγοί Νικίας και Λάχητας έχουν διαφορετική γνώμη για την αξία των στρατιωτικών ασκήσεων με βαρύ οπλισμό και αυτό τους οδηγεί σε ένα διάλογο με το Σωκράτη σχετικά με τη φύση της ανδρείας, την ουσία και την έννοια της στρατιωτικής αρετής. Σχετικά με το διάλογο αυτό υπάρχει και η άποψη ότι αποτελεί συνέχεια του *Πρωταγόρα*. Οι πρώτες

απόπειρες ορισμού της ανδρείας (ανδρείος ἐστὶν ὁ ἐθέλων ἐν τῇ τάξει μένειν καὶ ἀμύνεσθαι τοὺς πολεμίους ἢ ἀνδρεία καρτερία τῆς ψυχῆς) αποτυγχάνουν καὶ ὁ ορισμός τῆς ὡς ἐπιστήμης τῶν δεινῶν καὶ θαρραλέων δὲν ικανοποιεῖ. Κατόπιν ἡ ἀνδρεία ἐξετάζεται ὡς μέρος τῆς ἀρετῆς, ὥστόσο ὁ διάλογος δὲν καταλήγει σὲ κάποιο συμπέρασμα.

Αρχαίο κείμενο

Σωκράτης δ' ἐγὼ τῶν μὲν λόγων οὐκ ἐμπειρος εἰμί, ἀλλὰ πρότερον, ὡς εἴκει, τῶν ἔργων ἐπειράθην, καὶ ἐκεῖ αὐτὸν ἥρουν ἄξιον ὄντα λόγων καλῶν καὶ πάσης παρρησίας. Εἰ οὖν καὶ τοῦτο ἔχει συμβουλευόμεναι τανδρί, καὶ ἡδιστ' ἀν' ἐξεταζοίμην ὑπὸ τοῦ τοιούτου, καὶ οὐκ ἀν' ἀχθοίμην μανθάνων, ἀλλὰ καὶ ἐγὼ τῷ Σόλῳ, ἐν μόνον προσλαβὼν, συγχωρῶ. Γηράσκων γὰρ πολλὰ διδάσκεσθαι ἐθέλω ὑπὸ χρηστῶν μόνον. Τοῦτο γὰρ μοι συγχωρεῖτω, ἀγαθόν καὶ αὐτὸν εἶναι τὸν διδάσκαλον, ἵνα μὴ δυσμαθὴς φαίνομαι ἀηδῶς μανθάνων. Εἰ δὲ νεώτερος ὁ διδάσκων ἐστὶ ἢ μήπω ἐν δόξῃ, ὧν τι ἄλλο τῶν τοιούτων ἔχων, οὐδὲν μοι μέλει. Σοὶ οὖν, ὦ Σώκратες, ἐγὼ επαγγέλλομαι καὶ διδάσκω καὶ ἐλέγχω ἐμὲ ὅτι ἀν' βούλῃ καὶ μανθάνειν γὰρ ὅτι αὐτὸς οἶδα.

Μετάφραση

Εγὼ δὲ ἔχω πείρα στὰ λόγια τοῦ Σωκράτη, ἀλλὰ πρωτύτερα, ὅπως φαίνεται, δοκίμασα τὶς πράξεις (τοῦ) καὶ ἐκεῖ βρήκα ὅτι αὐτὸς εἶναι ἄξιος ὁμορφῶν λόγων καὶ κάθε ἐλευθερίας λόγου. Ἀν' λοιπὸν ἔχει καὶ αὐτό, συμφωνῶ μὲ τὸν ἄντρα καὶ μὲ πολὺ μεγάλην ευχαρίστηση θὰ ἐξεταζόμεναι ἀπὸ ἑνὸς τέτοιου καὶ δὲν θὰ στενοχωριόμην νὰ μαθαίνω, ἀλλὰ συμφωνῶ καὶ ἐγὼ μὲ τὸ Σόλωνα, ἀφ' οὗ προσθέσω μόνον ἓνα. Καθὼς δηλαδὴ γίνομαι γέρος θέλω νὰ διδάσκομαι πολλὰ μόνον ἀπὸ ἐνάρετους. Ἀς μοι ἐπιτραπῇ αὐτό, νὰ εἶναι δηλαδὴ ἐνάρετος καὶ ὁ ἴδιος ὁ δάσκαλος, γιὰ νὰ μὴ φαίνομαι νωθρός στὴν ἀντίληψη, ἀν' μαθαίνω μὲ δυσἀρέσκεια. Ἀν' ὅμως ὁ δάσκαλος θὰ εἶναι πιο νέος ἢ ἀν' δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστός ἢ ἀν' ἔχει κάποιο ἄλλο (μειονέκτημα) ἀπὸ τοῦ εἶδους αὐτοῦ, δὲ μὲ ενδιαφέρει καθόλου. Εγὼ λοιπὸν σοῦ προτείνω, Σωκράτη, καὶ νὰ (μὲ) διδάσκεις καὶ νὰ μὲ ἐλέγχεις σὲ οτιδήποτε θέλεις καὶ νὰ μαθαίνεις βέβαια ὅτι πάλι ξέρω ἐγώ.

(Μετάφραση: Ελ.Κ. Βολονάκη)

Στον Λύσιον ὁ Σωκράτης συζητᾷ μὲ δυο νεαροὺς τὸ πρόβλημα τοῦ ἐρωτικοῦ δεσμοῦ τῶν ἀνθρώπων. Ἐπιχειρεῖται ἐπίσης ἡ ἐξέταση τῆς φιλίας, τῆς σχέσης κατὰ τὴν ὁποία ἀποκαλύπτεται σφάεστατα ἡ ἀνιδιοτελής ἀφοσίωση.

Στον Κρατύλο, ὅπου συνομιλοῦν ὁ Σωκράτης, ὁ Κρατύλος καὶ ὁ Ἑρμογένης ἐξετάζεται ἡ σχέση τῶν λέξεων μὲ τὰ πράγματα. Ὁ Ἡρακλειτικός Κρατύλος βλέπει αὐτὴ τὴν σχέση μέσα στὴ φύση τῶν πραγμάτων, ἐνῶ ὁ παρμενιδικός Ἑρμογένης υποστηρίζει ὅτι ἡ σχέση βρίσκεται στὴ συνεννόηση τῶν ἀνθρώπων. Συγκεκριμένα ἐξετάζεται κατὰ πόσο ὑπάρχει κάποια ἰδιαίτερη ἀναλογία μεταξὺ τοῦ ἡχοῦ καὶ τῆς μορφῆς τῶν λέξεων καὶ αὐτῶν ποὺ σημαίνουν ἢ ἀν' ἡ σημασία ἀντικατοπτρίζει ἀπλῶς καὶ μόνον τὴ συνήθη χρῆση ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ὁ Πλάτωνας υποστηρίζει ὅτι, ἀφ' οὗ ἡ γλῶσσα εἶναι ὄργανο τῆς σκέψης, τὸ κριτήριό τῆς ὁρθότητάς τῆς δὲν εἶναι ἡ ἀπλή κοινωνικὴ συνήθεια ἀλλὰ ἡ αὐθεντικὴ ικανότητά τῆς νὰ ἐκφράζει τὴ σκέψη μὲ ἀκρίβεια.

Στον Εὐθύδημο σατιρίζεται ἡ ἐριστικὴ τέχνη τῶν σοφιστῶν (γίνονται υπαινιγμοὶ καὶ γιὰ τὸν ἀντίπαλό τοῦ Πλάτωνα, τὸν Ἀντισθένη), οἱ ὁποῖοι ἤξεραν νὰ καταπλήσσουν τοὺς ἀφελεῖς μὲ κομψὲς φράσεις καὶ περίτεχνες ἐρωτήσεις. Ὁ διάλογος γίνεται ἐν εἴδει διηγήσεως ὅσων διαμείφθηκαν μεταξὺ τοῦ Εὐθυδήμου καὶ τοῦ Διονυσόδωρου ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ τοῦ νεαροῦ Κλεινίας ἀπὸ τῆς ἄλλης, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμῶντας νὰ γίνῃ σοφός εἶχε διαρκεῖς ἀπορίες γιὰ τὰ διδάγματα καὶ τὶς παρατηρήσεις τῶν δύο σοφιστῶν. Στὸν διάλογο ποὺ εἶναι θαυμάσια χτισμένος, ἡ σειρά τῶν σοφισμάτων ποὺ ἀποκρούει ὁ Σωκράτης διακόπτεται μόνον γιὰτὶ αὐτὸς στρέφει τὸν λόγο στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἀληθινὴ γνώση καὶ τὴν ἀληθινὴ ἀρετὴ. Στὴ σοφιστικὴ προτροπικὴ ἀπαντᾷ ἡ πλατωνικὴ.

Αρχαίο κείμενο

Καὶ μὴν, ὦ Σώκратες, καὶ αὐτὸς περὶ τῶν ὑέων, ὥσπερ αἰὲς πρὸς σε λέγω, ἐν ἀπορίᾳ εἰμί τι δεῖ αὐτοῖς χρῆσασθαι. Ὁ μὲν οὖν νεώτερος ἐτι καὶ σμικρὸς ἐστίν, Κριτόβουλος δ' ἤδη ἡλικίαν ἔχει καὶ δεῖται πινός ὅστις αὐτὸν ὀνήσει. Εγὼ μὲν οὖν ὅταν σοὶ συγγένωμαι, οὕτω διατίθεμαι ὥστ' ἐμοὶ

δοκείν μανίαν είναι το ένεκα των παίδων άλλων μεν πολλών σπουδὴν τοιαύτην εσχκεῖναι, και περί του γάμου όπως εκ γενναιοτάτης έσσονται μητρος, και περί των χρημάτων όπως ως πλουσιώτατοι, αυτών δε περί παιδείας αμελήσαι. Όταν δε εις τινά αποβλέψω των φασκόντων αν παιδεύσαι ανθρώπους, εκπέπληγμαι, και μοι δοκεί εις έκαστος αυτών σκοπούντι πάνυ αλλόκοτος είναι, ως γε προς ταληθή ειρήσθαι. Ωστε ουκ έχω όπως προτρέπω το μειράκιον επί φιλοσοφίαν.

Μετάφραση

Αλήθεια κι εγώ ο ίδιος για τους γιους (μου), Σωκράτη, όπως ακριβώς πάντα σου λέω, βρίσκομαι σε αμηχανία τι πρέπει να τους κάνω. Ο νεότερος, λοιπόν, είναι ακόμα μικρός, ο Κριτόβουλος όμως ενηλικιώθηκε και χρειάζεται κάποιον για να τον ωφελήσει. Εγώ, λοιπόν, όταν σε συναντώ, έχω τέτοια ψυχική διάθεση, ώστε μου φαίνεται πως είναι παραφροσύνη το να φροντίζει κανείς εξαιτίας των παιδιών του για άλλα πολλά, δηλαδή και σχετικά με το γάμο (τους), πώς θα γεννηθούν από πολύ ευγενική μητέρα, και για την περιουσία (τους), πώς θα γίνουν όσο το δυνατόν πολύ πλούσια, και το να αμελεί για τη μόρφωσή τους. Όταν όμως στρέψω το βλέμμα μου σε κάποιον από εκείνους που επιμένουν ότι μπορούν να μορφώσουν ανθρώπους, τρομάζω και μου φαίνεται, όταν εξετάζω, ότι ο καθένας από αυτούς είναι πού ακατάλληλος, για να ειπωθεί βέβαια σε σένα η αλήθεια. Επομένως δεν ξέρω για ποιο λόγο θα παρακινήσω το νεαρό στη φιλοσοφία.

(Μετάφραση: Ελ.Κ. Βολονάκη)

Ηθικοί και πολιτικοί διάλογοι

Γοργίας

Ο Γοργίας, ο Πρωταγόρας και ο Μένων δίνουν έμφαση στα ηθικά και πολιτικά θέματα. Στον Γοργία εξετάζεται το ζήτημα τι είναι η ρητορική, ποια είναι η φύση της και η αξία της. Στο διάλογο μετέχουν εκτός από τον Γοργία και τον Σωκράτη, ο Καλλικλής, ο Χαιρεφών και ο Πώλος. Ο Γοργίας υποστηρίζει ότι η ρητορική είναι η βασίλισσα όλων των τεχνών. Αν ο έμπειρος στη ρητορική πολιτικός είναι αρκετά έξυπνος, μπορεί να θριαμβεύσει ακόμη και έναντι του ειδικού. Από την άλλη πλευρά ο Σωκράτης διακηρύσσει ότι η ρητορική δεν είναι τέχνη αλλά απλώς μια τεχνική, μια ικανότητα διασκέδασης των προκαταλήψεων ενός ακροατηρίου. Υπάρχουν δύο τέχνες που οδηγούν στην ψυχική υγεία, του δικαστή και του νομοθέτη. Ο σοφιστής παραποιεί την πρώτη, ο ρήτορας τη δεύτερη, παίρνοντας ως κανόνα το ευχάριστο αντί του αγαθού. Έτσι, ο ρήτορας δεν είναι σοφός γιατρός του πολιτικού σώματος αλλά ο κόλακάς του. Η αυστηρή αυτή κρίση αμφισβητείται από τον Πώλο, ενθουσιώδη θαυμαστή του Γοργία, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο επιτυχημένος ρήτορας είναι ουσιαστικά ο μονοκράτορας της κοινωνίας, γεγονός που αποτελεί το αποκορύφωμα της ανθρώπινης ευτυχίας, επειδή ο άνθρωπος αυτός μπορεί να κάνει ό,τι του αρέσει. Το ζήτημα περιστρέφεται τεχνικότερα στο πώς πρέπει να κάνει κανείς χρήση της δύναμής του, δικαίως ή αδικώς, και ο Σωκράτης λέει το περίφημο *Ει δ' αναγκαίον είη αδικείν ή αδικείσθαι, ελοίμην αν αδικείσθαι* (Αν έπρεπε να αδικήσω ή να αδικηθώ θα προτιμούσα να αδικηθώ). Η δύναμη των επιχειρημάτων του Σωκράτη είναι τόσο ισχυρή, που αναγκάζει τους συνομιλητές του να παραδεχτούν ότι η ρητορική που δεν αποβλέπει στο αγαθόν αλλά στο ηδύν έχει ολέθριες επιπτώσεις για την κοινωνία. Ο διάλογος περιέχει την πρώτη φανερή έκρηξη του Σωκράτη κατά των συνθηκών ζωής που επικρατούν στην Αθήνα.

Πρωταγόρας

Στον Πρωταγόρα κύριος σκοπός είναι να αποδειχθεί η εσφαλμένη διδακτική μέθοδος των σοφιστών και του συστήματος που ακολουθούν. Ο Σωκράτης συναντά το διακεκριμένο σοφιστή, ο οποίος εξηγεί ότι το επάγγελμά του είναι η διδασκαλία του αγαθού. Ο Σωκράτης του ζητά να τον διδάξει, αλλά με τις ερωτήσεις που του θέτει οι όροι αντιστρέφονται και η επιδεικτική ρητορική του Πρωταγόρα υποχωρεί μπροστά στη διαλεκτική μέθοδο του πρώτου. Τα ζητήματα που τίθενται προς συζήτηση είναι αν η αρετή μπορεί να διδαχθεί και αν είναι κάτι

ενιαίο. Ο Σωκράτης κατ' αρχάς αρνείται ότι είναι διδακτής. Απόδειξη ότι, όταν συγκαλείται συνέλευση του δήμου, με θέμα το αν η πόλη πρόκειται να πράξει κάτι *περί οικοδομίας*, καλούν οικοδόμους για να τους συμβουλευτούν. Αν πρόκειται να αποφασίσουν κάτι σχετικά με τη ναυσυλτοΐα, καλούν τους ναυπηγούς κ.λπ. Για ζητήματα όμως που αφορούν στη διοίκηση της πόλης μπορούν να καταθέσουν την άποψή τους όλοι, ο *έμπορος*, ο *ναύκληρος*, ο *πλούσιος*, ο *πένης*, ο *γενναίος*, ο *αγενής* και κανείς δεν τους επιπλήττει γι' αυτό. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι οι Αθηναίοι δεν θεωρούν ότι η πολιτική τέχνη και η αρετή που ενυπάρχει σε αυτή μπορούν να διδαχθούν. Ακόμη και οι πολιτικοί δεν μαθαίνουν στα παιδιά τους την πολιτική τέχνη ούτε αναθέτουν σε άλλους να το κάνουν αυτό. Κατόπιν εγείρεται το θέμα κατά πόσον οι διάφορες, κοινά αναγνωρισμένες αρετές είναι πράγματι διαφορετικές ή αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Ο Πρωταγόρας είναι έτοιμος να αναγνωρίσει όλες τις αρετές εκτός από την ανδρεία. Ο Σωκράτης επιχειρεί να δείξει ότι ακόμη και στην περίπτωση αυτή η αρετή συνίσταται στο γεγονός ότι αντιμετωπίζοντας κανείς τον κίνδυνο και τον πόνο διαφεύγει κάποιο χειρότερο πόνο ή κίνδυνο. Έτσι, όλες οι αρετές ανάγονται στο συνετό υπολογισμό απολαύσεων και πόνων. Στο σημείο αυτό συναντάμε ένα σωκρατικό παράδοξο: Κανείς δεν διαπράττει το κακό εκουσίως, η διάπραξή του είναι θέμα κακού υπολογισμού.

Μένων

Στο *Μένωνα* τα πρόσωπα που διαλέγονται είναι ο Σωκράτης, ο Άνυτος και ο Μένωνας. Το θέμα του διαλόγου φαίνεται από τις πρώτες κιόλας λέξεις: *έχεις μοι ειπείν, ω Σώκρατες, άρα διδακτόν η αρετή;* Η απάντηση του Σωκράτη είναι σαρκαστική: Οι Θεσσαλοί λέει φαίνεται ότι ευδοκιμούν όχι μόνο *εφ' ιππική τε και πλούτῳ* αλλά και *επί σοφία*, ενώ οι Αθηναίοι δεν γνωρίζουν μόνο το *διδακτόν ή μη διδακτόν* αυτής, αλλά *ουδέ αυτό ότι πότε έστί το παράπαν αρετή*. Στον Μένωνα, λοιπόν, επαναλαμβάνεται το ζήτημα που είχε τεθεί σε γενική μορφή στον *Πρωταγόρα*. Εδώ όμως διατυπώνεται καθαρά το δόγμα ότι η γνώση είναι ανάμνηση. Το κατά πόσο η αρετή μπορεί να διδαχθεί εξαρτάται από το τι είναι. Αλλά η έρευνα για τη φύση της είναι δύσκολη, γιατί ακόμη και η δυνατότητα διερεύνησης απειλείται από το παράδοξο του Μένωνα που αφορά στην έρευνα της γνώσης. Αν ένα άτομο αγνοεί το θέμα που ερευνά, δεν θα μπορέσει να αναγνωρίσει το άγνωστο ακόμη και αν το ανακαλύψει. Αν από την άλλη το γνωρίζει, τότε η έρευνα είναι ανώφελη, αφού είναι ανώφελο να ερευνά κανείς κάτι που ήδη το ξέρει. Η δυσκολία όμως αυτή δεν θα υπήρχε αν η ψυχή ήταν αθάνατη και γνώριζε από παλιά την αλήθεια, έτσι ώστε να χρειάζεται απλά να την ξαναθυμηθεί. Στη συνέχεια, ο Σωκράτης διατυπώνει την άποψη ότι η αρετή είναι γνώση και μπορεί να διδαχθεί. Αλλά αν η αρετή είναι γνώση, τότε υπάρχουν και επαγγελματίες δάσκαλοί της. Ο Άνυτος επιμένει ότι οι σοφιστές είναι αγύρτες, γιατί ακόμη και οι άριστοι των πολιτών δεν μπόρεσαν να τη διδάξουν στους γιους τους. Ο Μένωνας τελειώνει με τη διάκριση μεταξύ γνώσης και αληθινής πίστης και με την υπόδειξη ότι η αρετή δε διδάσκεται αλλά είναι θείο δώρο.

Φαίδων

Στο *Φαίδωνα* ή *Περί Ψυχής* παρακολουθούμε τη δραματική διήγηση των τελευταίων στιγμών του Σωκράτη. Σε αυτό το έργο επαναλαμβάνονται από το Σωκράτη οι απόψεις του για τη μικρή αξία της ζωής και των υλικών αγαθών και εξαίρεται η θρησκευτική βάση των πεποιθήσεων αυτών. Την αφορμή για τις σκέψεις αυτές δίνει η ήρεμη στάση που κρατά ο φιλόσοφος μπροστά στον επικείμενο θάνατο. Τυπικά το κεντρικό μέρος του διαλόγου είναι μια απόπειρα να αποδειχθεί η αθανασία της ψυχής. Η προσέγγιση αυτού του ζητήματος είναι βαθμιαία. Ο Σωκράτης αρχίζει υποστηρίζοντας ότι ο φιλόσοφος είναι έτοιμος να πεθάνει. Διακηρύσσει την πίστη ότι η ψυχή του θα επιζήσει και θα κατορθώσει την απόδραση από τις αισθήσεις. Συνεχίζει αντιπαραθέτοντας την ηθική του φιλοσόφου, που αντιλαμβάνεται την ορθότητα των πράξεών του, με εκείνη όλων των άλλων ανθρώπων, που είναι ανήθικα ηθικοί. Ο φόβος τούς κάνει γενναίους και η επιθυμία για αναγνώριση τους κάνει αυτοελεγχόμενους. Ο Κέβης, ένα από τα πρόσωπα του διαλόγου, ζητά απόδειξη ότι η ψυχή επιζεί. Αυτό οδηγεί το Σωκράτη στην παράθεση τεσσάρων επιχειρημάτων που ενισχύουν το συλλογισμό του ότι η ψυχή είναι αθάνατη:

Πρώτον, κάθε εξέλιξη στη φύση είναι εν γένει κυκλική. Είναι επομένως λογικό να υποθέσει κανείς ότι η ίδια κυκλική πορεία ισχύει στην περίπτωση της ζωής και του θανάτου. Αν δεν ήταν έτσι, αν η διαδικασία του θανάτου δεν ήταν αντιστρεπτή, η ζωή τελικά θα εξαφανιζόταν από το σύμπαν.

Δεύτερον, το δόγμα ότι αυτό που αποκαλούν οι άνθρωποι μάθηση είναι στην πραγματικότητα ανάμνηση δείχνει ότι η ζωή της ψυχής είναι ανεξάρτητη από το σώμα.

Τρίτον, η ψυχή θεάζεται τις ιδέες, που είναι αιώνιες, αναλλοίωτες και αμιγείς. Η ψυχή είναι όπως οι ιδέες. Είναι επομένως αθάνατη.

Το τέταρτο επιχείρημα είναι πιο πολύπλοκο. Ο Σωκράτης αρχίζει ανακαλώντας στη μνήμη του το πρώτο ενδιαφέρον του για την εξεύρεση των αιτίων της ύπαρξης και της αλλαγής (του είναι και του γίνεσθαι) και τη μη ικανοποίησή του με τις επικρατούσες εξηγήσεις. Αντίθετα, παρουσιάζει ως αίτια τις ιδέες. Πρώτα, διστακτικά, υποστηρίζει ότι κάτι είναι, π.χ., θερμό επειδή μετέχει στη θερμότητα. Κατόπιν, πιο τολμηρά αναφέρει ότι γίνεται θερμό γιατί μετέχει στη φωτιά που συνεπιφέρει τη θερμότητα. Αν τώρα η φωτιά φέρνει θερμότητα, δεν μπορεί να δεχτεί το ψύχος, που είναι το αντίθετο της θερμότητας. Ο ίδιος συλλογισμός εφαρμόζεται στη συνέχεια στην ψυχή. Τα ανθρώπινα όντα είναι ζωντανά με το να μετέχουν στη ζωή και ειδικότερα με το να έχουν ψυχές που συνεπιφέρουν τη ζωή. Αφού η ψυχή φέρνει ζωή, δεν μπορεί να αποδεχτεί το θάνατο, που είναι το αντίθετο της ζωής. Αλλά στην περίπτωση αυτή η ψυχή δεν μπορεί να χαθεί και είναι αθάνατη.

Αισθητικοί και αλληγορικοί διάλογοι

Συμπόσιο

Το Συμπόσιο αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα του Πλάτωνα και έχει χαρακτηριστεί ως το πιο ολοκληρωμένο δοξαστικό του έρωτα. Η ιστορία εξελίσσεται στο σπίτι του νεαρού ποιητή Αγάθωνα, ο οποίος μόλις έχει κερδίσει στους τραγικούς αγώνες με την πρώτη του τραγωδία, όπου παρευρίσκονται εκλεκτά μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας. Τα πρόσωπα που λαμβάνουν μέρος στο διάλογο είναι, εκτός από το Σωκράτη, ο Αγάθωνας, ο Φαίδρος, ο Πανσανίας, ο Ερυξίμαχος, ο Αριστοφάνης και ο Αλκιβιάδης που καταφτάνει στο τέλος. Μέσα σε μια ευχάριστη και χαλαρή ατμόσφαιρα οι συμποσιαστές αποφασίζουν να εγκωμιάσουν τον έρωτα, αφού «δεν έχει τολμήσει ακόμα κανένας άνθρωπος να τον τραγουδήσει όπως του αξίζει», σύμφωνα με τα λόγια του Φαίδρου. Οι συνδαιτυμόνες παίρνουν ένας ένας το λόγο πλέκοντας το εγκώμιο του έρωτα. Καθένας από τους λόγους χαρακτηρίζει και αυτόν που τον εκφωνεί και συγχρόνως διαφωτίζει το θέμα από μια καινούργια οπτική. Τελευταίος μιλά ο Σωκράτης και ο λόγος του αποτελεί τον πυρήνα του Συμποσίου. Αφηγείται μια συζήτηση που είχε με μια σοφή ιέρεια, τη Διοτίμα από τη Μαντινεία. Η Διοτίμα υποστηρίζει ότι ο έρωτας αναζητεί το κάλλος, αφού *ενδεής αρ' έστι και ουκ έχει ο Έρως κάλλος*. Εφόσον και το αγαθό είναι ωραίο, αναζητεί και το αγαθόν. Ο έρωτας λοιπόν *δι' ένδειαν των αγαθών και καλών επιθυμεί αυτού τούτου ου ενδεής εστί*. Εξαιτίας αυτού όμως δεν είναι αισχρός ούτε κακός, αλλά δαίμονας (όχι θεός), ένα πνεύμα που ζει μεταξύ θεών και θνητών και βρίσκεται ανάμεσα στο καλό και στο αισχρό (άσχημο), το αγαθό και το κακό. Αποστολή του είναι να ενώνει όλα τα έμβια όντα. Η φύση του μπορεί να οριστεί από την καταγωγή του. Είναι γιος της Πενίας και του Πόρου και η σύλληψή του έγινε στα γενέθλια της Αφροδίτης. Από την παράξενη όμως ένωση του Πόρου με την Πενία έχει διπλή φύση. Ως γιος της Πενίας είναι πάντα φτωχός, ξυπόλητος και άστεγος, κοιμάται στην ύπαιθρο και συγκατοικεί με τη στέρηση. Χάρη όμως στον πατέρα του κυνηγάει τα ωραία και τα αγαθά, είναι ανδρειωμένος, ορμητικός, φοβερός κυνηγός και σκανταλιάρης, διψάει για γνώση και είναι εφευρέτης. Μπορεί να πεθάνει και να ξαναγεννηθεί, γιατί πάντα χάνει αυτό που κερδίζει για να το ξανααποκτήσει στη συνέχεια. Δεν είναι, λοιπόν, ούτε τελείως άπορος ούτε πλούσιος. Επίσης, λόγω του ότι δεν είναι ούτε πλούσιος ούτε φτωχός βρίσκεται μεταξύ της σοφίας και της αμάθειας. Επιπλέον, λόγω του ότι επιδιώκει το καλό είναι αναγκαίο να είναι φιλόσοφος. Οι σοφοί δεν φιλοσοφούν, διότι είναι ήδη σοφοί, και οι αμαθείς δεν επιδιώκουν κάτι τέτοιο, γιατί δεν έχουν επίγνωση του ελαττώματός τους. Αυτός που βρίσκεται μεταξύ σοφίας και αμάθειας έχει ορθή γνώμη, γιατί σοφία είναι γνώση αιτίας και κατ' επέκταση ικανότητα του λόγου δούναι. Όντας ο έρωτας

πόθος του αγαθού, είναι συγχρόνως και πόθος, επιθυμία της ευδαιμονίας. Η επιθυμία αυτή αποβλέπει σε ένα σκοπό, προσδοκά γέννηση από το ωραίο σωματικά και ψυχικά. Επειδή ο έρωτας είναι πόθος προς το αγαθό, επιζητά την απεριόριστη και διαρκή κατοχή του, κάτι που όμως είναι αδύνατον για τον άνθρωπο, λόγω του πεπερασμένου της ζωής. Αυτό επιτυγχάνεται με τη διάρκεια του γένους, δηλαδή με την κύηση και τη γέννηση, η οποία, επειδή εξυπηρετεί το αθάνατο, το θείο, μπορεί να συμβεί μόνο στο ωραίο (καλό), γιατί μόνο αυτό ταιριάζει με το θείο. Η επιθυμία του ανθρώπου για το αθάνατο κλέος δεν είναι τίποτε άλλο από μια μορφή του πόθου της αθανασίας. Ο πόθος της αναπαραγωγής είναι ένα ακόμη στοιχείο του έρωτα. Υπάρχουν δύο τρόποι αναπαραγωγής: η σωματική και η ψυχική. Οι ερωτευμένοι άνθρωποι ενώνουν τα σώματά τους για να αναπαραχθούν. Η συνουσία είναι θείο πράγμα, λέει η Διοτίμα, όμως ο ψυχικός τρόπος αναπαραγωγής είναι ανώτερος, γιατί η ψυχή γεννάει σε μια άλλη άφθαρτες ιδέες και αισθήματα. Αυτοί που εγκυμονούν στην ψυχή συλλαμβάνουν μέσω της σκέψης. Είναι οι ποιητές, οι καλλιτέχνες, οι σοφοί και τέλος οι νομοθέτες που διδάσκουν τη φρόνηση και τη δικαιοσύνη. Έτσι, ένας εραστής μπορεί να γεννήσει στην ψυχή του ερωμένου προσώπου τη γνώση, την αρετή, το σεβασμό για το ωραίο, το δίκαιο και το καλό. Το κάλλος, η αλήθεια και η αρετή είναι τρεις έννοιες και ταυτόχρονα μία. Πρόκειται για όψεις της ίδιας πραγματικότητας. Ο έρωτας είναι η οδός προς το *πάλον κάλλος*. Αυτός είναι ο δρόμος της αθανασίας. Το τέλος του Συμποσίου αποτελεί η περίφημη σκηνή όπου εμφανίζεται ο Αλκιβιάδης και εξετάζεται η ερωτική σχέση μεταξύ αντρών. Η σαρκική ένωση σε μια τέτοια σχέση δεν απορρίπτεται, αλλά χρησιμεύει ως βάση για μια ανώτερη, καθαρά πνευματική σχέση, στην οποία βρίσκει την κάθαρσή της.

Αρχαίο κείμενο

Η γαρ πάλαι ημών φύσις ουχ αύτη ην, ήπερ νυν, αλλ' αλλοία. Πρώτον μεν γαρ τρία ην τα γένη τα των ανθρώπων, ουχ ώσπερ νυν δύο, άρρεν και θήλυ, αλλά και τρίτον προσήν κοινόν ον αμφοτέρων τούτων, ου νυν όνομα, λοιπόν, αυτό δε ηφάνισται. Ανδρόγυνον γαρ εν τότε μεν ην και είδος και όνομα εξ αμφοτέρων κοινόν του τε άρρενος και θήλεος, νυν δ' ουκ έστιν αλλ' η εν ονειδει όνομα κείμενον.

Ην δε διά τοιαύτα τρία τα γένη [...], ότι το μεν άρρεν ην του ηλίου την αρχήν έκγονον, το δε θήλυ της γης, το δε αμφοτέρων μετέχον της σελήνης, ότι και η σελήνη αμφοτέρων μετέχει [...] Ην ουν την ισχύν δεινά και την ρώμην και τα φρονήματα μεγάλα είχαν, επεχείρησαν δε τοις θεοίς [...]

Ο ουν Ζευς και οι άλλοι θεοί εβουλεύοντο, ότι χρη αυτούς ποιήσαι, και ηπόρουν. Ούτε γαρ όπως αποκτείνεαιν είχαν και ώσπερ τους γίγαντας κεραυνώσαντες το γένος αφανίσαιεν –αι τιμαί γαρ αυτοίς και ιερά τα παρά των ανθρώπων ηφανίζετο– ούθ' όπως εώεν ασελγαίνειν. Μόγισ δη ο Ζευς εννοήσας λέγει ότι: Δοκώ μοι, έφη, έχειν μηχανήν, ως αν είεν τε άνθρωποι και παύσαιντο της ακολασίας ασθενέστεροι γενόμενοι. Νυν μεν γαρ αυτούς, έφη, διατεμώ δίχα έκαστον, και άμα μεν ασθενέστεροι έσσονται, άμα δε χρησιμώτεροι ημίν διά το πλείους τον αριθμόν γεγονέναι.

Επειδή ουν η φύσις δίχα ετμήθη, ποθούν έκαστον το ήμισυ του αυτού ξυνήει, και περιβαλλόντες τας χείρας και συμπλεκόμενοι αλλήλοις, επιθυμούντες συμφύναι απέθνησκον υπό λιμού και της άλλης αργίας διά το μηδέν εθέλειν χωρίς αλλήλων ποιείν. Και όποτε τι πεθάνειν το ημίσεων, το δε λειφθείη, το λειφθέν άλλον άλλο εξήτει και συνεπλέκετο, είτε γυναικός της όλης εντύχοι ημίσει, ον δη νυν γυναίκα καλούμεν, είτ' ανδρός. Και ούτως απόλλυντο.

Έκαστος ουν ημών εστί άνθρωπου ζύμβολον, άτε τετμημένος ώσπερ αι ψήτται, εξ ενός δύο. Ζητεί δη αεί του αυτού έκαστος ζύμβολον. Όσοι μεν ουν των ανδρών του κοινού τμήμα εισίν, ο δη τότε ανδρόγυνον εκαλείτο. Φιλογυναίκες τ' εισί και οι πολλοί των μοιχών εκ τούτου του γένους γεγόνασι, και όσαι αυ γυναίκαι φίλανδροί τε και μοιχεύτριαι, εκ τούτου του γένους γίνονται. Όσαι δε των γυναικών γυναικός τμήμα εισίν, ου πάνυ αύται τοις ανδράσι τον νουν προσέχουσι, αλλά μάλλον προς τας γυναίκας τετραμμένοι εισί, και οι εταιρίστριαι εκ τούτου του γένους γίνονται. Όσοι δε άρρενος τμήμα εισί, τα άρρενα διώκουσι, και τέως μεν αν παίδες ώσιν, άτε τεμάχια όντα του άρρενος, φιλούσι τους άνδρας και χαίρουσι συγκατακείμενοι και συμπλεγμένοι τοις ανδράσι, και εισίν ούτοι βέλτιστοι των παίδων και μεираκιών, άτοι ανδρειότατοι όντες φύσει. Φασί δε δη

τινές αυτούς αναισχύντους είναι, ψευδόμενοι. Ου γαρ υπ' αναισχυντίας τούτο δρώσιν, ἀλλ' υπό θάρρους και ανδρείας και αρρενωπίας, το όμοιον αυτοίς ασπαζόμενοι. Μέγα δε τεκμήριον. Και γαρ τελεωθέντες μόνοι αποβαίνουν εις τα πολιτικά άνδρες οι τοιούτοι. Επειδάν δε ανδρωθώσι, παιδευαστούσι και προς γάμους και παιδοποιίας ου προσέχουσι τον νουν φύσει, αλλά υπό του νόμου αναγκάζονται. Αλλ' εξαρκεί αυτοίς μετ' αλλήλων καταζην αγάμοις. Πάντως μεν ουν ο τοιούτος παιδευαστής τε και φιλεραστής γίνεται, αεί το ξυγγενές ασπαζόμενος...

Μετάφραση

Γιατί η παλιά μας φυσική κατάσταση δεν ήτανε σαν τούτη τη σημερινή, παρά διαφορετική. Στα πρώτα πρώτα, που λέτε, τανθρώπινα γένη ήτανε τρία, κι όχι όπως τώρα, δύο, σερνικό και θηλυκό, παρά υπήρχε και τρίτο, μείγμα κι από τα δύο τούτα που σήμερα μόνο τόνομά του έχει μείνει, ενώ το ίδιο έχει χαθή. Τότε δηλαδή υπήρχε το σερνικοθήλυκο, ενιαίο που ήταν όνομα και πράμα, μείγμα κι από τα δύο, κι από ταρσενικό κι από το θηλυκό, αλλά τώρα δεν υπάρχει, παρά μόνο τόνομά του τόχουνε για ντροπή.

.....
Και να, γιατί ήτανε τρία τ' ανθρώπινα γένη [...] Γιατί το αρσενικόν είχε την καταγωγή του από τον ήλιο, το θηλυκό από τη γη, και το μεικτό από το φεγγάρι, γιατί και το φεγγάρι κρατιέται κι από τα δύο, ήλιο και γη [...] Ήταν λοιπόν σας λέω φοβερά στη δύναμη και στην αντοχή κι είχανε μεγάλη περηφάνεια και τα βάλανε μάλιστα με τους θεούς.

.....
Ο Ζευς, λοιπόν, και οι άλλοι θεοί έκαναν συμβούλιο και σκέφτονταν τι πρέπει να τους κάνουν και δεν εύρισκαν λύση. Γιατί ούτε να τους σκοτώσουν είχαν σκοπό και να χαλάσουν το ανθρώπινο γένος, όπως τους γίγαντες που τους χτύπησαν με ταστροπελέκι –γιατί έτσι θα χάνονταν οι τιμές και τα ιερά που απολαβαίναν από τους ανθρώπους–, μα ούτε πάλι να τους αφήσουν να κάνουν αδιαντροπές. Αφού συλλογίστηκε πολύ ο Ζευς, τέλος βρήκε κάτι και είπε: «Μου φαίνεται» είπε «πως έχω στη διάθεσή μου μια μηχανή, που και άνθρωποι να υπάρχουν και τις ασχημιές τους να παύσουν, αφού γίνουν πιο αδύνατοι. Για την ώρα δηλαδή θα τους διχοτομήσω τον καθένα, κι έτσι αφενός μεν θα γίνουν πιο ανήμποροι, αφετέρου δε πιο χρήσιμοι για μας, γιατί θα πληθύνουν.

.....
Μόλις λοιπόν η ανθρώπινη φύση μισιάστηκε στα δύο, ένα μισό έτρεχε με πόθο στο έτερον ήμισυ και έβαναν τα χέρια τους ο ένας γύρω στον άλλον και σφιχταγκαλιάζονταν γιατί επιθυμούσαν να κολλήσουν και να ξαναγίνουν ένα και πέθαιναν από την πείνα και από την άλλη αδράνεια, γιατί δεν ήθελαν να κάμουν τίποτα χωρισμένα το ένα από τάλλο. Και όταν πέθαινε κανένα από αυτά και τάλλο έμενε, το μεινεμένο αναζητούσε άλλο κι αγκαλιαζότανε μ' αυτό, είτε το μισό μιας ολόκληρης γυναίκας τύχαινε να συναντήσει –αυτό δα που τώρα το λέμε γυναίκα– είτε το μισό κάποιου άντρα. Κι έτσι χάνονταν.

.....
Λοιπόν ο καθένας από μας είναι σύμβολο ανθρώπου, γιατί είναι κομμένος, σαν τις γλώσσες, τα ψάρια, ένας στα δυο. Αναζητάει λοιπόν ο καθένας πάντα το ταίρι του σύμβολο. Ε λοιπόν όσοι άντρες είναι κομμάτια από ανθρώπους του μεικτού γένους, που το λέγανε, καθώς είπα, σερνικοθήλυκο, είναι γυναικάδες και πολλοί μοιχοί έχουν την καταγωγή τους από τούτο το γένος, απ' όπου κατάγονται επίσης οι γυναίκες που είναι φίλαντρες και μοιχεύτριες. Όσες γυναίκες όμως είναι κομμάτια από ολόκληρη γυναίκα, αυτές δεν κοιτάζουν καθόλου τους άντρες, παρά έχουνε κλίση μάλλον προς τις γυναίκες και οι εταιρίστριες μάλλον από αυτό το γένος κατάγονται. Κι όσοι είναι κομμάτια ανθρώπου του αρσενικού γένους, αυτοί κυνηγούν τα σερνικά, κι όσον καιρό είναι παιδιά –σαν κομμάτια του σερνικού που είναι– τους αρέσουν οι άντρες και η χαρά τους είναι να κοιμούνται και ν' αγκαλιάζονται μαζί με τους άντρες. Και αυτοί είναι οι καλύτεροι μεταξύ των παιδιών και των εφήβων, γιατί έχουν μέσα στη φύση τους κάτι το πολύ πολύ αντρίκιο. Και λένε βέβαια μερικοί ότι δήθεν αυτοί οι νέοι είναι αδιάντροποι, μα λένε ψέματα. Γιατί αυτό δεν το κάνουν από αδιαντροπιά από αρσενικίλα, γιατί αγαπούν ό,τι τους ταιριάζει. Και μεγάλη απόδειξη: Όταν το κορμί τους πάρη τον τέλειο σχηματισμό του κατορθώνουν να γίνουν οι μόνοι κατάλληλοι άντρες για την πολιτική. Κι όταν γίνουν ώριμοι άντρες, το ρίχνουν στην παιδευαστία και δεν προσέχουν σε γάμους και σε τεκνογονίες από φυσική κλίση, παρά μόνο αναγκάζονται σε αυτό από το νόμο. Όχι, δεν κοιτάζουν γάμους, παρά

τους είναι αρκετό να περνούν τη ζωή τους ολόκληρη ο ένας μαζί με τον άλλον. Ένας τέτοιος άντρας γίνεται, τέλος πάντων, και παιδεραστής και φίλος των παιδεραστών, αγαπώντας πάντοτε ό,τι ανήκει στο αρχικό του γένος.

(Μετάφραση: Ι. Γρυπάρης)

Φαίδρος

Ο Φαίδρος σχετίζεται με το Συμπόσιο τόσο θεματολογικά, αφού θέμα συζήτησης είναι ξανά ο έρωτας και η ομορφιά, όσο και ως προς το γεγονός ότι στο λόγο των ρητόρων αντιπαραβάλλεται η διαλεκτική του Σωκράτη. Ο Φαίδρος κρατά στα χέρια του ένα χειρόγραφο λόγο του Λυσία περί έρωτος, τον συναντά ο Σωκράτης και πηγαίνουν να το διαβάσουν μαζί. Έπειτα γίνεται κριτική του ερωτικού αυτού λόγου και ο Σωκράτης αναπτύσσει τη δική του θεωρία. Στον Φαίδρο επιχειρείται να αποδειχθεί ότι η πραγματικά επιστημονική ρητορική πρέπει να βασίζεται στη λογική μέθοδο και στην επιστημονική σπουδή των ανθρώπινων παθών. Ο Πλάτωνας κατορθώνει να συνδυάσει το θέμα αυτό με μια εξέταση της ψυχολογίας του έρωτα, καταλήγοντας να περιγράψει με τη βοήθεια του μύθου και της αλληγορίας τις ιδέες ως αντικείμενα υπερβατικής συγκίνησης και στην πραγματικότητα, μυστικής θέασης. Η ψυχή στην προ της γέννησης άυλη κατάσταση της μπορούσε να χαίρεται την άμεση θέαση των ιδεών. Αλλά η εμπειρία των αισθήσεων μπορεί να υποβάλει την ιδέα του κάλλους με έναν ασυνήθιστο και εντυπωσιακό τρόπο: με το να ερωτευτεί κανείς. Ο παραλογισμός και η τρέλα του εραστή σημαίνουν ότι τα φτερά της ψυχής αρχίζουν να φυτρώνουν και πάλι. Είναι το πρώτο βήμα για την επιστροφή της ψυχής στη σφαίρα του υψηλού.

Αρχαίο κείμενο

Ἦκουσα τοίνυν περί Ναυκράτιν της Αιγύπτου γενέσθαι των εκεί παλαιών τινά θεών, ου και το όρνεον ιερόν ο δη καλούσιν Ἴβιν. Αυτῷ δε όνομα τωι δαίμονι είναι Θευθ. Τούτον δη πρώτον αριθμόν τε και λογισμόν ευρεῖν και γεωμετρίαν και αστρονομίαν, έτι δε πεττείας τε και κυβείας, και δη και γράμματα. Βασιλέως δε αυ τότε όντος Αιγύπτου όλης Θαμού περί την μεγάλην πόλιν του άνω τόπου ην οι Έλληνες Αιγυπτίας Θήβας καλούσι, και τον θεόν Άμμωνα, παρά τούτον ελθών ο Θευθ τας τέχνας επέδειξεν, και έφη δειν διαδοθῆναι τοις άλλοις Αιγυπτίοις. Ο δε ήρετο ήντινα εκάστη έχοι ωφελίαν, διεξιόντος δε, ό,τι καλώς ή μη καλώς δοκοί λέγειν, το μεν έψεγεν, το δ' επήνει. Πολλά μεν δη περί εκάστης της τέχνης επ' αμφοτέρα Θαμούν τωι Θευθ λέγεται αποφήνασθαι, α λόγος πολός αν είη διελθείν. Επειδή δε επί τοις γράμμασιν ην, «Τούτο δε, ω βασιλεύ, το μάθημα» έφη Θευθ, «σοφωτέρους Αιγυπτίους και μνημονικωτέρους παρέξει. Μνήμης τε γαρ και σοφίας φάρμακον ηυρέθη». Ο δ' είπεν «Ω τεχνικώτατε Θευθ, άλλος μεν τεκείν δυνατός τα της τέχνης, άλλος δε κρίναι τίν' έχει μοίραν βλάβης τε και ωφελίας τοις μέλλουσι χρήσθαι. Και νυν συ, πατήρ ων γραμμάτων, δι' ευνοίαν τουναντίον είπες ή δύναται. Τούτο γαρ των μαθόντων λήθην μεν εν ψυχαίς παρέξει μνήμης αμελετησία, άτε διά πίστιν γραφής έξωθεν υπ' αλλοτρίων τύπων, ουκ ένδοθεν αυτούς υφ' αυτών αναμνησκομένους. Ούκουν μνήμης αλλά υπομνήσεως φάρμακον ηύρες. Σοφίας δε τοις μαθηταίς δόξαν, ουκ αλήθειαν πορίζεις. Πολυήκοοι γαρ σοι γενόμενοι άνευ διδαχής πολυγνώμονες είναι δόξουσιν, αγνώμονες ως επί το πλήθος όντες, και χαλεποί συνείναι, δοξόσοφοι γεγονότες αντί σοφών».

Μετάφραση

Άκουσα, λοιπόν, να λένε ότι υπήρξε γύρω από τη Ναυκράτη της Αιγύπτου κάποιος από τους εκεί παλιούς θεούς, στον οποίο ανήκει και το πουλί που το φωνάζουν Ἴβη και ότι σε αυτό το θεό υπήρχε το όνομα Θευθ. Και αυτός πρώτος ότι βρήκε και τον αριθμό και τον υπολογισμό και τη γεωμετρία και την αστρονομία και ακόμα και τα παιχνίδια με τα πούλια και τα ζάρια, και μάλιστα στο τέλος και τα γράμματα. Και καθώς τότε βασιλιάς όλης της Αιγύπτου ήταν ο Θαμούς στη μεγάλη πόλη της άνω χώρας, την οποία οι Έλληνες ονομάζουν Αιγυπτιακή Θήβα, και το θεό Άμμωνα, σε αυτόν, αφού ήρθε ο Θευθ, παρουσίασε τις τέχνες του και είπε ότι πρέπει να διαδοθούν στους υπόλοιπους Αιγυπτίους. Και αυτός τότε ρώτησε ποια ωφέλεια έχει καθεμία και, ενώ, λοιπόν, εκείνος του εξηγούσε με λεπτομέρειες, ό,τι του φαινόταν ότι το έλεγε είτε σωστά είτε όχι ανάλογα εκείνος το ένα το κατηγορούσε και το άλλο το επαινούσε. Πολλές βέβαια κρίσεις επιδοκιμαστικές και αποδοκιμαστικές λέγεται ότι ο Θαμούς διατύπωσε στο

Θευθ και από τη μια και από την άλλη άποψη για καθεμιά τέχνη, που θα ήταν πολυλογία να τις εκθέσουμε λεπτομερώς. Και όταν έφτασε στην περίπτωση των γραμμάτων, «Τούτο, λοιπόν, βασιλιά, το μάθημα» είπε ο Θευθ «θα κάνει περισσότερο σοφούς και με περισσότερη μνήμη τους Αιγυπτίους, γιατί βρέθηκε το φάρμακο της μνήμης και της σοφίας». Και αυτός είπε: «Μεγάλε τεχνίτη μου Θευθ, άλλος είναι ικανός να γεννάει τα έργα της τέχνης και άλλος να κρίνει πόσο μπορούν να βλάψουν και να ωφελήσουν εκείνους που πρόκειται να τα χρησιμοποιήσουν. Και τώρα εσύ, επειδή είσαι πατέρας των γραμμάτων, από συμπάθεια είπες το αντίθετο από ό,τι μπορούν. Γιατί τούτο θα φέρει λησμονιά μέσα στις ψυχές αυτών που θα το μάθουν από έλλειψη άσκησης της μνήμης, γιατί πράγματι από εμπιστοσύνη στη γραφή οδηγούνται να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τα πράγματα με εξωτερικά και ξένα σημεία και όχι από μέσα τους οι ίδιοι από τον εαυτό τους. Ωστε λοιπόν δεν βρήκες το φάρμακο της μνήμης αλλά της υπόμνησης. Και στους μαθητές σου δίνεις μια επιφανειακή σοφία, όχι την πραγματική, γιατί, αφού με τη βοήθειά σου γίνουν πολυμαθείς χωρίς διδασκαλία, θα φανούν συνετοί, ενώ τις περισσότερες φορές θα είναι ανόητοι και δύσκολοι στις συναναστροφές, επειδή θα έχουν γίνει δοκησίσοφοι αντί σοφοί».

(Μετάφραση: Ελ.Κ. Βολονάκη)

Πολιτεία

Για την *Πολιτεία*, το εκτενέστατο αυτό σύγγραμμα, μόνο περιληπτικά μπορούμε να μιλήσουμε. Το έργο έχει διαλογική μορφή, αποτελείται από δέκα βιβλία και εκτυλίσσεται στο σπίτι του Κέφαλου στον Πειραιά, όπου παρευρίσκονται, εκτός από αυτόν και τους γιους του, ο Σωκράτης, οι αδελφοί του Πλάτωνα Αδείμαντος και Γλαύκος, ο ρήτορας Θρασύμαχος και άλλοι. Το πρόβλημα που τίθεται στην *Πολιτεία* είναι ηθικό: Τι είναι δικαιοσύνη και τι δίκαιο; Μπορεί να αποδειχθεί ότι η δικαιοσύνη ωφελεί τον άνθρωπο που είναι δίκαιος; Ο Πλάτωνας υποστηρίζει πως ναι. Η δικαιοσύνη συνίσταται στην αρμονία που προκύπτει όταν τα διάφορα μέρη μιας ενότητας επιτελούν την αποστολή που τους έχει ανατεθεί και αποφεύγουν να αναμειγνύονται στις λειτουργίες κάθε άλλου μέρους. Ειδικότερα η δικαιοσύνη εκδηλώνεται όταν τα τρία συστατικά μέρη της ψυχής, λογιστικό, θυμοειδές και επιθυμητικό, επιτελούν την αποστολή τους. Αναφορικά με την κοινωνία η δικαιοσύνη εκδηλώνεται όταν τα μέλη που την απαρτίζουν εκπληρώνουν τις απαιτήσεις των ρόλων που τους έχουν κατανεμηθεί. Η αρμονία εξασφαλίζεται στο άτομο όταν κυβερνά το λογιστικό, στην κοινωνία όταν κυβερνούν οι φιλόσοφοι, γιατί έχουν σαφή αντίληψη της δικαιοσύνης που βασίζεται στη θέαση της ιδέας του αγαθού.

Στην ηθική οργάνωση της *Πολιτείας* διακρίνονται τρεις ρόλοι ή τρία είδη ζωής: η ζωή του φιλοσόφου, εκείνη του θιασώτη των τέρψεων και αυτή του ανθρώπου της δράσης. Στόχος της πρώτης είναι η σοφία, της δεύτερης η ικανοποίηση των ορέξεων και της τρίτης η πρακτική διάκριση. Τα τρία αυτά είδη ζωής αντικατοπτρίζουν τα τρία στοιχεία που ενυπάρχουν σε κάθε άνθρωπο: την ορθολογική κρίση του αγαθού, το πλήθος των ορμών που συγκρούονται και απαιτούν ικανοποίηση, και το πνεύμα ή τη βούληση που εκδηλώνεται ως δυσφορία έναντι των παραβιάσεων τόσο εκ μέρους των άλλων όσο και των ίδιων των ορμών του ατόμου.

Η τριμερής αυτή διάταξη στη συνέχεια εφαρμόζεται στον καθορισμό της δομής της κοινωνίας δικαίου. Ο Πλάτωνας αναπτύσσει το σχέδιό του για μια τέτοιου είδους κοινωνία διαιρώντας τον πληθυσμό σε τρεις τάξεις που αντιστοιχούν στα τρία μέρη της ψυχής του ανθρώπου. Έτσι, υπάρχουν: οι πολιτικοί, το μεγάλο μέρος του λαού που μεριμνά για τις υλικές ανάγκες της κοινωνικής ζωής, και το εκτελεστικό σώμα, που μεριμνά για την ασφάλεια της πολιτείας. Οι τρεις αυτές τάξεις αντιστοιχούν στο λογιστικόν, στο επιθυμητικόν και στο θυμοειδές στοιχείο της ψυχής, και έχουν ως αντίστοιχες αρετές τη φρόνηση, τη σωφροσύνη και την ανδρεία. Η διαίρεση του πληθυσμού στις τρεις αυτές τάξεις δεν θα έπρεπε να γίνει με βάση την καταγωγή ή την οικονομική κατάσταση αλλά βάσει της παρεχόμενης από την πολιτεία μόρφωσης. Με μια διαδικασία εξέτασης κάθε άτομο θα έπρεπε να ενταχθεί στην κατάλληλη τάξη, ανάλογα με το επικρατέστερο από τα μέρη της ψυχής. Έτσι, η πολιτεία που είναι διαρθρωμένη με αυτό τον τρόπο είναι δίκαιη, γιατί καθένα από τα μέλη της επιτελεί το σκοπό του και περιορίζεται στα όριά του. Η μόρφωση των φιλοσόφων αρχόντων θα έπρεπε να συνεχίζεται με μια μακρόχρονη και αυστηρή εκπαίδευση, γιατί η θέαση του αγαθού απαιτεί

εκτενή προετοιμασία και διανοητική πειθαρχία. Οι βασικές ενότητες της πολιτείας παρουσιάζουν ένα διάγραμμα μεταφυσικής και φιλοσοφίας των επιστημών. Οι ιδέες εμφανίζονται υπό το διττό χαρακτήρα των αντικειμενικών στόχων κάθε γνήσιας επιστήμης και των βασικών αιτίων των γεγονότων. Ο Πλάτωνας αρνήθηκε ρητά ότι μπορεί να υπάρξει γνώση του πρόσκαιρου και του μεταβλητού. Στο πρόγραμμά του για την εκπαίδευση των φιλοσόφων και των αρχόντων οι θετικές επιστήμες θα έπρεπε να μελετηθούν πριν από όλες τις άλλες επί δέκα χρόνια, για να εξοικειωθεί ο νους με τις σχέσεις που μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο με τη σκέψη. Μετά θα έπρεπε να αφιερωθούν πέντε χρόνια στη σπουδή της διαλεκτικής, της τέχνης του διαλέγεσθαι, των ερωτήσεων και των απαντήσεων. Ο διαλεκτικός φιλόσοφος αντικαθιστά τις υποθέσεις με την ασφαλή γνώση. Σκοπός του είναι να θεμελιώσει κάθε επιστήμη και κάθε γνώση σε κάποια μη υποτιθέμενη θεωρητική αρχή. Η αρχή αυτή είναι η ιδέα του αγαθού, η οποία είναι η πηγή κάθε αντικειμένου, χάρη στο οποίο γίνονται κατανοητά.

Αρχαίο κείμενο

Σκέψαι τοίνυν, ω Γλαύκων, ότι οὐδ' αδικήσομεν τους παρ' ἡμῖν φιλοσόφους γιγνομένους, ἀλλὰ δίκαια προς αὐτούς ερούμεν, προσαναγκάζοντες τῶν ἄλλων ἐπιμελείσθαι τε καὶ φυλάττειν. Ερούμεν γὰρ ὅτι οἱ μὲν ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι τοιοῦτοι γιγνόμενοι εικότως οὐ μετέχουσι τῶν αὐταῖς πόνων. Αὐτόματοι γὰρ ἐμφύονται ἀκοῦσης τῆς ἐν ἐκάστη πολιτείας, δίκην δ' ἔχει το γέ αὐτοφυές μηδενὶ τροφῇ οφείλον μηδ' ἐκτίνειν τῶι προθυμείσθαι τὰ τροφεία. Ὑμᾶς δ' ἡμεῖς ὑμῖν τε αὐτοῖς τῇ τε ἄλλῃ πόλει ὥσπερ ἐν σμήνεσιν ἡγεμόνας τε καὶ βασιλέας ἐγεννήσαμεν, ἀμμεινόν τε καὶ τελεώτερον ἐκείνους πεπαιδευμένους καὶ μάλλον δυνατοὺς ἀμφοτέρων μετέχειν. Κατεβατέον οὖν ἐν μέρει ἐκάστωι εἰς τὴν τῶν ἄλλων συνοίκῃσιν καὶ συνεθιστέον τὰ σκοτεινὰ θεάσθαι. Συνεθιζόμενοι γὰρ μυρίῳ βέλτιον ὄψεσθαι τῶν ἐκεῖ καὶ γνώσεσθε ἕκαστα τὰ εἰδῶλα ἅττα ἐστί καὶ ὦν, διὰ τὸ ταληθῆ εἰωρακέναι καλῶν τε καὶ δικαίων καὶ ἀγαθῶν πέρι. Καὶ οὕτω ὑπαρ ἡμῖν καὶ ὑμῖν ἡ πόλις οἰκίσεται ἀλλ' οὐκ ὄναρ, ὥς νυν αἱ πολλαὶ ὑπὸ σκιαμαχοῦντων τε πρὸς ἀλλήλους καὶ στασιαζόντων περὶ τοῦ ἀρχεῖν οἰκούνται, ὥς μεγάλου τινός ἀγαθός ὄντος. Το δε πού ἀληθές ὧδ' ἔχειν. Ἐν πόλει ἢ ἡκιστα πρόθυμοι ἀρχεῖν οἱ μέλλοντες ἀρξέιν, ταύτην ἀρίστα καὶ ἀστασιαστότατα ἀνάγκη οἰκείσθαι. Τῇ δ' ἐναντίους ἀρχοντας σχοῦσαν ἐναντίως.

Μετάφραση

Σκέψου, λοιπόν, Γλαύκων, πώς και δεν θα τους αδικήσουμε επιτέλους τους φιλοσόφους της δικής μας της πολιτείας, αλλά θα πούμε πως έχουμε δίκιο όταν τους αναγκάζουμε να φροντίζουν για τους άλλους και να τους φυλάγουν. Γιατί θα τους πούμε πως στις άλλες πολιτείες όσοι γίνονται φιλόσοφοι πολύ φυσικά δεν παίρνουν μέρος στους κόπους της κυβέρνησης. Γιατί εκεί φυτρώνουν σαν από μόνοι τους χωρίς καν να το θελήσει η κάθε πολιτεία και δίκιο είναι, ένα πράγμα που γίνεται μονάχο του και που σε κανένα δεν χρωστά τη γέννηση και την ανατροφή του να μην έχει την υποχρέωση να πληρώνει τροφεία σε κανένα. Εσάς όμως σας γεννήσαμε εμείς και για το δικό σας και για της άλλης πολιτείας το συμφέρον, σαν βασιλείς και ηγεμόνες μέσα στο σμάρι των μελισσών, καλύτερα και τελειότερα μορφωμένους από τους άλλους για να μπορείτε να παίρνετε μέρος και στα δυο. Πρέπει, λοιπόν, ο καθένας με τη σειρά του να κατεβαίνει στον κοινό των άλλων συνοικισμό και μαζί τους να συνηθίσει να βλέπει τα σκοτεινά. Γιατί όσο θα συνηθίζετε θα βλέπετε χίλιες φορές καλύτερα από τους άλλους τα πράγματα εκεί και θα ξεχωρίζετε το κάθε είδωλο, τι και τίνος είναι, γιατί έχετε δει από πριν την αλήθεια σχετικά με το ωραίο, το δίκαιο και το αγαθό. Και έτσι και για σας τους ίδιους και για μας πραγματικότητα θα είναι η οργάνωση της πολιτείας και όχι ονειροφαντασία, όπως είναι οργανωμένες οι περισσότερες σημερινές πολιτείες, όπου οι άρχοντες πολεμούν μεταξύ τους για μια απλή σκιά και στασιάζουν κάθε τόσο να πάρουν την εξουσία, σαν να ήταν κανένα μεγάλο αγαθό. Η αλήθεια είναι πως σε μια πόλη, όπου όσοι μέλλουν να κυβερνήσουν, δεν δείχνουν και καμιά πάρα πολύ μεγάλη προθυμία να πάρουν την εξουσία πάνω τους, αναγκαστικά θα κυβερνιέται η πόλη αυτή άριστα και δίχως διχόνοιες και στάσεις, ενώ εκεί που συμβαίνουν τα αντίθετα το αντίθετο ισχύει.

(Μετάφραση: Ι. Γρυπάρης)

Κριτικοί διάλογοι.

Ο *Παρμενίδης* και ο *Θεαίτητος* εμφανίζουν μια αξιοσημείωτη διαφορά τόνου, αποτέλεσμα σαφώς μιας περιόδου γόνιμης και μιας ανασύνταξης.

Η θεωρία που αναπτύχθηκε στην *Πολιτεία* και στον *Φαίδωνα* δεν αναγνωρίζει αρκετή αλήθεια στον αισθητό κόσμο. Οι διάλογοι αυτοί προϋποθέτουν ότι μια οντότητα, ικανή να γίνει αισθητή, είναι ένα σύμπλεγμα που μετέχει σε μια πολλαπλότητα ιδεών. Τι άλλο μπορεί να είναι δεν το λένε. Σαφώς όμως η σχέση μεταξύ αντικειμένου και ιδέας, που αποκλήθηκε μέθεξη, χρειάζεται περαιτέρω αποσαφήνιση. Στους διαλόγους αυτούς δεν έχει ακόμη αναγνωριστεί η σημασία των αληθειών της πραγματικότητας, του φυσικού κόσμου. Σαφώς ο Πλάτωνας είχε ένα εξωτερικό κίνητρο για την επανεξέταση του συστήματός του. Ο *Παρμενίδης*, ο *Θεαίτητος* και ο *Σοφιστής* μαρτυρούν ένα ιδιαίτερο

ενδιαφέρον για την ελεατική φιλοσοφία, κύριος εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Παρμενίδης. Το δόγμα του φίλου του Πλάτωνα Ευκλείδη του Μεγαρέα, όπως και του Παρμενίδη, ήταν ότι τα φαινόμενα που μπορούν να γίνουν αντιληπτά με τις αισθήσεις είναι ψευδαισθήσεις χωρίς καμιά αλήθεια. Ο συνεχής διαλογισμός πάνω στο πρόβλημα αυτό οδήγησε στην εξέταση της έννοιας του συνδυαστικού ρήματος «είναι» και στη σημασία της άρνησης του «μη είναι», που αποτελεί το θέμα του *Σοφιστή*.

Παρμενίδης

Ο *Παρμενίδης* είναι ένας περίεργος διάλογος του νεαρού Σωκράτη με τον αρχηγό της ελεατικής σχολής Παρμενίδη. Τον διηγείται ο Αντιφώντας, ο ετεροθαλής αδερφός του Πλάτωνα, ο οποίος τον άκουσε από τον Πυθόδωρο. Διαιρείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο ο Παρμενίδης επιτίθεται κατά της θεωρίας των ιδεών, ενώ ο Σωκράτης φαίνεται τόσο κλονισμένος από την επίθεση αυτή, ώστε απορεί αν η θεωρία του μπορεί να θεμελιωθεί διαλεκτικά. Στο πρώτο ήμισυ του διαλόγου ο νεαρός Σωκράτης αναπτύσσει το δόγμα της μέθεξης των όντων στις ιδέες, ως τη λύση του προβλήματος του «ενός και των πολλών». («Πώς μπορεί αυτή, εκείνη και η άλλη γάτα να είναι όλες το ίδιο πράγμα, π.χ., μαύρες;» Κάθε ξεχωριστή γάτα μετέχει της μιας και μοναδικής ιδέας της μαυρίδας.) Ο Παρμενίδης προβάλλει άλυτες φαινομενικά αντιρρήσεις και υπαινίσσεται ότι η αμηχανία του Σωκράτη, υπό την πίεση της κριτικής του, προέρχεται από την ανεπαρκή εκγύμνασή του στη λογική.

Στο δεύτερο ήμισυ του διαλόγου ο Παρμενίδης δίνει ένα παράδειγμα της λογικής εκγύμνασης που προτείνει. Ξεκινά από την προσωπική του θέση, το «εν εστί» και βάσει αυτής συνθέτει μια περίπλοκη σειρά αντιφάσεων. Οι αντιρρήσεις της ελεατικής σχολής στο δόγμα της μέθεξης είναι, πρώτον, ότι δεν συμβιβάζει πραγματικά τη μοναδικότητα με την πολλαπλότητα, αφού την οδηγεί σε μια συνεχή παλινδρόμηση. Κατόπιν ισχυρίζεται ότι τα πολλά, τα οποία έχουν ένα κοινό κατηγορημα ή χαρακτηριστικό, μετέχουν στη μία και μοναδική ιδέα ή αποτελούν απομιμήσεις της. Αλλά η ίδια η ιδέα εμπεριέχει ένα κοινό κατηγορημα και επομένως θα πρέπει να υπάρχει μια δεύτερη ιδέα, στην οποία μετέχουν ομοίως τα αισθητά πράγματα και η πρώτη ιδέα και ούτω καθεξής, επ' άπειρον. Δεύτερον, μια σοβαρότερη δυσκολία είναι ότι οι σχέσεις μεταξύ ιδεών θα πρέπει να ανήκουν στη σφαίρα των ιδεών και οι σχέσεις μεταξύ των αισθητών πραγμάτων στη σφαίρα των αισθητών. Έτσι, οι άνθρωποι που ανήκουν στη δεύτερη δεν μπορούν να γνωρίζουν τίποτα για τα *όντως όντα*, τις ιδέες. Οι μελετητές διαφωνούν για την ακριβή ερμηνεία αυτών των αντιρρήσεων. Διαφωνούν επίσης για το πώς ο Πλάτωνας θα αντιδρούσε σε αυτές και πώς πραγματικά αντέδρασε.

Θεαίτητος

Ο *Θεαίτητος* αποτελεί ένα σπουδαίο κεφάλαιο της πλατωνικής θεωρίας της γνώσης. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο διάλογος πραγματεύεται το θέμα της γνώσης χωρίς να γίνεται

καμιά αναφορά στις ιδέες ή στη θεωρία της ανάμνησης. Παραμένει μέχρι σήμερα μια από τις καλύτερες εισαγωγές στο πρόβλημα της γνώσης. Το κύριο επιχείρημα έχει ως εξής:

Φαίνεται ευλογοφανές να υποστηριχτεί ότι η γνώση είναι αντίληψη, που μοιάζει να συνεπάγεται ότι κριτήριο όλων των πραγμάτων είναι η υποκειμενική συνείδηση. Το σχετικό αυτό δόγμα προβάλλεται, παραδόξως μάλλον, από τον Πλάτωνα ως ισοδύναμο με την άποψη που υποστήριζε ο Ηράκλειτος ότι *τα πάντα ρει, έστι δε παγίως ουδέν*. Αλλά οι απόψεις αυτές συνεπάγονται ότι δεν υπάρχει ένας κόσμος κοινής αντίληψης και επομένως τίποτε βέβαιο δεν μπορεί να λεχθεί ή να νοηθεί.

Ως προς τη θέση ότι η γνώση είναι αντίληψη, πρέπει πρώτα να διακρίνει κανείς τι αντιλαμβάνεται η ψυχή, μέσω των σωματικών οργάνων, από αυτό που συλλαμβάνει από μόνης της χωρίς τη μεσολάβηση των οργάνων, όπως τις έννοιες των αριθμών, της ταυτότητας, της ομοιότητας, του όντος και του αγαθού. Αλλά επειδή κάθε γνώση εμπεριέχει αλήθεια και επομένως το *ον*, η αντίληψη, η οποία δεν μπορεί να συλλάβει το *ον*, δεν είναι ταυτόσημη με τη γνώση.

Είναι, λοιπόν, η γνώση αληθινή πίστη; Η αναφορά στην αληθινή πίστη οδηγεί τον Πλάτωνα στην εξέταση της ψευδούς πίστης, για την οποία δεν μπορεί να βρει ικανοποιητική ανάλυση. Η ψευδής πίστη είναι πίστη στο *μη ον* και στο *μη ον* δεν μπορεί να υπάρξει πίστη. Αλλά το παράδειγμα των ετυμηγοριών στα δικαστήρια αρκεί για να δείξει ότι είναι δυνατόν να υπάρξει αληθής πίστη χωρίς γνώση.

Τελικά είναι η γνώση αληθής πίστη όπου συνυπάρχει και κάποιος «λόγος»; Η έννοια του λόγου δεν είναι απλή. Ο ορισμός της γνώσης που προκύπτει δεν είναι ικανοποιητικός και ο διάλογος τελειώνει χωρίς να βρεθεί κάποιο συμπέρασμα.

Ύστεροι διάλογοι

Σοφιστής

Ο Σοφιστής φιλοδοξεί να ερευνήσει τι είναι πραγματικά οι σοφιστές. Όλοι οι ορισμοί οδηγούν σε έννοιες όπως αναλήθεια, ψευδαισθηση, *μη ον*. Αλλά οι έννοιες αυτές προκαλούν απορίες. Πώς μπορεί να υπάρξει ένας ψευδής ισχυρισμός ή μια ψευδής εντύπωση; Γιατί ψευδές σημαίνει *μη ον* και το *μη ον* είναι ανύπαρκτο και δεν μπορεί κανείς να το εκφράσει με λόγια ούτε να το διανοηθεί. Ο Πλάτωνας υποστηρίζει ότι το *μη ον* είναι κατά μια έννοια *ον* και το *ον* είναι και *μη ον*. Επισημαίνει μάλιστα τη διάκριση μεταξύ απόλυτου και σχετικού *μη όντος*. Η ενδεικτική άρνηση «το Α δεν είναι Β» δεν σημαίνει ότι το «Α δεν είναι τίποτε» αλλά ότι το «Α είναι διαφορετικό από το Β». Καθένα από τα «μέγιστα είδη» και γενικότερα από τους χαρακτήρες της πραγματικότητας –*ον*, ταυτότης, διαφορά, κίνηση– είναι διαφορετικό από κάθε άλλο γνώρισμα. Η κίνηση, π.χ., είναι κάτι διαφορετικό από τη στάση και επομένως η κίνηση δεν είναι στάση, αλλά αυτό δεν έπεται ότι η κίνηση δεν υπάρχει. Το πραγματικό καθήκον της διαλεκτικής είναι να χρησιμοποιεί τις ίδιες ιδέες ως αλληλένδετο σύστημα, με σχέσεις συμφωνίας ή αντίφασης μεταξύ τους.

Πολιτικός

Στον Πολιτικό διερευνάται η φύση του πολιτικού άντρα και συνάγεται το συμπέρασμα ότι η διακυβέρνηση από έναν καλοπροαίρετο δικτάτορα δεν αρμόζει στις συνθήκες της ανθρώπινης ζωής, γιατί δεν καθοδηγείται από κάποιον θεό. Το υποκατάστατο της θείας καθοδήγησης είναι η απρόσωπη επικράτηση του απαράβατου νόμου. Όπου υπάρχει τέτοιος νόμος η μοναρχία είναι η περισσότερο και η δημοκρατία η λιγότερο ικανοποιητική μορφή πολιτεύματος. Αλλά όπου δεν υπάρχει νόμος η κατάσταση αντιστρέφεται.

Αρχαίο κείμενο

Περί μεν των άλλων θηρίων πολλά αν και μακρά διεξελθείν γίγνοιτο, εξ ων έκαστα και δι' ας αιτίας μεταβέβληκε. Περί δε ανθρώπων βραχυτέρα και μάλλον προσήκοντα. Της γαρ του κεκτημένου και νέμοντας ημάς δαίμονος απερημωθέντος επιμελείας, των πολλών αυ θηρίων, όσα χαλεπά τας φύσεις ην απαγριωθέντων, αυτοί δε ασθενείς άνθρωποι και αφύλακτοι γεγονότες

διηρπάζοντο υπ' αυτών και έτι αμήχανοι και άτεχνοι κατά τους πρώτους ήσαν χρόνους, άτε της μεν αυτομάτης τροφής επιλελοιπούας, πορίζεσθαι δε ουκ επισταμένοι πω διά μηδεμίαν αυτούς χρείαν πρότερον αναγκάζειν. Εκ τούτων πάντων εν μεγάλαις απορίαις ήσαν. Όθεν δη τα πάλοι λεχθέντα παρά θεών δώρα ημίν δεδωρήται μετ' αναγκαίας διδαχής και παιδεύσεως, πυρ μεν παρά Προμηθέως, τέχνη δε παρ' Ηφαίστου και της συντέχνου, σπέρματα δε αυ και φυτά παρ' άλλων.

Μετάφραση

Για τα άλλα βέβαια θηρία θα ήταν δυνατόν (κανείς) να διηγηθεί με λεπτομέρειες πολλά και συνεχή, από ποιους δηλαδή λόγους και από ποιες αιτίες έχουν μεταβληθεί. Για τους ανθρώπους όμως πιο λίγα και πιο ταιριαστά. Αφού λοιπόν στερηθήκαμε τη φροντίδα του θεού που μας είχε σαν κτήματά του και μας κυβερνούσε, αφού εξάλλου τα πιο πολλά από τα θηρία, όσα ήταν ατίθασα σχετικά με τη φύση τους εξαγριώθηκαν, οι ίδιοι επίσης οι άνθρωποι, αφού έγιναν ανίσχυροι και απροστάτευτοι, κατασπαράσσονταν από αυτά και ακόμα τα πρώτα χρόνια ήταν χωρίς επάγγελμα και χωρίς τέχνη, γιατί από τη μια είχε πραγματικά λείψει η φυσική τροφή και από την άλλη δεν ήξεραν να την αποκτήσουν ακόμα για το ότι δεν τους πίεζε καμιά ανάγκη πρωύτερα. Για όλα αυτά βρίσκονταν σε μεγάλες δυσκολίες. Για αυτό το λόγο λοιπόν σχετικά με όσα έχουν ειπωθεί από παλιά, με την απαραίτητα διδασκαλία και εκπαίδευση έχουν δοθεί από τους θεούς σε μας δώρα, δηλαδή η φωτιά από τον Προμηθέα, οι τέχνες από τον Ήφαιστο και τη σύντροφό του στην τέχνη, ακόμα οι σπόροι και τα φυτά από άλλους (θεούς). (Μετάφραση: Ελ.Κ.Βολονάκη)

Φίληβος, Τίμαιος, Κριτίας

Ο Φίληβος περιέχει την ωριμότερη ηθική ψυχολογία του Πλάτωνα. Το θέμα του είναι αυστηρά ηθικό, η ηδονή ή η γνώση αποτελεί τον ανώτατο σκοπό, προς τον οποίο πρέπει να κατευθύνουμε τη ζωή μας. Αποδεικνύεται ότι για την ολοκλήρωση της καλής μορφής της ζωής δεν φτάνει ούτε το ένα ούτε το άλλο, αλλά είναι αναγκαία μια ανάμειξη και των δύο. Το θέμα όμως εξετάζεται και στο επίπεδο του οντολογικού προβληματισμού. Και η ηδονή μόνη της και η γνώση μόνη της χωρίζονται σε πολλές επιμέρους έννοιες και για να προχωρήσει αυτή η σκέψη χρησιμοποιείται η διαίρεση. Μαζί εμφανίζεται ξανά το πρόβλημα της θεωρίας των ιδεών, πώς δηλαδή η ενότητα της ιδέας μπορεί να συμβιβαστεί με την πολλαπλότητα των αισθητών αντικειμένων που μετέχουν σε αυτή.

Στον *Τίμαιο*, που πήρε το όνομά του από τον κύριο ομιλητή, τον πυθαγορικό Τίμαιο από τους Λοκρούς, θίγεται το θέμα της Ατλαντίδας. Ο διάλογος αποτελεί μια έκθεση κοσμολογίας, φυσικής και βιολογίας. Ο Τίμαιος πρώτα επισημαίνει τη διαφορά μεταξύ αιώνιου όντος και πρόσκαιρου γίνεσθαι και επιμένει ότι μόνο του πρώτου μπορεί κανείς να έχει ακριβή και τελική γνώση. Ο ορατός κόσμος έχει μια αρχή: είναι έργο του Θεού, που είχε τις ιδέες του κόσμου ενώπιόν του ως αιώνια πρότυπα, βάσει των οποίων έπλασε τον κόσμο ως απομίμηση. Ο Θεός έπλασε πρώτα την ψυχή του κόσμου από τρία στοιχεία: την ταυτότητα, τη διαφορά και το είναι. Η κοσμική ψυχή τοποθετήθηκε στις τροχιές των ουράνιων σωμάτων και οι τροχιές πήραν ζωή με την κίνηση. Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν οι κατώτεροι θεοί και το αθάνατο και λογικό στοιχείο της ανθρώπινης ψυχής. Το ανθρώπινο σώμα και τα κατώτερα συστατικά της ψυχής γεννήθηκαν με τη μεσολάβηση των δημιουργών θεών, δηλαδή των αστέρων. Ο Τίμαιος συνδυάζει τη γεωμετρία των Πυθαγορείων με τη βιολογία του Εμπεδοκλή με μια μαθηματική δομή των στοιχείων, όπου τέσσερα από τα κανονικά στερεά, ο κύβος, το τετράεδρο, το οκτάεδρο και το εικοσάεδρο, θεωρούνται τα σχήματα των μορίων της γης, της φωτιάς, του αέρα και του νερού. Το πέμπτο, το δωδεκάεδρο, περιέχει το πρότυπο του όλου σύμπαντος.

Στον *Κριτία*, ένα ημιτελές έργο του φιλοσόφου, που αποτελούσε συνέχεια της *Πολιτείας* και του *Τίμαιου*, γίνεται ξανά λόγος για το βασίλειο της Ατλαντίδας, ενός νησιού το οποίο θα καταστρεφόταν από ένα άλλο μικρό κράτος.

Νόμοι

Οι *Νόμοι*, το πιο εκτενές και πρακτικό έργο του Πλάτωνα, περιέχει τις ωριμότερες απόψεις του πάνω στα θέματα της ηθικής, της εκπαίδευσης και της νομολογίας, καθώς και τη μοναδική του μη μυθική έκθεση περί θεολογίας. Ο διάλογος λαμβάνει χώρα στην Κρήτη, καθώς αυτοί που συμμετέχουν, τρεις ηλικιωμένοι, βαδίζουν από την Κνωσό σε ένα σπήλαιο. Πρόκειται για έναν επισκέπτη από την Αθήνα, ένα Σπαρτιάτη και έναν Κνώσιο. Άμεσος αντικειμενικός σκοπός είναι η παροχή ενός πρότυπου πολιτειακού καταστατικού χάρτη και μιας νομοθεσίας που θα βοηθούσε στην ίδρυση των τότε πόλεων. Έτσι, το πρόβλημα του διαλόγου δεν είναι η δημιουργία ενός ιδανικού κράτους, όπως στην *Πολιτεία*, αλλά η διαμόρφωση ενός καταστατικού πλαισίου και ενός κώδικα που θα μπορούσε να υιοθετηθεί με επιτυχία από μια συνήθη ελληνική κοινωνία. Ως εκ τούτου, οι απαιτήσεις που ανταποκρίνονται στη μέση ανθρώπινη φύση, μολονότι αρκετά μεγάλες, δεν είναι υπερβολικές. Η καθαρά θεωρητική φιλοσοφία και επιστήμη έχουν εξαιρεθεί από τα όρια που καλύπτουν οι *Νόμοι* και το μεταφυσικό ενδιαφέρον εισάγεται μόνο στο μέτρο που παρέχει κάποια βάση για μια ηθική φιλοσοφία. Σε αντιστάθμισμα ο διάλογος είναι πλούσιος σε νομική και πολιτική σκέψη και φαίνεται ότι άμεσα έχει θέσει τη σφραγίδα του στο μεγάλο σύστημα της ρωμαϊκής νομοθεσίας.

Στην ηθική των *Νόμων* ο Πλάτωνας είναι αυστηρός. Για παράδειγμα, προτείνονται αυστηροί περιορισμοί του πλούτου και η ίδια εκπαίδευση για αγόρια και κορίτσια. Άντρες και γυναίκες συμμετέχουν σε όλες τις ασχολίες. Αλλά όλη η υπηρετική δουλειά ή χειρωνακτική τέχνη, οποιαδήποτε πλήρης απασχόληση, όπως η διδασκαλία σε σχολείο, θα εκτελείται από απόκληρους ξένους ή από αυστηρά πειθαρχημένους δούλους. Οι πολίτες φροντίζουν τα αγροκτήματά τους, αλλά ξοδεύουν πολύ χρόνο στη στρατιωτική εκγύμναση ή στη φυσική άσκηση αποβλέποντας στον πόλεμο. Ο ασταμάτητος πόλεμος μεταξύ των Ελλήνων του 4ου αι. π.Χ. κατέστησε σαφές ότι μια πολιτεία πρέπει να υπερασπίζεται τον εαυτό της προκειμένου να καταφέρει να επιβιώσει, αλλά για τον Πλάτωνα ήταν πιο σημαντικό να μπορούσε με την εκγύμναση αυτή να αναπτυχθούν ο αυτοέλεγχος και η αδιαφορία για τις φυσικές ηδονές και τους πόνους. Ήξερε ότι οι κοινωνίες αλλάζουν, αλλά λυπόταν γι' αυτό, υποστηρίζοντας ότι η αλλαγή είναι πάντοτε πολύ επικίνδυνη και θα πρέπει να γίνει κάθε δυνατή προσπάθεια για τον περιορισμό της. Θεωρεί ότι η παράδοση και οι καλές συνήθειες είναι τα καρφιά που συγκρατούν την πολιτεία. Ακόμη και τα παιχνίδια των παιδιών θα πρέπει να σταθεροποιηθούν. Ταξίδια στο εξωτερικό που δεν είναι απαραίτητα απαγορεύονται και η λογοτεχνία λογοκρίνεται αυστηρά, η ομοφυλοφιλία απαγορεύεται ρητά και κανόνας είναι η μονογαμία με αυστηρή τήρηση της αγνότητας. Στο επίπεδο της πολιτειακής οργάνωσης ο Πλάτωνας υποστηρίζει ένα μεικτό πολίτευμα, που περιέχει στοιχεία δημοκρατικών ελευθεριών και δεσποτικού αυταρχισμού και προτείνει ένα σύστημα για την εξασφάλιση τόσο της γνήσιας λαϊκής εκπροσώπησης όσο και του προσήκοντος βαθμού προσοχής στα ατομικά προσόντα. Βάση της κοινωνίας πρέπει να είναι η γεωργία και όχι το εμπόριο. Φόρος ανερχόμενος σε ποσοστό 100/% θα πρέπει να επιβάλλεται σε εισοδήματα που υπερβαίνουν τα νόμιμα όρια. Η εκπαίδευση θεωρείται το σημαντικότερο καθήκον της κυβέρνησης. Η διάκριση μεταξύ των φύλων πρέπει να θεωρείται άσχετη.

Με ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να αντιμετωπίζονται η σωστή αξιοποίηση του παιδικού ενστίκτου για παιχνίδι και το αίτημα των νέων για διδασκαλία σε ιδρύματα όπου θα αναπτύσσεται όλο το φάσμα των διδακτέων θεμάτων. Τα μέλη του ανώτατου κρατικού συμβουλίου θα πρέπει να εκπαιδεύονται ενδελεχώς στην ύψιστη επιστήμη, η οποία βλέπει το «ένα στα πολλά και τα πολλά στο ένα», δηλαδή στη διαλεκτική. Στους *Νόμους* ο Πλάτωνας θέσπισε κανονισμούς που θα εξασφάλιζαν ότι οι δίκες για σοβαρές παραβάσεις διεξάγονταν ενώπιον δικαστηρίου που θα αποτελούνταν από δικαστές με εξαιρετικά προσόντα και θα διενεργούνταν με τη δέουσα περίσκεψη. Λαμβανόταν επίσης πρόνοια για το δικαίωμα υποβολής έφεσης και θεμελιωνόταν η διάκριση μεταξύ αστικού και ποινικού δικαίου.

Στους *Νόμους* δημιουργείται ακόμη μια φυσική θεολογία. Ο Πλάτωνας υποστηρίζει ότι υπάρχουν τρεις ψευδείς πίστεις που αποβαίνουν μοιραίες για τον ηθικό χαρακτήρα: ο αθεϊσμός, η άρνηση της ηθικής διακυβέρνησης του κόσμου και η πίστη ότι η θείκη κρίση μπορεί να εξαγοραστεί με εισφορές. Ο Πλάτωνας διακηρύσσει ότι όλα αυτά μπορεί να τα ανατρέψει. Η ανασκευή του αθεϊσμού ξεκινά από την ταύτιση της ψυχής με την «αυτοκινούμενη κίνηση», το

εαυτό αυτό κινούν. Έτσι, κάθε κίνηση στο σύμπαν αρχίζει σε τελευταία ανάλυση από τις ψυχές. Τεκμαίρεται έπειτα από τον κανονικό χαρακτήρα των μεγάλων κοσμικών κινήσεων και από τη συστηματική τους ενότητα ότι οι ψυχές που τις δημιουργούν αποτελούν μια ιεραρχία με επικεφαλής την ύψιστη ψυχή, το Θεό. Επειδή μερικές κινήσεις παρουσιάζουν κάποια αταξία, θα πρέπει να υπάρχει μία –ή και περισσότερες– μη αγαθή ψυχή. Οι δύο άλλες αιρέσεις μπορούν επίσης να αντικρουστούν. Ο Πλάτωνας γίνεται έτσι ο δημιουργός της άποψης ότι υπάρχουν ορισμένες θεολογικές αλήθειες που μπορούν να αποδειχθούν με τη λογική.

Αρχαίο κείμενο

Ταύτας δήπου φαμέν ημεῖς νυν οὐτ' εἶναι πολιτείας, οὐτ' ὀρθοὺς νόμους ὅσοι μὴ συμπάσης τῆς πόλεως ἔνεκα τοῦ κοινού ἐτέθησαν. Οἱ δ' ἔνεκά τινων, στασιώτας ἀλλ' οὐ πολίτας τούτους φαμέν, καὶ τὰ τούτων δίκαια αὖ φασὶν εἶναι μάτην εἰρήσθαι. Λέγεται δὲ τούτ' ἔνεκα ταύθ' ἡμῖν, ὡς ἡμεῖς τῇ σῇ πόλει ἀρχὰς οὐθ' ὅτι πλούσιος ἐστὶν τις δώσομεν, οὐθ' ὅτι τῶν τοιούτων ἄλλο οὐδὲν κεκτημένος, ἰσχύν ἢ μέγεθος ἢ τι γένος. Ὅς δ' ἂν τοῖς τιθείσι νόμοις εὐπειθέστατός τε ἦι καὶ νικαὶ ταύτην τὴν νίκην ἐν τῇ πόλει, τούτῳ φαμέν καὶ τὴν τῶν τιθέντων ὑπηρεσίαν δοτέον εἶναι καὶ τὴν μεγίστην τῷ πρώτῳ, καὶ δευτέραν τῷ δευτέρῳ κρατοῦντι, καὶ κατὰ λόγον οὕτω τοῖς ἐφεξῆς τὰ μετὰ ταύθ' ἕκαστα ἀποδοτέον εἶναι.

Μετάφραση

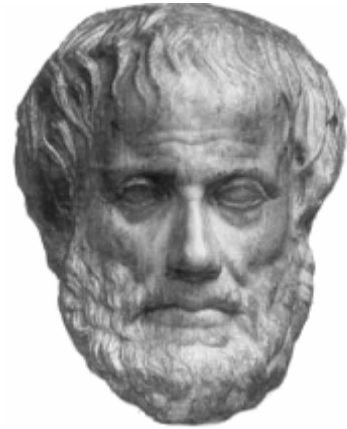
Εμεῖς λοιπόν ισχυριζόμαστε τώρα ότι αυτά δεν είναι πολιτεύματα και ούτε είναι σωστοί οι νόμοι, όσοι δεν νομοθετήθηκαν για το κοινωνικό σύνολο ολόκληρης της πόλης. Όσοι επίσης νομοθετήθηκαν για μερικούς, λέμε πως είναι όχι δημοκρατικοί και ότι έχουν ειπωθεί μάταια τα δικάια τους, όσα λένε πως είναι. Λέγονται όμως αυτά από μας για αυτό, γιατί εμεῖς για χάρη της δικῆς σου πόλης δε θα παραδώσουμε τις εξουσίες, επειδή αυτός είναι πλούσιος, ούτε επειδή έχει αποκτήσει κάτι άλλο από του είδους αυτού, δηλαδή τη δύναμη ή μεγάλο ἀνάστημα ή κάποια επιφανή καταγωγή. Αντίθετα όποιος είναι πολύ υπάκουος στους νόμους που καθιερώθηκαν και κερδίζει αυτή τη νίκη στην πόλη λέμε πως σε αυτόν τον πρώτο επιβάλλεται να δώσουμε την πιο σπουδαία υπηρεσία (των νόμων) που καθιερώθηκαν, και τη δεύτερη υπηρεσία σε αυτόν που κερδίζει τη δεύτερη νίκη και με τον ίδιο τρόπο πρέπει να δώσουμε τις υπηρεσίες που ακολουθούν στους επόμενους.

(Μετάφραση: Ελ.Κ. Βολονάκη)

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Η ζωή του

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Στάγειρα, μια μικρή πόλη της Χαλκιδικής, η οποία βρισκόταν σε μια περιοχή που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του βασιλιά της Μακεδονίας. Καταγόταν από επιφανή και πλούσια οικογένεια. Ο πατέρας του Νικόμαχος ανήκε στο γένος των Ασκληπιάδων και, σύμφωνα με την παράδοση, ήταν προσωπικός γιατρός, φίλος και σύμβουλος του βασιλιά Αμύντα Β΄, πατέρα του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας. Η μητέρα του, Φαιστίδα, είχε γεννηθεί στη Χαλκίδα. Ο Αριστοτέλης πέρασε τα πρώτα χρόνια της ζωής του στην Πέλλα, στη μακεδονική Αυλή. Οι γονείς του πέθαναν όταν ήταν ακόμη παιδί. Την ανατροφή του ανέλαβε ένας συγγενής του, ο Πρόξενος, το γιο του οποίου, Νικάνορα, υιοθέτησε αργότερα ο ίδιος και τον πάντρεψε με την κόρη του, Πυθιάδα.

Σε ηλικία δεκαεπτά ετών (367 π.Χ.) εγκατέλειψε την πατρίδα του και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου έζησε ως μέτοικος. Εκεί έγινε μέλος της Ακαδημίας του Πλάτωνα και έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για επιστημονικές δραστηριότητες που διεξάγονταν στους κόλπους της. Προτίμησε αντί να γίνει γιατρός, όπως ο πατέρας του, να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία και τις επιστήμες. Στην Ακαδημία έμεινε είκοσι χρόνια (367-347 π.Χ.), ως το θάνατο του δασκάλου του, και γι' αυτό το διάστημα δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Πάντως, ένα από τα λίγα έργα του που μπορούν να χρονολογηθούν, ο διάλογος *Γρύλος* ή *Περί ρητορικής*, φαίνεται ότι δημοσιεύθηκε μετά το 360 π.Χ. Όταν ο Αριστοτέλης έφτασε στην Αθήνα ο Πλάτωνας έλειπε στη Σικελία (είχε πάει εκεί για να πείσει τον τύραννο Διονύσιο το Νεότερο να συμμεριστεί τις ιδέες του), την οποία επισκέφθηκε πολλές φορές τα επόμενα χρόνια. Η Ακαδημία όμως εκείνη την εποχή εξασφάλιζε την καλύτερη εκπαίδευση στην Ελλάδα και είναι σίγουρο ότι ο Πλάτωνας, και κατ' επέκταση η πλατωνική φιλοσοφία, είχε καθοριστική επίδραση στη ζωή και στο έργο του. Εκτός από τον Πλάτωνα, στη σχολή ο Αριστοτέλης γνώρισε τον Εύδοξο τον Κνίδιο, τον Ηρακλείδη τον Πόντιο και τον Ξενοκράτη. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για το ρόλο που διαδραμάτισε στην Ακαδημία ως φοιτητής, καθώς και για τις σχέσεις του με το δάσκαλό του. Είχε σίγουρα μεγάλη έφεση στη φιλοσοφία και στις επιστήμες και πρωταγωνιστούσε στις σημαντικότερες συζητήσεις. Επιπλέον, σύμφωνα με κάποια παράδοση, δεν δεχόταν ανεπιφύλακτα όλες τις θεωρίες του Πλάτωνα. Ένα διάστημα είχε κερδίσει την εύνοιά του –εκείνος τον αποκαλούσε «αναγνώστη» και «νου της σχολής»–, αλλά αργότερα, όταν οι απόψεις τους διαφοροποιήθηκαν, δημιουργήθηκαν ανάμεσά τους σοβαρές διαφορές και ενδεχομένως υπήρξε ένταση στις σχέσεις τους. Σε μεταγενέστερους μάλιστα χρόνους ορισμένοι τον κατηγορήσαν για απρεπή συμπεριφορά απέναντι στον Πλάτωνα – ενδεχομένως οι φίλοι του Σπεύσιππου. Το διάστημα που έμεινε στην Αθήνα, τη δεύτερη δεκαετία, έγραψε μερικούς διαλόγους πλατωνικού ύφους, και κάποια από τα σπουδαιότερα έργα του που αφορούσαν στη λογική, στη θεωρία της γλώσσας και στη ρητορική. Επίσης, ίσως δίδαξε και ο ίδιος, μόνο ρητορική, ενώ ανταγωνιζόταν τον Ισοκράτη. Δεν είναι γνωστό αν ήταν μαθητής του, ωστόσο κανένας άλλος συγγραφέας, εκτός από τον Όμηρο, δεν μνημονεύεται συχνότερα στη *Ρητορική* του.

Μετά το θάνατο του Πλάτωνα, το 347 π.Χ., ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Αθήνα και την Ακαδημία. Κατά μια άποψη στην απόφασή του αυτή συνέβαλε το γεγονός ότι τη διεύθυνση της σχολής ανέλαβε ο ανιψιός του Πλάτωνα, Σπεύσιππος, του οποίου τις απόψεις δεν ενστερνίζονταν ούτε ο ίδιος ούτε ο Ξενοκράτης ούτε ο Θεόφραστος. Εντούτοις, η συγκεκριμένη απόφαση ενδέχεται να είχε και πολιτικό χαρακτήρα – ήταν μάλλον συνυφασμένη με την αντίδραση των Αθηναίων στην επεκτατική πολιτική του Φιλίππου, με την Αυλή του οποίου ο ίδιος είχε στενούς δεσμούς. Έτσι, έφυγε από την Αθήνα και, έπειτα από πρόσκληση του Ερμία, του τυράννου των Αταρνών και της Άσσου –πρώην δούλου και μαθητή της Ακαδημίας– μετέβη

στην Άσσο της Τρωάδας. Ο Ερμίας είχε δημιουργήσει γύρω του ένα μικρό κύκλο από οπαδούς του Πλάτωνα και φαίνεται ότι ήταν ο φιλόσοφος-βασιλιάς που μάταια εκείνος αναζητούσε στη Σικελία. Ο Αριστοτέλης έμεινε στην Άσσο τρία χρόνια και παντρεύτηκε την Πυθιάδα, ανιψιά και θετή κόρη του Ερμιά. Μαζί της απέκτησε μία κόρη, στην οποία έδωσε το ίδιο όνομα. Μετά το θάνατο της Πυθιάδας, αργότερα στην Αθήνα, είχε μόνιμο δεσμό με την Ερπυλλίδα και μαζί της απέκτησε ένα γιο, το Νικόμαχο. Την περίοδο της διαμονής του στην Άσσο χρονολογούνται πολλές έρευνές του που αφορούν στη βιολογία.

Στη συνέχεια έφυγε από τη Μικρά Ασία, για άγνωστους λόγους, και μετοίκησε στη Μυτιλήνη (345 π.Χ.), όπου συνδέθηκε με το Θεόφραστο, τον πιο πιστό μαθητή και συνεργάτη του και διάδοχό του στη σχολή. Εκεί έμεινε δύο χρόνια.

Το διάστημα 343-342 π.Χ. και έπειτα από πρόσκληση του Φιλίππου, για τον οποίο είχε ακούσει πολλά από τον Ερμία, πήγε στη Μακεδονία –αρχικά στην Πέλλα και μετά στο ανάκτορο της Μιέζας–, όπου ανέλαβε τη διαπαιδαγώγηση και την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου, που ήταν τότε δεκατριών ετών. Όσον αφορά στην εκπαίδευση του διαδόχου του μακεδονικού θρόνου, δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες και τα δύο γράμματα του Αλεξάνδρου προς τον Αριστοτέλη, που είναι γνωστά από τον Πλούταρχο, είναι μάλλον απόκρυφα. Στο επίκεντρο της διδασκαλίας του βρίσκονταν ο Όμηρος και οι τραγικοί ποιητές. Με την ευκαιρία αυτή, μάλιστα, ο φιλόσοφος αναθεώρησε για το μαθητή του το κείμενο της *Ιλιάδας*, συνέθεσε τα συγγράμματα *Περί βασιλείας* και *Περί αποικιών* και συνέλαβε την ιδέα των *Πολιτειών* του. Οι σχέσεις των δύο αντρών ουδέποτε διακόπηκαν εντελώς, αλλά δεν υπάρχουν και ενδείξεις ότι συνεχίστηκε η φιλία τους αφού έληξε η κηδεμονία του Αλεξάνδρου το 340 π.Χ., όταν ορίστηκε αντιβασιλέας. Τότε ο Αριστοτέλης εγκαταστάθηκε πιθανότατα στα Στάγειρα.

Το 339/338 π.Χ. πέθανε ο Σπεύσιππος και διευθυντής της Ακαδημίας έγινε ο Ξενοκράτης. Ανάμεσα στους πιθανούς διαδόχους συγκαταλεγόταν και ο Αριστοτέλης, επειδή, όμως, έμεινε στη Μακεδονία και δεν πήγε στην Αθήνα να υποβάλει υποψηφιότητα, διευθυντής εκλέχτηκε ο Ξενοκράτης. Το γεγονός αυτό ήταν η κυριότερη αφορμή για να αποχωρήσει από την Ακαδημία.

Στη Μακεδονία έμεινε έως το 335/334 π.Χ., λίγο μετά τη δολοφονία του Φιλίππου, οπότε τη διακυβέρνηση του κράτους ανέλαβε ο Αλέξανδρος. Τότε επέστρεψε στην Αθήνα και άρχισε η πιο γόνιμη περίοδος της ζωής του. Στην περιοχή που βρισκόταν κοντά στο ναό που ήταν αφιερωμένος στο Λύκειο Απόλλωνα και στις Μούσες, μεταξύ του Λυκαβηττού και του ποταμού Ιλισού, μίσθωσε κτήματα, αφού ως ξένος δεν είχε το δικαίωμα να αποκτήσει δική του περιουσία, και ίδρυσε μια σχολή, το Λύκειο. Η σχολή αυτή ονομάστηκε «Περίπατος» διότι τα μέλη της συζητούσαν περπατώντας στους κήπους και οι οπαδοί του Αριστοτέλη «Περιπατητικοί». Ο Αριστοτέλης έκανε κάθε πρωί περιπάτους με τους μαθητές του και συζητούσε περίπλοκα φιλοσοφικά ζητήματα (που άπτονταν της λογικής, της φυσικής και της μεταφυσικής) τα οποία ενδιέφεραν περιορισμένο αριθμό ατόμων, ενώ το απόγευμα ή το βράδυ ανέπτυξε πιο εύληπτα θέματα μπροστά σε ευρύτερο ακροατήριο (που είχαν σχέση με τη ρητορική, τη σοφιστική και την πολιτική). Το Λύκειο ήταν ένα ίδρυμα διαφορετικό από την Ακαδημία του Πλάτωνα· είχε χαρακτήρα περισσότερο επιστημονικό παρά φιλοσοφικό. Τους μαθητές δεν τους ένωναν θρησκευτικοί δεσμοί και κοινοί κανόνες ζωής, ούτε κάποιο πολιτικό σχέδιο κοινής δράσης – εξάλλου αρκετοί από αυτούς ήταν μέτοικοι. Ασχολούνταν κυρίως με εξειδικευμένες επιστημονικές έρευνες υπό την καθοδήγηση και τις υποδείξεις του δασκάλου τους. Ο Αριστοτέλης συγκέντρωσε ενδεχομένως εκατοντάδες χειρόγραφα και δημιούργησε έτσι την πρώτη μεγάλη βιβλιοθήκη, που αποτέλεσε πρότυπο για τις βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Επίσης, συνέλεξε χάρτες και αντικείμενα τα οποία χρησιμοποιούσε, ιδιαίτερα στη φυσική, για να είναι πιο κατανοητά όσα δίδασκε. Στο εγχείρημά του αυτό δεν αποκλείεται να τον βοήθησε οικονομικά ο Αλέξανδρος. Σύμφωνα με τις πηγές, οι μαθητές του «διοικούσαν» επί δέκα μέρες ο καθένας και δειπνούσαν μαζί, ενώ μία φορά το μήνα οργανωνόταν και ένα συμπόσιο. Περισσότερα όμως στοιχεία για το έργο της σχολής δεν υπάρχουν. Ο Αριστοτέλης διηύθυνε το Λύκειο επί δεκατρία χρόνια (336/335-323/322 π.Χ.) και αυτό το διάστημα έγραψε σπουδαία έργα με αντικείμενο τη φιλοσοφία, την ηθική, τη βιολογία και την ψυχολογία. Παράλληλα, άρχισε την οργάνωση της έρευνάς του και την ταξινόμηση των επιστημών, τις οποίες προώθησε σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο. Μετά την αποχώρηση του Αριστοτέλη τη διεύθυνση της σχολής ανέλαβε ο Θεόφραστος, ο οποίος ασχολήθηκε, μεταξύ

άλλων, με τη φυσική και κυρίως με τη βοτανική. Αυτό το διάστημα η σχολή άκμασε και ο αριθμός των μαθητών αυξήθηκε – λέγεται μάλιστα ότι έφτασε τα δύο χιλιάδες άτομα.

Μετά το θάνατο του Θεόφραστο, το 287 π.Χ., τη διεύθυνση του Λυκείου ανέλαβαν ο Στράτων από τη Λάμψακο (287-269 π.Χ.), ο Λύκων (269-225 π.Χ.) και ο Κριτόλαος (225-143 π.Χ.). Στη συνέχεια η σχολή άρχισε να παρακμάζει και τελικά καταστράφηκε το 84 π.Χ.

Στην Αθήνα ο Αριστοτέλης κατείχε σημαντική θέση και έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Ωστόσο, μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το 323 π.Χ., οπότε ενισχύθηκε το αντιμακεδονικό ρεύμα, οι διασυνδέσεις του με τους Μακεδόνες κίνησαν υποψίες στους Αθηναίους, οι οποίοι έπαψαν να είναι ευνοϊκά διακείμενοι απέναντί του. Ωστόσο, στη δυσάρεσκη προς το φιλόσοφο θα πρέπει να συνέβαλε και η διαμάχη μεταξύ των σχολών του Πλάτωνα και του Ισοκράτη. Ο Δημόφιλος τον κατηγορήσε για ασέβεια, διότι είχε γράψει έναν παιάνα –τον *Ύμνον στην αρετή*–, έναν ύμνο που κατά παράδοση αφιέρωναν στον Απόλλωνα, για να εγκωμιάσει έναν κοινό θνητό, το φίλο του, Ερμία, που είχε βρει τραγικό θάνατο. Έγινε δίκη εναντίον του, αλλά για τη διεξαγωγή της ελάχιστες πληροφορίες υπάρχουν. Ο Αριστοτέλης, για να αποφύγει την καταδίκη του, αποσύρθηκε στη Χαλκίδα, στην Εύβοια, όπου η οικογένεια της μητέρας του είχε ένα σπίτι και μια μακεδονική φρουρά φρόντιζε για την ασφάλειά του. Εκεί πέθανε το 322 π.Χ., σε ηλικία 63 ετών, από μια αρρώστια που τον είχε ταλαιπωρήσει πολλά χρόνια. Ο Διογένης ο Λαέρτιος έχει διασώσει τη διαθήκη του, σύμφωνα με την οποία μερίμνησε για τους συγγενείς του, εξασφάλισε τους δούλους του και μάλιστα φρόντισε και για την απελευθέρωση κάποιων. Εκτελεστή της διαθήκης είχε ορίσει τον Αντίπατρο, Μακεδόνα κυβερνήτη της Αθήνας, και διευθυντή της σχολής το Θεόφραστο.

Για την εμφάνιση και τον τρόπο ζωής του Αριστοτέλη δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Λέγεται ότι ήταν φαλακρός, με αδύνατα πόδια και μικρά μάτια, ότι τραύλιζε και ότι ήταν ιδιαίτερα καλοντυμένος. Επίσης, αναφέρεται ότι είχε ειρωνική διάθεση και ήταν ετοιμόλογος. Ορισμένοι εχθροί του τον παρουσίαζαν θηλυπρεπή και μαλθακό, και υποστήριζαν ότι, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, δεν είχε τόσο καλό χαρακτήρα, ότι ήταν ακόλαστος, άφρονas, αγροίκος, φιλάργυρος, αγάριστος και κόλακας. Διέδιδαν μάλιστα ότι συμμετείχε και στη δηλητηρίαση του Αλεξάνδρου. Ωστόσο, αυτές οι κακολογίες –που έχουν ανατραπεί από ασφαλείς πληροφορίες που υπάρχουν για το βίο του καθώς και από όσα ο ίδιος αναφέρει– προέρχονταν πιθανότατα από τα μέλη των σχολών του Σπεύσιππου και του Ισοκράτη, από τον Επίκουρο για λόγους αντιζηλίας, από τους οπαδούς της αντιμακεδονικής παράταξης που ήθελαν να τον διώξουν από την πόλη και από τους Μεγαρικούς με τους οποίους ήταν σε οξύτατη διαμάχη. Εξάλλου, η διαθήκη του –αν εξαιρέσει κανείς τις εκφράσεις από τα *Ηθικά Νικομήδεια*, τον ύμνο για τον Ερμία, τον ανεπίγραφο ανδριάντα του στους Δελφούς, την ελεγεία προς τιμήν του Ευδήμου και τη σχέση του με τον Αντίπατρο– μαρτυρεί ότι ο φιλόσοφος διέθετε ευγενικό φρόνημα ήταν ενάρετος και σωστός.

Η αριστοτελική φιλοσοφία και η επίδρασή της

Όταν ο Αριστοτέλης άρχισε το συγγραφικό του έργο η ελληνική φιλοσοφία είχε ήδη πάνω από 200 χρόνια ζωής. Το διάστημα αυτό οι Προσωκρατικοί προσπάθησαν να εξηγήσουν τη σύσταση του κόσμου και αναζήτησαν στη φύση το υλικό από το οποίο προήλθαν όλα. Για κάποιους, λοιπόν, αυτό το υλικό ήταν το νερό, για μερικούς το χώμα, για άλλους η φωτιά και για ορισμένους ο αέρας. Τελικά ο Δημόκριτος ανακάλυψε το άτομο. Κατόπιν οι σοφιστές στράφηκαν στη μελέτη του

ανθρώπου και των πνευματικών του επιδόσεων, γεγονός που ώθησε το Σωκράτη να ασχοληθεί με τους νόμους που διέπουν το ανθρώπινο πνεύμα και να ορίσει με έννοιες όλα τα πράγματα. Έτσι, ο μαθητής του, ο Πλάτωνας, κατέληξε στις ιδέες και θεώρησε τα πάντα απομιμήσεις τους.

Ο Αριστοτέλης, στη συνέχεια, βασιζόμενος στα επιτεύγματα της ελληνικής φιλοσοφίας, διαμόρφωσε τη φιλοσοφία του σε επιστήμη των εννοιών.

Μετά το Σωκράτη και τον Πλάτωνα ο Αριστοτέλης ήταν ο τελευταίος μεγάλος φιλόσοφος που επηρέασε τη σκέψη των αρχαίων. Το σύστημά του ήταν πρωτότυπο και σε αυτό διαφαίνεται η οργανική ενότητα του ελληνικού πνεύματος. Ο Αριστοτέλης κάλυψε όλους τους τομείς της επιστήμης, ενώ αρκετές από τις σύγχρονες επιστήμες έχουν τις βάσεις τους στη δική του έρευνα. Ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με τη λογική, τη μεταφυσική, τη φυσική, την ηθική, την πολιτική φιλοσοφία, τη ζωολογία, την ψυχολογία, τη φιλολογία και την αισθητική.

Η φιλοσοφία του επηρέασε του οπαδούς της σχολής του, αλλά και άλλες φιλοσοφικές σχολές. Αρκετοί, μάλιστα, μελέτησαν και προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το έργο του. Στα ρωμαϊκά χρόνια τα χειρόγραφα του, που ανακαλύφθηκαν μαζί με το προσωπικό του αρχείο στην Τρωάδα, μεταφέρθηκαν στη Ρώμη, όπου αντιγράφηκαν και έγιναν ευρέως γνωστά. Την περίοδο του χριστιανισμού η εκκλησία σε Ανατολή και Δύση βασίστηκε στην αριστοτελική σκέψη για να θεμελιώσει τα δόγματά της, ενώ τον 8ο αιώνα απασχόλησε τους Άραβες και τους Ιουδαίους, οι οποίοι αργότερα τη διέδωσαν στους λαούς της Ευρώπης. Το Μεσαίωνα τα έργα του Αριστοτέλη μελετούνταν συστηματικά, ενώ την περίοδο της Αναγέννησης η Δύση ανακάλυψε εκ νέου τον Αριστοτέλη και αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον των επιστημόνων για τα έργα του μεγάλου φιλοσόφου. Ο Μελάγχθων προώθησε τη μελέτη τους στα γερμανικά πανεπιστήμια, ενώ οι ιησουίτες θεμελίωσαν τη μεταφυσική τους με βάση τη μέθοδο του Αριστοτέλη. Με κριτική ματιά μελέτησαντα συγγράμματά του ο Γαλιλαίος, ο Καρτέσιος και αργότερα ο Κάντιος και πολλοί άλλοι. Από τις αρχές του 19ου αιώνα και μετά έγινε μια προσπάθεια να συνδεθεί το αριστοτελικό σύστημα με τη νεότερη και τη σύγχρονη σκέψη.

Αριστοτέλης και Πλάτωνας

Οι δύο μεγάλοι φιλόσοφοι Πλάτωνας και Αριστοτέλης, μέσα από τον τρόπο σύλληψης του σκοπού και του αντικείμενου της φιλοσοφίας, αποτέλεσαν δύο ιδιαίτερα σημαντικά πρότυπα, με αποτέλεσμα από τον 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι σήμερα να επηρεάζουν τους μεταγενέστερους φιλοσόφους και επιστήμονες.

Ο Πλάτωνας ήταν αριστοκράτης, γόνος παλιάς, επιφανούς οικογένειας βασιλέων και νομοθετών και σκοπός της φιλοσοφίας του ήταν η ηθική και πολιτική αναγέννηση της κοινωνίας. Αντίθετα, ο Αριστοτέλης καταγόταν από μια αρκετά πλούσια οικογένεια της Μακεδονίας, ως ξένος δεν είχε δικαίωμα να συμμετάσχει άμεσα στην πολιτική ζωή της Αθήνας και γι' αυτόν η φιλοσοφία ήταν αυτοσκοπός και εξυπηρετούσε απλώς την έμφυτη ανάγκη του ανθρώπου για γνώση. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι οι δύο μεγάλοι φιλόσοφοι αντιλαμβάνονταν διαφορετικά το αντικείμενο της φιλοσοφίας.

Για τον Πλάτωνα η φιλοσοφική θεωρία ξεχωρίζει από την εμπειρική γνώση και, αν στραφεί στα δικά της αντικείμενα, τις ιδέες, θα επιτευχθεί η ηθικοπολιτική αναγέννηση. Αυτό μπορεί να υλοποιηθεί με βάση μια τάξη θεμελιωμένη στις αξίες που μόνο ο φιλόσοφος αντιλαμβάνεται. Επίσης, δέχεται τη ύπαρξη δύο κόσμων – τη θεωρία των ιδεών, την αθανασία και τη μετενσάρκωση, και την άποψη ότι η γήινη γνώση προέρχεται από έναν άλλο κόσμο. Για τον Αριστοτέλη σκοπός της φιλοσοφίας δεν είναι η σύλληψη ενός ιδεώδους κόσμου, καθώς πιστεύει μόνο στον κόσμο της καθημερινής εμπειρίας, που είναι πολύπλοκος και η επιστήμη οφείλει να τον περιγράψει. Δέχεται μόνο μία πραγματικότητα, των *καθέκαστων ουσιών* –δηλαδή των ανθρώπων, των ζώων, των φυτών, των άστρων και της θεότητας–, την οποία αντιλαμβάνεται κανείς με τις αισθήσεις του. Υπερβαίνει τον πλατωνικό κόσμο των ιδεών και τελικός σκοπός της φιλοσοφίας του είναι η γνώση. Ο Πλάτωνας αξιοποιεί την «κάθετη» ιεραρχική δομή και χρησιμοποιεί τη διαλεκτική και τα μαθηματικά, ενώ ο Αριστοτέλης την οριζόντια «δομή».

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η πραγματικότητα αποτελείται από *γένη*, καθένα από τα οποία είναι αντικείμενο μιας επιστήμης και έχει τις δικές του αρχές. Υποστηρίζει δηλαδή την αυτονομία και την ανεξαρτησία των επιστημών, αντίθετα από το πυραμιδικό πρότυπο του Πλάτωνα, σύμφωνα με το οποίο όλες εξαρτώνται από τη φιλοσοφία και την απαγωγική διάταξη της γνώσης που εκείνος έχει προτείνει. Στα μέσα λοιπόν του 4ου αιώνα π.Χ. έγινε μια

προσπάθεια να μην ενταχθεί η γνώση σε ένα ενιαίο σύστημα, ενώ με κάθε επιστήμη ασχολούνταν πλέον μια ομάδα ειδικών μελετητών.

Σε ό,τι αφορά τον κοινό χώρο κάθε επιστήμης και κάθε μορφής γνώσης και ανθρώπινης επικοινωνίας, κατά τον Αριστοτέλη αυτός είναι η γλώσσα, ο λόγος. Πρόκειται για το όργανο που βοηθά στην κατανόηση του κόσμου. Χάρη σε αυτόν η φιλοσοφία μπορεί να έχει πρόσβαση σε κάθε μορφή γνώσης. Ο φιλοσοφικός λόγος, ως λόγος ενοποιητικός, μετατρέπεται σε θεολογία. Σε αντίθεση όμως με τον Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης δεν ισχυρίζεται ότι συνάγει επιστημονικά τον κόσμο από το Θεό. Η θεολογία δεν έχει γι' αυτόν κυρίαρχο ρόλο μεταξύ των επιστημών.

Επιπλέον, ο Αριστοτέλης διακρίνει την ουσία από την ύπαρξη, τη μορφή από την ύλη, και συνδέει την αλήθεια με τη σκέψη. Υποστηρίζει ότι η αλήθεια είναι μια λογική συνοχή που υπάγεται στην κρίση και στη συμφωνία μεταξύ των εννοιών – η αποκάλυψη του *είναι*. Προβληματίζεται επίσης για το *τι είναι το ον* και επιχειρεί να εξηγήσει το θέμα της ατομικότητας.

Βασικά στοιχεία της επιστήμης είναι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η απόδειξη που συνδέεται με τους γλωσσικούς κανόνες δόμησης του συλλογισμού. Οι αποδείξεις στηρίζονται σε προκείμενες αρχές και αίτια που επαληθεύονται με την εμπειρία. Ωστόσο, η εμπειρία δεν έχει σχέση με το πείραμα, αλλά στηρίζεται στην αισθητηριακή παρατήρηση και δηλώνει την πραγματικότητα και την αλήθεια για τη φύση του κόσμου. Σκοπός της επιστήμης δεν είναι η διατύπωση γενικών νόμων αλλά η διείσδυση στη δομή όλων των όντων.

Το έργο του

Τα συγγράμματα του Αριστοτέλη χωρίζονται σε *εξωτερικούς λόγους* και σε *ακροαματικούς* ή *πραγματείες*. Οι πρώτοι απευθύνονταν σε ευρύ κοινό, γι' αυτό και δεν είχαν πολλές λεπτομέρειες ούτε επιστημονική ορολογία. Είναι έργα λογοτεχνικού χαρακτήρα, έχουν διαλογική μορφή, ανάγονται στην πρώτη περίοδο της ζωής του φιλοσόφου και μαρτυρούν επιδράσεις από το δάσκαλό του. Οι ακροαματικοί λόγοι είναι ακροάσεις, δηλαδή παραδόσεις τις οποίες χρησιμοποιούσε ο φιλόσοφος στα μαθήματά του και συχνά αποτελούσαν τη βάση για προφορική ανάπτυξη ορισμένων θεμάτων. Αντίγραφα αυτών των λόγων μπορούσαν να έχουν οι ακροατές, που κρατούσαν και σημειώσεις τις οποίες διένειμαν στο αναγνωστικό κοινό. Μας είναι γνωστοί από αποσπάσματα που μνημονεύουν αρχαίοι συγγραφείς και από τρεις καταλόγους που έχουν σωθεί. Ο παλαιότερος από αυτούς χρονολογείται στον 3ο αιώνα π.Χ., βρίσκεται στο Ε' βιβλίο του έργου *Βίοι Φιλοσόφων* του Διογένη του Λαέρτιου και περιλαμβάνει 146 τίτλους από το *Corpus Aristotelicum*. Ο άλλος κατάλογος αποδίδεται στον Ησύχιο από τη Μήλο (6ος αιώνας π.Χ.) και περιέχει 192 τίτλους, από τους οποίους τους 132 αναφέρει ο Διογένης. Τον τρίτο κατάλογο, που δεν είναι πλήρης, έχουν διασώσει Άραβες συγγραφείς του 13ου αιώνα και, σύμφωνα με τους ίδιους, τον πήραν από κάποιον Πτολεμαίο. Το πιθανότερο είναι ότι ο συγκεκριμένος κατάλογος αναπαράγει εκείνον του Ανδρόνικου του Ρόδιου. Τα συγγράμματα όμως που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας αποτελούν μόνο ένα μικρό μέρος όσων απαριθμούνται στους διάφορους καταλόγους. Από εκείνα μάλιστα που έγραψε ο Αριστοτέλης όταν φοιτούσε στην Ακαδημία και προορίζονταν για το ευρύ κοινό δεν έχει σωθεί τίποτε. Αυτά που έχουν φτάσει ως εμάς ανάγονται στη δεύτερη παραμονή του στην Αθήνα, όταν διηύθυνε το Λύκειο.

Στους τρεις αρχαίους καταλόγους έχουν διασωθεί πάνω από 200 τίτλοι έργων που άλλοτε αποδίδονταν στο μεγάλο φιλόσοφο. Ωστόσο, ορισμένοι από αυτούς επαναλαμβάνονται, γεγονός που σημαίνει ότι οι κατάλογοι αναφέρονται σε διαφορετικά χειρόγραφα. Επίσης, τα πιο εκτενή κείμενα δεν συνιστούν ενιαία σύνολα αλλά συλλογές κειμένων για συναφή θέματα, ενώ τα επιμέρους είναι οι αρχικές ενότητες τις οποίες συνέδεσαν είτε ο Αριστοτέλης είτε οι εκδότες του. Από τα κείμενα που έχουμε στη διάθεσή μας ελάχιστα είναι διαμορφωμένα, ενώ κάποια τα έχουν επεξεργαστεί και συμπληρώσει μεταγενέστεροι. Συνεπώς, το *Corpus* που σώζεται δημοσιεύθηκε με τη μορφή σημειώσεων, μερικά όμως έργα είναι πιο άρτια και σωστά διαρθρωμένα. Όταν πέθανε ο Αριστοτέλης ορισμένα συγγράμματα είχαν μια περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένη μορφή, ενώ άλλα είχαν καταταμηθεί σε επιμέρους διατριβές. Από αυτά προέκυψε η πρώτη εκτενής έκδοση, την οποία χρησιμοποίησαν οι Περιπατητικοί και την

έλαβαν σοβαρά υπόψη τους οι Επικούριοι και ο Ζήνων ο Κιτυεύς. Η κατάσταση αυτή άλλαξε τον 1ο αιώνα μ.Χ. Στην αρχή μάλιστα της Ελληνιστικής Περιόδου οι Περιπατητικοί –και τα κείμενα που τους αντιπροσώπευαν– δεν μπορούσαν να συναγωνιστούν τους Επικούριους και τους Στωικούς. Αργότερα, οι Ρωμαίοι, οι οποίοι μελέτησαν τα έργα των Ελλήνων φιλοσόφων, προσανατολίστηκαν σε πιο ρεαλιστικά κείμενα, που ανταποκρίνονταν καλύτερα στις απαιτήσεις της ζωής και στα δεδομένα της ρωμαϊκής παράδοσης.

Τα χειρόγραφα του Αριστοτέλη περιήλθαν μετά το θάνατό του στο Θεόφραστο και όταν πέθανε και ο τελευταίος, η βιβλιοθήκη του κατέληξε σε ένα σκοτεινό δωμάτιο στη μικρή πόλη της Τρωάδας Σκήψη. Εκεί ανακάλυψε τα μισοκατεστραμμένα χειρόγραφα ο Απελλικόν από την Ιωνία. Η βιβλιοθήκη στη συνέχεια μεταφέρθηκε από το Σύλλα στη Ρώμη και τα έργα του Αριστοτέλη εκδόθηκαν για πρώτη φορά στα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ. από τον Ανδρόνικο το Ρόδιο, ενδέκατο διευθυντή της σχολής, και τον Τυραννίωνα από τη Μικρά Ασία. Η νέα αυτή έκδοση των έργων του μεγάλου φιλοσόφου ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της αυτή που έχουμε και εμείς σήμερα στη διάθεσή μας. Τα έργα τα κατέταξε και τα αντιμετώπισε με μεγάλη προσοχή· δεν έγινε καμία προσθήκη και δεν αλλοιώθηκαν οι ιδέες και οι απόψεις του Αριστοτέλη. Γεννήθηκε λοιπόν ένα πλήρες σύστημα της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη με σχετικά λίγους τίτλους. Ο Ανδρόνικος έγραψε τα πρώτα ερμηνευτικά σχόλια στο *Corpus Aristotelicum* και μετά ακολούθησαν και άλλοι υπομνηματιστές. Με τα συγγράμματα του Αριστοτέλη ασχολήθηκαν πολυάριθμοι σχολιαστές κατά την αρχαιότητα και το Μεσαίωνα, ορισμένοι από τους οποίους διαστρέβλωσαν τη σκέψη του και πρόσθεσαν δικά τους σχόλια. Οι πρώτοι από αυτούς όμως φρόντισαν να καταδείξουν την αντίθεση ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, ενώ αργότερα με τον Πορφύριο έγινε προσπάθεια να εναρμονιστούν οι δύο φιλόσοφοι. Με τον υπομνηματισμό του έργου του Αριστοτέλη ασχολήθηκαν και οι Νεοπλατωνικοί. Τα υπομνήματα που έχουν σωθεί συγκαταλέγονται στα σπουδαιότερα επιτεύγματα της αρχαιότητας. Οι σημαντικότεροι σχολιαστές είναι ο Αλέξανδρος ο Αφροδισεύς, ο Αμμώνιος, ο Θεμίστιος, ο Φιλόπονος, ο Σιμπλίκιος, ο Βοέτιος και κυρίως ο Θωμάς ο Ακινάτης. Τα κείμενά τους έχουν εκδοθεί σε 23 τόμους από την Ακαδημία του Βερολίνου (*Commentaria in Aristotelem Graeca* [1883-1892]).

Η πρώτη έκδοση των έργων του Αριστοτέλη είναι της Ακαδημίας του Βερολίνου σε πέντε τόμους, από τον Bekker (1831-1870).

Μια άλλη έκδοση είναι αυτή που έγινε στο Παρίσι από τον οίκο Firmin-Didot, σε πέντε τόμους (1848-1874).

Το ελληνικό κείμενο των έργων του μεγάλου φιλοσόφου εκδόθηκε στη Λειψία από τον Teubner. Στην Οξφόρδη από το 1923 άρχισε η κυκλοφορία των 12 τόμων των απάντων του Αριστοτέλη. Η Loeb Classical Library εξέδωσε επίσης τα άπαντα του Αριστοτέλη.

Στη Γαλλία ο J. Tricot μετέφρασε το μεγαλύτερο μέρος των έργων του φιλοσόφου.

Στον κατάλογο του Διογένη του Λαέρτιου προηγείται μια ομάδα έργων διαλογικής μορφής. Με βεβαιότητα αναγνωρίζονται 19 διάλογοι, τους οποίους έγραψε πιθανότατα, όπως μαρτυρεί ο πλατωνικός τους χαρακτήρας, σε νεαρή ηλικία, όταν ήταν μέλος της Ακαδημίας. Στους πιο πρώιμους διαλόγους του συγκαταλέγονται ο *Γρύλος* ή *Περί ρητορικής* και ο *Εύδημος* ή *Περί ψυχής*. Στην ίδια περίοδο ανήκει και ο *Προτρεπτικός*, που προέτρεπε για τη φιλοσοφική ζωή και ήταν πολύ γνωστό έργο στην αρχαιότητα. Μεταγενέστεροι διάλογοι είναι το *Περί φιλοσοφίας*, στον οποίο περιγράφεται η πρόοδος της ανθρωπότητας, και τα έργα *Αλέξανδρος* ή *Υπέρ αποίκων* και *Περί βασιλείας*. Για κάποιους διαλόγους όμως γνωρίζουμε μόνο τους τίτλους τους – *Περί δικαιοσύνης*, *Περί ποιητών*, *Περί πλούτου*, *Περί ευχής*, *Περί ηδονής*, *Περί ευγενείας*, *Περί παιδείας*, *Ερωτικός*, *Νήριθος*.

Τα συγγράμματα που σώθηκαν χωρίζονται σε ομάδες, που παίρνουν την ονομασία τους από την επιστημονική περιοχή στην οποία αναφέρονται.

Η ομάδα των πραγματειών με θέμα τη λογική, που ήταν γνωστές από τον 6ο αιώνα π.Χ., ονομάζεται *Όργανον*, δηλαδή «εργαλείο» της φιλοσοφίας. Σε αυτές εξετάζονται τα προβλήματα της λογικής, της επιστήμης που μελετά τη σκέψη και τους μηχανισμούς της. Το πρώτο από τα έργα που περιλαμβάνει είναι οι *Κατηγορίες* (το είχαν επεξεργαστεί οι μετά τον Αριστοτέλη), που η γνησιότητά τους έχει αμφισβητηθεί. Ωστόσο τα επιχειρήματα όσων υποστήριζαν αυτή την άποψη δεν ήταν ιδιαίτερα πειστικά. Το *Περί ερμηνείας*, που περιλαμβάνει τη θεωρία των προτάσεων, είναι ένα ακόμη έργο που αμφισβητήθηκε, αλλά η γλώσσα και το περιεχόμενό του

συνηγορούν για την αυθεντικότητά του. Αναμφισβήτητη είναι η γνησιότητα των έργων *Αναλυτικά πρότερα*, *Αναλυτικά ύστερα*, *Τοπικά*, *Σοφιστικοί έλεγχοι* (ήταν πιθανότατα το ένατο βιβλίο του προηγούμενου συγγράμματος).

Στα συγγράμματα με θέμα τη φύση εξετάζονται προβλήματα της φυσικής, του κλάδου που ασχολείται με τη γενική θεωρία του φυσικού κόσμου. Πρόκειται για μια ομάδα αναμφισβήτητα γνήσιων έργων που περιλαμβάνει τα *Φυσικά* (*Ακροάσεις φυσικής*), το *Περί ουρανού*, το *Περί γενέσεως και φθοράς* και τα *Μετεωρολογικά*. Το επόμενο σύγγραμμα του *Corpus*, το *Περί κόσμου*, σίγουρα δεν είναι έργο του Αριστοτέλη. Έχει γραφτεί μεταξύ του 50 π.Χ. και του 100 μ.Χ. και αναμειγνύει στοιχεία αριστοτελικής σκέψης με θέσεις της Στοάς.

Στις πραγματείες ψυχολογίας μελετώνται προβλήματα της ψυχολογίας, της επιστήμης που έχει αντικείμενό της την ψυχή. Σε αυτά συγκαταλέγονται το *Περί ψυχής* και μια ομάδα έργων που είναι γνωστά ως *Μικρά φυσικά*. Πρόκειται για τα *Περί αισθήσεως και αισθητών*, *Περί μνήμης και αναμνήσεως*, *Περί ύπνου*, *Περί εγρηγόρσεως*, *Περί της μαντικής της εν τοις ύπνοις*, *Περί μακροβιότητας και βραχυβιότητας*, *Περί ζωής και θανάτου* και *Περί αναπνοής*. Το *Περί πνεύματος*, με το οποίο ολοκληρώνεται η σειρά των έργων ψυχολογίας, δεν ανήκει στον Αριστοτέλη, αφού πρέπει να γράφτηκε το 250 π.Χ. και απηχεί τη διδασκαλία του Ερασιστράτου.

Ακολουθεί μια ομάδα έργων βιολογίας. Από το πρώτο σύγγραμμα της σειράς, που ονομάζεται *Περί τα ζώα ιστορίες*, κάποια βιβλία είναι νόθα και χρονολογούνται στον 3ο αιώνα π.Χ. Το *Περί ζώων μορίων* αποτελεί μια γενική εισαγωγή στη βιολογία. Το *Περί ζώων κινήσεως* έχει θεωρηθεί νόθο, αλλά, βάσει πρόσφατων μελετών, δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Όσο για τα *Περί ζώων πορείας* και *Περί ζώων γενέσεως*, είναι γνήσια έργα του Αριστοτέλη.

Στη συνέχεια ακολουθούν ορισμένα συγγράμματα που είναι νόθα. Συγκεκριμένα, το *Περί ακουστών* ανήκει μάλλον στο Στράτωνα, ενώ το *Περί χρωμάτων* στο Θεόφραστο. Τα *Φυσιογνωμικά*, που είναι σύνθεση των δύο παραπάνω έργων, αποδίδονται πιθανότατα σε Περιπατητικούς. Νόθο έργο είναι επίσης το *Περί φυτών*, ενώ το *Περί θαυμασίων ακουσμάτων* περιλαμβάνει αποσπάσματα από έργα του Θεόφραστου και άλλων συγγραφέων. Τα *Μηχανικά* είναι μάλλον σύγγραμμα ενός φιλοσόφου της πρώιμης περιπατητικής σχολής. Τα *Προβλήματα* έχουν στοιχεία που παραπέμπουν στην όψιμη περιπατητική σχολή και προέρχονται κυρίως από το *Corpus* του Θεόφραστου και από κείμενα της σχολής του Ιπποκράτη. Τα *Μουσικά προβλήματα* χρονολογούνται μεταξύ του 300 π.Χ. και του 100 μ.Χ. Το *Περί ατόμων γραμμών* δεν πρέπει να είναι πολύ μεταγενέστερο από την εποχή του Ξενοκράτη, το *Ανέμων θέσεις και προσηγορίες* είναι απόσπασμα από την πραγματεία *Περί σημείων* του Θεόφραστου, ενώ το *Περί Ξενοφάνους*, *Ζήνωνος*, *Γοργίου* (ή πιο σωστά *Περί Μελίσσου*, *Ξενοφάνους*, *Γοργίου*) έχει βασιστεί μάλλον σε γνήσια συγγράμματα του Αριστοτέλη, αλλά έχει γραφτεί τον 1ο αιώνα μ.Χ.

Σε ό,τι αφορά τα *Μετά τα φυσικά*, την παλαιότερη αναφορά βρίσκουμε στο Νικόλαο Δαμασκηνό. Σε αυτό το έργο εξετάζονται θέματα μεταφυσικής ή οντολογίας, του κλάδου που ασχολείται με την ουσία των πραγμάτων. Το σύγγραμμα αυτό, σύμφωνα με τον κατάλογο του Ησύχιου, αποτελούνταν από δέκα βιβλία· από αυτά δηλαδή που μας έχουν σωθεί θα πρέπει να αφαιρέσουμε τα βιβλία Α, Δ και Κ.

Στην ομάδα των συγγραμμάτων με θέμα την ηθική, που πραγματεύονται τους κανόνες των πράξεων του ανθρώπου, συγκαταλέγονται τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Ηθικά μεγάλα* και τα *Ηθικά Ευδήμεια*. Πολλοί υποστηρίζουν ότι τα *Ηθικά Ευδήμεια* είναι μεταγενέστερο έργο το οποίο έγραψε ο μαθητής του Αριστοτέλη Εύδημος, ωστόσο αυτό μάλλον δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η γραμματική και το ύφος του είναι αριστοτελικά και πιθανότατα πρόκειται για ένα πολύ πρώιμο έργο, που το έγραψε ο Αριστοτέλης όταν βρισκόταν στην Άσσο, μεταξύ του 348 και του 345 π.Χ. Το *Περί αρετών και κακιών* γράφτηκε ανάμεσα στον 1ο π.Χ. και τον 1ο μ.Χ. αιώνα και σε αυτό γίνεται μια προσπάθεια συγκερασμού της περιπατητικής ηθικής με την πλατωνική.

Τα *Πολιτικά* είναι αναμφίβολα γνήσιο έργο του Αριστοτέλη, το οποίο αποτελείται από κάποια αυτοτελή δοκίμια που δεν είναι πλήρως επεξεργασμένα. Σε αυτό το σύγγραμμα εξετάζονται προβλήματα της πολιτικής φιλοσοφίας, του κλάδου που ασχολείται με τη θεωρία των πολιτευμάτων, της νομοθεσίας και των άλλων θεσμών και φαινομένων της πολιτικής ζωής.

Το πρώτο βιβλίο των *Οικονομικών* είναι μια πραγματεία που έχει ως βάση της τα *Πολιτικά* και τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα. Το έγραψε μάλλον ο Θεόφραστος ή κάποιος άλλος

Περιπατητικός. Το δεύτερο βιβλίο ανάγεται στο 30 π.Χ. και συνιστά μια συλλογή ιστορικών γεγονότων που δίνονται με μορφή παραδειγμάτων. Το τρίτο σώζεται σε λατινική μετάφραση και δεν ανήκει στον Αριστοτέλη.

Η *Ρητορική* και η *Ποιητική* συγκαταλέγονται στα συγγράμματα που εξετάζουν θέματα αισθητικής, του κλάδου που ασχολείται με τη θεωρία της δομής των έργων της τέχνης. Η *Ρητορική* είναι σίγουρα έργο του μεγάλου φιλοσόφου –τουλάχιστον τα δύο πρώτα βιβλία– και πραγματεύεται τη δομή του λόγου. Η *Ρητορική εις Αλέξανδρον* είχε αποδοθεί στον Αναξιμένη από τη Λάμψακο, αλλά ο χαρακτήρας του παραπέμπει στον Αριστοτέλη. Η *Ποιητική* έχει ως θέμα της τον αρχαίο ποιητικό λόγο και τα είδη του.

Το *Corpus Aristotelicum* ολοκληρώνεται με την *Ποιητική*, που σώζεται σε αποσπάσματα και η αυθεντικότητά της δεν αμφισβητείται.

Από το έργο του Αριστοτέλη που έχει χαθεί ιδιαίτερα σημαντική είναι η περιγραφή των *Πολιτειών* 158 ελληνικών πόλεων. Το 1890 βρέθηκε στην Αίγυπτο ένας πάπυρος ο οποίος περιλαμβάνει την πρώτη από αυτές, την *Αθηναίων Πολιτεία*.

Σχεδόν όλα τα έργα του Αριστοτέλη χρονολογούνται στην περίοδο που διήυθνε το Λύκειο και είναι άμεσα συνδεδεμένα με τη διδασκαλία του. Μολονότι είχαν μια πρόχειρη μορφή και κάποιοι υποστήριζαν ότι ήταν σημειώσεις είτε του ίδιου είτε των μαθητών του, είναι άρτια δομημένα και έχουν λογοτεχνικό χαρακτήρα. Ορισμένοι συσχετίζουν τα έργα που έχουν σωθεί με την περίοδο 335-323 π.Χ., κατά την οποία ο Αριστοτέλης διέμεινε στην Αθήνα, και την άποψη τους αυτή τη στηρίζουν μεταξύ άλλων και στις χρονολογίες που αναφέρονται στα ίδια τα συγγράμματα.

Ο Αριστοτέλης έγραψε αρχικά διαλόγους, πιθανότατα όταν ήταν μέλος της Ακαδημίας, αλλά στην πορεία άρχισε να απομακρύνεται από τις πλατωνικές θεωρίες. Κατά την παραμονή του στην Άσσο, τη Μυτιλήνη και τη Μακεδονία έγραψε το *Όργανον*, τα *Φυσικά*, το *Περί Ουρανού*, το *Περί γενέσεως και φθοράς*, το τρίτο βιβλίο του *Περί ψυχής*, τα *Ηθικά Ευδήμεια* και τα παλαιότερα μέρη από τα *Μετά τα φυσικά*, τα *Πολιτικά* και τα *Περί τα ζώα ιστορία*. Κατά τη δεύτερη διαμονή του στην Αθήνα έγραψε τα υπόλοιπα έργα του, τα *Μετεωρολογικά*, τα συγγράμματα βιολογίας και ψυχολογίας, τις *Πολιτείες*, τα *Ηθικά Νικομάχεια*, την *Ποιητική*, τη *Ρητορική* και άλλα ιστορικά κείμενα από τα οποία γνωρίζουμε μόνο τους τίτλους τους.

Λογική

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Μετά τα φυσικά* 1025 b 25) οι επιστήμες διακρίνονται σε θεωρητικές, πρακτικές και ποιητικές, και έχουν στόχο το ειδέναι, καθώς και τη συμπεριφορά του ανθρώπου και τη δημιουργία χρήσιμων αντικειμένων. Οι θεωρητικές επιστήμες διαιρούνται στα μαθηματικά, τη φυσική και τη θεολογία, οι πρακτικές στην πολιτική, την οικονομική και τη φρόνηση (ηθική) και οι ποιητικές αποβλέπουν στη δημιουργία ενός εξωτερικού έργου. Φυσικά ο Αριστοτέλης δεν εξάντλησε στο έργο του τις υποδιαρέσεις των επιστημών, αφού δεν αναφέρθηκε στη λογική και την ιστορία. Σε ό,τι αφορά τη λογική, δεν τη θεωρεί αναπόσπαστο κομμάτι της φιλοσοφίας, ούτε ξεχωριστή επιστήμη, αλλά ένα προαπαιτούμενο όργανο (*Ρητορική* 1359 b 10) απαραίτητο για τη συγκρότηση της σκέψης, ενώ η ιστορία πιστεύει ότι έχει εισαγωγικό χαρακτήρα για τις άλλες επιστήμες. Ο όρος *λογική* απαντάται μετά τον Κικέρωνα, αλλά με την έννοια της διαλεκτικής. Αντ' αυτού ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο *αναλυτικά* ή *αναλυτική επιστήμη*. Αναφέρεται δηλαδή σε σύνθετα στοιχεία της σκέψης που πρέπει να αναλυθούν σε απλούστερα.

Σκοπός της αναλυτικής επιστήμης είναι η απόδειξη, και το απλούστερο στοιχείο της σκέψης, από το οποίο απαρτίζεται η πρόταση, είναι ο συλλογισμός, ενώ απόδειξη είναι η κατηγορία.

Με τη σημασία που έχει σήμερα τον χρησιμοποίησε πρώτος ο Αλέξανδρος ο Αφροδισεύς. Το σύνολο των συγγραμμάτων του μεγάλου φιλοσόφου που έχουν ως θέμα τους τη λογική καλείται *Όργανο* και περιλαμβάνει τα έργα *Κατηγορίες*, *Περί ερμηνείας*, *Αναλυτικά πρότερα*, *Αναλυτικά ύστερα*, *Τοπικά* και *Σοφιστικοί έλεγχοι*.

Κατηγορίες

Εγχειρίδιο που αφορά στους γενικούς όρους της κατηγορήσης, στα στοιχειώδη ερωτήματα που μπορούν να τεθούν για κάθε ον. Είναι ένας κατάλογος με όλα τα δυνατά είδη των κατηγορουμένων, ο διαχωρισμός των οποίων γίνεται βάσει γλωσσικών μορφών – όνομα και ρήμα. Ο Αριστοτέλης καλεί κατηγορίες τα γενικότερα γένη, τα γένη του όντος. Οι κατηγορίες, όπως τις παραθέτει ο ίδιος, είναι εμπειρικά και όχι λογικά απαριθμημένες (ουσία, ποσότητα [πόσον], ποιότητα [ποιον], σχέση [προς τι], τόπος [πού], χρόνος [πότε], τοποθέτηση [κείσθαι], κατάσταση [έχειν], ενέργεια [ποιείν], πάθος [πάσχειν]) και απαντούν σε όλα σχεδόν τα έργα του.

1b 10-18

Όταν έτερον καθ' ετέρου κατηγορήται ως καθ' 10
υποκειμένου, όσα κατά του κατηγορουμένου λέγεται,
πάντα και κατά του υποκειμένου ρηθήσεται· οίον άνθρωπος
κατά του τινός ανθρώπου κατηγορείται, το δε ζώον
κατά του ανθρώπου· ουκούν και κατά του τινός ανθρώπου
το ζώον κατηγορηθήσεται· ο γαρ τις άνθρωπος 15
άνθρωπός εστι και ζώον. των ετερογενών και μη υπ'
άλληλα τεταγμένων έτεραι τωι είδει και αι διαφοραί, οίον
ζώου και επιστήμης...

Μετάφραση

Όταν ένα πράγμα επέχει θέση κατηγορουμένου έναντι ενός άλλου πράγματος νοουμένου ως υποκειμένου, όσα χαρακτηρίζουν το κατηγορούμενο θα χαρακτηρίζουν όλα και το υποκείμενο, παραδείγματος χάριν, η έννοια άνθρωπος επέχει θέση κατηγορουμένου ως προς τον συγκεκριμένο άνθρωπο, ενώ το ζώο ως προς τον άνθρωπο γενικά. Το ζώο όμως επέχει θέση κατηγορουμένου τόσο ως προς τον άνθρωπο, όσο και ως προς τον συγκεκριμένο άνθρωπο, επειδή ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι και άνθρωπος και ζώο. Στα διαφορετικά γένη, που δεν τελούν σε σχέση αλληλεξαρτήσεως, είναι και οι διαφορές τους διαφορετικού είδους, όπως, επί παραδείγματι, το ζώο και η επιστήμη...

Περί ερμηνείας

Στο έργο αυτό αναπτύσσεται η θεωρία των προτάσεων και γίνεται εκτεταμένη χρήση των μορφών της, δηλαδή του ονόματος και του ρήματος. Ο Αριστοτέλης έχει ως βάση του το διαχωρισμό που έχει κάνει ο Πλάτωνας και εισάγει δικούς του όρους και διακρίσεις (16 a 19 κ.ε., 16 b 6-8, 19-21). Επιπλέον χρησιμοποιεί τους όρους «αόριστο όνομα» και «αόριστο ρήμα» για να δηλώσει οποιοδήποτε πράγμα, υπαρκτό ή ανύπαρκτο. Ωστόσο, αυτό που κυρίως τον ενδιαφέρει είναι να καθορίσει τις αντιθέσεις ανάμεσα στις προτάσεις και εμμένει στην υπαρκτική κρίση (19 b 14-19). Παράλληλα επισημαίνει τη διάκριση ανάμεσα στο υπαρκτικό και το συνδετικό είναι και επιχειρεί να αναλύσει τις προτάσεις σε υποκείμενο, κατηγορούμενο και συνδετικό.

Αναλυτικά πρότερα

Στο συγκεκριμένο σύγγραμμα, που αντιπροσωπεύει την ώριμη σκέψη του Αριστοτέλη, μελετώνται οι σχέσεις των προτάσεων και παρουσιάζεται η θεωρία του συλλογισμού εν γένει. Αναλύονται οι προτάσεις και οι όροι, τα απλούστερα στοιχεία του συλλογισμού. Το συνδετικό παρουσιάζεται ανεξάρτητα από το κατηγορούμενο και, όταν μάλιστα οι προτάσεις είναι προκειμένες του συλλογισμού, επιβάλλεται σε καθεμία η απομόνωση ενός κατηγορουμένου που θα αποτελέσει το υποκείμενο της άλλης. Έτσι, σε αυτό το έργο όλες οι προτάσεις έχουν τη μορφή «το Α είναι Β» ή «το Β είναι Α». Οι όροι της κατηγορικής σχέσης στους γενικούς ορίζονται ως «καθόλου» και στους ατομικούς αποκαλούνται «καθέκαστον». Οι προτάσεις χωρίζονται σε καταφατικές και αποφατικές, σε αληθείς ή ψευδείς. Όσο για τις κρίσεις, ταξινομούνται με ποσοτικό τρόπο σε καθολικές, μερικές και απροσδιόριστες και τα συμπεράσματα είναι αποτέλεσμα ορισμένων διεργασιών: της αντίθεσης, της αντιστροφής και του συλλογισμού.

Η λέξη συλλογισμός απαντάται ήδη στον Πλάτωνα, αλλά αποκτά ιδιαίτερο νόημα στον Αριστοτέλη. Ο συλλογισμός αποτελεί ένα συντακτικό κανόνα για την αποδεικτική σύνδεση των προτάσεων, το σκελετό της επιστημονικής απόδειξης. Ένας συλλογισμός συντίθεται από τρεις προτάσεις, δύο προκειμένες (διαστήματα), που περιλαμβάνουν μία μείζονα και μία ελλάσσονα και έχουν και έναν όρο (το λεγόμενο μέσον όρον), και ένα συμπέρασμα. Η ορολογία που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να καλύψει αυτό το θέμα έχει μαθηματική προέλευση – σχήμα, διάστημα (πρόταση), όρος (όριο), άκρον, μέσον. Μάλιστα αναπαριστά κάθε σχήμα του συλλογισμού του με γεωμετρικό σχήμα. Γνωρίζει τα τρία πρώτα σχήματα των συλλογισμών, τα διαιρεί κατά το πλάτος του μέσου όρου και παραλείπει το τέταρτο, ενώ την ορθότητα του δεύτερου και του τρίτου σχήματος αποδεικνύει με την αντιστροφή (διαδικασία διά της οποίας μεταλλάσσονται το υποκείμενο και το κατηγορούμενο για να εξετάσουμε τι μπορεί να πει κανείς με την αντίστροφη πρόταση). Εκτός από τους καθαρούς εξετάζει και τους τροπικούς συλλογισμούς, τα συμπεράσματα, η εξαγωγή των οποίων προϋποθέτει τη συνδυασμένη θεώρηση των προκειμένων. Στα Αναλυτικά πρότερα ο Αριστοτέλης πραγματεύεται και την επαγωγή, τη διαδικασία της άμεσης εποπτείας, που σε πολλά έργα του έρχεται σε αντίθεση με το συλλογισμό. Από την παρατήρηση των φαινομένων ενός τομέα προκύπτουν κάποιες εμπειρικές γενικεύσεις που ισχύουν για τα περισσότερα φαινόμενα, οι οποίες μεταβάλλονται μέσω μιας έλλογης ενόρασης σε επιστημονικές προκειμένες. Τέλος, ασχολείται και με κάποιες άλλες μορφές συμπερασμού: το παράδειγμα, το ενθύμημα και την απαγωγή.

24b 16-20

Όρον δε καλῶ εἰς ὃν διαλύεται ἡ πρότασις, οἷον το
τε κατηγορούμενον καὶ το καθ' οὗ κατηγορεῖται, προστι-
θεμένου [ἢ διαιρουμένου] τοῦ εἶναι ἢ μὴ εἶναι. Συλλο-
γισμὸς δὲ ἐστὶ λόγος ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν ἐτεόν τι τῶν
κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει τῷ ταῦτα εἶναι...

20

Μετάφραση

Ονομάζω όρο αυτό στο οποίο δια[ανα]λύεται η πρόταση,
ήτοι το κατηγορούμενο και το υποκείμενο στο οποίο [το κατηγορούμενο]
αποδίδεται, είτε προστίθεται είτε αποβάλλεται το είναι και το μη είναι.
Ο συλλογισμός, εξ άλλου,
είναι ένας λόγος στον οποίο όταν τεθούν [γίνουν αποδεκτά]
ορισμένα πράγματα, κατά τι το διαφορετικπο από τα κείμενα
[τα αποδεκτά] προκύπτει ως συμπέρασμα αναγκαστικά
επειδή αυτά είναι [αυτά που είναι].

Αναλυτικά ύστερα

Στο εγχειρίδιο αυτό αναπτύσσεται η θεωρία της απόδειξης, στο πλαίσιο της οποίας οι συλλογισμοί είναι αναγκαίοι και εξετάζονται τα στοιχεία βάσει των οποίων διακρίνεται ο

επιστημονικός συμπερασμός από το διαλεκτικό, τον εκλαϊκευτικό. Επισημαίνεται ότι η διδασκαλία και η μάθηση έχουν ως αφετηρία τους μια προϋπάρχουσα γνώση που σχετίζεται με το *ότι έστι* και το *τι το λεγόμενόν εστι*. Σκοπός της λογικής είναι η απόδειξη, που επιτυγχάνεται μέσω του *τέλειου συλλογισμού*, οι προτάσεις του οποίου πρέπει να είναι αναπόδεικτες. Τέτοιες προτάσεις είναι οι θέσεις, οι υποθέσεις, τα αιτήματα και τα αξιώματα, από τα οποία ξεκινά κάθε απόδειξη. Η απόδειξη είναι επιστημονικός συλλογισμός που συνιστά γνώση και όχι γνώμη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δεν υπάρχουν ιδέες εγγενείς, έμφυτες δηλαδή γνώσεις των πραγμάτων· οι αρχές της γνώσης πρέπει να στηρίζονται στην εμπειρία και να πηγάζουν από αυτή. Την πορεία αυτής της γνώσης μπορεί κανείς να παρακολουθήσει στους ορισμούς (που περιλαμβάνουν το γένος και τις διαφορές, δίνουν την ουσία κάθε είδους, αποτελούν τη βάση των επιστημών και προϋποθέτουν προπαρασκευαστική έρευνα), τα αξιώματα (τις προτάσεις που θεωρούνται αναγκαίες για το πνεύμα) αλλά και την επαγωγή (τη μετάβαση από το ειδικό στο γενικό).

Τοπικά

Στο συγκεκριμένο σύγγραμμα αναπτύσσεται η θεωρία του διαλεκτικού και πιθανού συλλογισμού, στο πλαίσιο του οποίου οι προκείμενες είναι απλώς αποδεκτές. Παρουσιάζεται η χρησιμότητα της διαλεκτικής, καθώς και οι βασικοί όροι της τεχνικής της – η *πρόταση* (μια ερώτηση που μπορεί να προταθεί στον αντίπαλο σε μια συζήτηση), το *πρόβλημα* (μια πρόταση με πρακτικό ή θεωρητικό ενδιαφέρον για την οποία είτε δεν υπάρχει καθιερωμένη άποψη είτε υπάρχει διχογνωμία) και η *θέση* (η άποψη που μπορεί να θεμελιωθεί με επιχειρήματα). Καταδεικνύεται επίσης ότι θα πρέπει κανείς να είναι σε θέση σε μια διαλεκτική συζήτηση να υποδυθεί το ρόλο του ερωτώμενου αλλά και του αποκρινόμενου. Τέλος, γίνεται αναφορά και στην ποικιλία των σχέσεων ανάμεσα στο υποκείμενο και το κατηγορούμενο.

100a 21 και εξής

Πρώτον ουν ρητέον τί

*εστι συλλογισμός και τίνες αυτού διαφοραί, όπως ληφθήι
ο διαλεκτικός συλλογισμός· τούτον γαρ ζητούμεν κατά
την προκειμένην πραγματείαν.*

έστι δη συλλογισμός λόγος εν ωι τεθέντων τινών 25

*έτερόν τι των κειμένων εξ ανάγκης συμβαίνει διά των
κειμένων. απόδειξις μεν ουν έστιν, όταν εξ αληθών και
πρώτων ο συλλογισμός ηι, ή εκ τούτων α διά τινων
πρώτων και αληθών της περί αυτά γνώσεως την αρχήν
είληφεν, διαλεκτικός δε συλλογισμός ο εξ ενδόξων
συλλογιζόμενος. έστι δε αληθή μεν και πρώτα τα μη
δι' ετέρων αλλά δι' αυτών έχοντα την πίστιν...*

100b

Μετάφραση

Πρώτα, λοιπόν, θα πρέπει να πούμε τι είναι συλλογισμός και ποια τα διάφορα είδη του, προκειμένου να συλλάβουμε το τι είναι διαλεκτικός συλλογισμός, διότι αυτός είναι το ζητούμενο στα πλαίσια της προκείμενης πραγματείας. Ο συλλογισμός είναι ακριβώς ο λόγος στον οποίο όταν τεθούν ορισμένα πράγματα προκύπτει αναγκαστικά κάτι διαφορετικό από τα τεθέντα στη βάση των τεθέντων. Ο συλλογισμός είναι, λοιπόν, αποδεικτικός όταν συνίσταται από [προκείμενες] αληθείς και πρώτες [αρχές] ή από ένα είδος πραγμάτων των οποίων η γνώση απορρέει από προκείμενες αληθείς και πρώτες αρχές. Διαλεκτικός είναι ο συλλογισμός που συλλογίζεται από κοινώς παραδεκτές αντιλήψεις. Προκείμενες αληθείς και πρώτες αρχές, είναι, εξάλλου, εκείνες που αντλούν τη βεβαιότητά τους όχι από άλλα πράγματα αλλά από τον ίδιο τον εαυτό τους...

Σοφιστικοί έλεγχοι

Σε αυτό το έργο –ο τίτλος σημαίνει «γενικές ανασκευές»–, που συμπληρώνει μάλλον τα *Τοπικά*, ο Αριστοτέλης μελετά τα σοφίσματα και, γενικά, τους παραλογισμούς. Οι παραλογισμοί χωρίζονται σε δύο είδη, σε αυτούς που εξαρτώνται από τη γλώσσα και σε εκείνους που είναι ανεξάρτητοι από αυτή. Στην πρώτη κατηγορία (παραλογισμοί *παρά την λέξιν*) έχουμε την ομωνυμία, την αμφιβολία, τη σύνθεση, τη διαίρεση, την προσωδία και το σχήμα της λέξης (I 4). Στη δεύτερη κατηγορία (παραλογισμοί *έξω της λέξεως*) συγκαταλέγονται το συμβεβηκός, ο συλλογισμός παρά το απλώς ή το μη απλώς, η άγνοια του ελέγχου, η λήψη του ζητούμενου, ο παρά το επόμενο έλεγχος, το παρά το μη αίτιον ως αίτιον και πολλές ερωτήσεις (I 5).

I 4

*Τρόποι δ' εισί του μεν ελέγχειν δύο· οι μεν γαρ
εισι παρά την λέξιν, οι δ' έξω της λέξεως. έστι δε τα μεν
παρά την λέξιν εμποιούντα την φαντασίαν έξ τον αριθμόν· 25
ταύτα δ' εστί ομωνυμία, αμφιβολία, σύνθεσις, διαίρεσις,
προσωδία, σχήμα λέξεως. τούτου δε πίστις η τε
διά της επαγωγής και συλλογισμός, αν τε ληφθή τις
άλλος και ότι τοσαυταχώς αν τοις αυτοίς ονόμασι και
λόγοις μη ταυτό δηλώσαιμεν...* 30

*Των δ' έξω της λέξεως παραλογισμών είδη
έστιν επτά, εν μεν παρά το συμβεβηκός, δεύτερον δε το
απλώς ή μη απλώς αλλά πη ή πού ή πότε ή προς τι
λέγεσθαι, τρίτον δε το παρά την του ελέγχου άγνοιαν,
τέταρτον δε το παρά το επόμενο, πέμπτον δε το παρά το 25*

*[το] εν αρχήι λαμβάνειν, έκτον δε το [το] μη αίτιον
ως αίτιον τιθέναι, έβδομον δε το τα πλείω ερωτήματα εν
ποιείν.*

Μετάφραση

Υπάρχουν δύο τρόποι ελέγχου, διότι μια πρώτη κατηγορία είναι συναφής με τη χρήση της γλώσσας, ενώ μια άλλη είναι άσχετη με τη χρήση της γλώσσας. Αυτά, εξάλλου, που προκαλούν την ψευδή εντύπωση είναι έξι τον αριθμό, ήτοι η ομωνυμία, η αμφιβολία, η σύνθεση, η διαίρεση, ο τονισμός και το σχήμα λόγου. Μπορούμε να πεισθούμε γι' αυτό τόσο με την επαγωγική μέθοδο όσο και με τη συλλογιστική απόδειξη, αλλά και άλλως πως [μπορεί να αποδειχθεί] ότι με τόσους τρόπους θα μπορούσαμε να μη σημάνουμε το ίδιο πράγμα με τις ίδιες λέξεις και τις ίδιες εκφράσεις...

Οι ανεξάρτητοι, τώρα, από το σχήμα λόγου Παραλογισμοί είναι επτά ειδών: πρώτο το συναφές με το συμπτωματικό, δεύτερο το λεγόμενο απολύτως ή όχι απολύτως αλλά με ορισμένη έννοια, από τοπική ή χρονική άποψη ή αναφορικά προς κάτι άλλο, τρίτο το συναφές με τη λογική ακολουθία, πέμπτο το συναφές με το αίτημα αρχής, έκτο το συναφές με το να μην τίθεται ως αιτία η μη αιτία, και, τέλος, έβδομο το να μη συγκεντρώνονται τα περισσότερα του ενός ερωτήματα σε ένα ερώτημα.

I 5

Οι μὲν οὖν παρὰ το συμβεβηκός παραλογισμοί
εἰσιν ὅταν ὁμοίως οἰοῦν ἀξιωθῆναι τῷ πράγματι καὶ τῷ
συμβεβηκότι ὑπάρχειν. ἐπεὶ γὰρ τῷ αὐτῷ πολλὰ συμβέ-
βηκεν, οὐκ ἀνάγκη πᾶσι τοῖς κατηγορουμένοις καὶ καθ’
οὐ κατηγορεῖται ταυτὰ πάντα ὑπάρχειν...

30

Μετάφραση

Οι παραλογισμοί, λοιπόν, οι συναφείς με το συμπτω-
ματικό, προέρχονται από την αξίωση να ανήκει μια οποιαδήποτε
ιδιότητα με τον ίδιο τρόπο στο πράγμα και στο συμπτωματικό του. Πράγματι, επειδή σε ένα και
το αυτό πράγμα συμβαίνουν πολλά,
δεν είναι ανάγκη όλα αυτά τούτα να ανήκουν σε όλα τα κατηγορούμενα και στο υποκείμενό
τους...

(Μεταφράσεις: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Άπαντα, εκδόσεις
Κάκτος)

Φυσική

Η φυσική ανήκει στις
θεωρητικές επιστήμες και
πραγματεύεται τα όντα που έχουν
μέσα τους μια αρχή κίνησης και
ηρεμίας, καθώς και πλήρη και
αυτόνομη ύπαρξη. Τα όντα αυτά
μπορούν να εκτελέσουν και
κάποιες διαδικασίες που έχουν ως
στόχο την υλοποίηση ενός
σχεδίου, το οποίο δεν έχει καμία
σχέση με τη θεία πρόνοια, αλλά ταυτίζεται με τη φύση των πραγμάτων. Τα σπουδαιότερα έργα
που έχουν ως θέμα τους τη φύση είναι τα *Φυσικά*, *Περί ουρανού*, *Περί γενέσεως και φθοράς* και
Μετεωρολογικά. Ο Αριστοτέλης είχε γράψει και το έργο *Περί φυτών*, το οποίο έχει περιέλθει σε
μας σε μετάφραση και είναι νόθο.

Φυσικά

Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα συγγράμματα του Αριστοτέλη και απαρτίζεται
από οκτώ βιβλία. Σε αυτά ασχολείται με την κοινή φύση όλων των σωμάτων τα οποία διέπονται
από μια αρχή κίνησης και ηρεμίας (B1, 192 b 21). Η φύση επομένως είναι ένα σύνολο ουσιών
που βρίσκονται σε κίνηση και η αρχή της κίνησής τους υπάρχει μέσα σε αυτές. Σε ό,τι αφορά
τη διαδικασία της κίνησης, αυτή συνίσταται σε τρεις αρχές: ένα *υποκείμενο* σώμα από το οποίο
γεννιούνται όλα τα άλλα (μία μοναδική φύση), την εσωτερική αρχή της μεταβολής, δηλαδή τη
μορφή, και ένα στάδιο *στέρησης*, μια καθορισμένη άρνηση. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τη
μεταβολή από την κίνηση και υποστηρίζει ότι στη μεν μεταβολή περιέχονται το κινούν, το
κινούμενο, ο χρόνος στον οποίο γίνεται η κίνηση, καθώς και το αρχικό και τελικό όριο, ενώ
για τη δεύτερη παραθέτει τρία είδη: του *ποιού*, του *ποσού* και *κατά πόσον* (E 2, 226a 23). Όπως
είναι γνωστό, η επιστήμη για τον Αριστοτέλη είναι η γνώση των αιτίων. Αυτά λοιπόν τα
διακρίνει σε τέσσερα είδη: αυτό από το οποίο γίνεται ένα πράγμα, η *ύλη*, αυτό που δηλώνει τη
μορφή, το είδος δηλαδή του πράγματος, αυτό που δηλώνει εκείνο από το οποίο προέρχεται η
πρώτη αρχή της κίνησης (*ποιητικό*) και αυτό που δηλώνει το τέλος ή το σκοπό του γίνεσθαι
(*τελικό*). Με τη συγκεκριμένη θεωρία περί αιτίων –όπως και με τις κατηγορίες– συνοψίζονται
οι απαντήσεις που μπορούν να δοθούν στο ερώτημα «γιατί;» που αφορά στα φυσικά όντα.
Μετά την ανάλυση του φυσικού γίνεσθαι ο Αριστοτέλης μελετά ένα νέο ζεύγος εννοιών, την
ενέργεια και τη *δύναμη*. Η δύναμη εκφράζει τη δυνατότητα ενός υποκειμένου να δεχτεί μια
ορισμένη μορφή, ενώ η ενέργεια την πραγμάτωση της μορφής σε ένα δεδομένο υποκείμενο.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τίποτε δεν μπορεί να υπάρξει *ενεργεία*, δηλαδή να υλοποιηθεί πλήρως αν δεν προϋπάρχει *δυνάμει*. Ωστόσο οι έννοιες της ενέργειας, της δύναμης, της μορφής και της ύλης έχουν σχετική αξία γι' αυτόν και βοηθούν στην ανάλυση της δομής των πραγμάτων. Η πρώτη ύλη δεν υπάρχει ποτέ χωριστά· μάλιστα η διάκριση ύλης και μορφής μέσα στα στοιχεία, τα απλούστερα συστατικά της, επιτυγχάνεται μόνο με την αφαιρετική σκέψη. Αυτό όμως δεν ισχύει για τη δευτερεύουσα ύλη, διότι μπορεί να διαχωριστεί από τη μορφή της. Αν η ύλη είναι δύναμη, η μορφή είναι ενέργεια η οποία ταυτόχρονα είναι κινούν και τελικός σκοπός. Υπάρχει όμως μία εξαίρεση, η θεότητα, την οποία ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται ως καθαρή ενέργεια και απόλυτη μορφή. Το ίδιο ισχύει και για τις νόες που κινούν τις σφαίρες και το έλλογο στοιχείο της ανθρώπινης ψυχής.

Αφού λοιπόν ο Αριστοτέλης ορίζει την κίνηση και μελετά τα είδη της, επιχειρεί να αναλύσει έννοιες που σχετίζονται με αυτή και απασχόλησαν τους προγενέστερους φιλοσόφους: το άπειρο, τον τόπο, το χρόνο και το κενό. Σε ό,τι αφορά το άπειρο (Γ 4 κ. ε.), διακρίνει δύο είδη, το *άπειρο κατά πρόθεσιν*, που είναι άπειρο λόγω μεγέθους, και το *άπειρο κατά διαίρεσιν*, το οποίο διαιρείται επ' άπειρον, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αριθμοί εμπίπτουν στο πρώτο είδος, το μέγεθος στο δεύτερο και ο χρόνος και στα δύο. Ο τόπος δεν είναι ούτε ύλη ούτε μορφή, είναι *το του περιέχοντος πέρας ακίνητον πρώτον*. Είναι κάτι που υπάρχει, έχει δύναμη και χωρίζεται στον κοινόν τόπο, τον οποίο ένα πράγμα μοιράζεται με άλλα, και στον *ίδιον τόπο*, τον ιδιαίτερο τόπο που το περιέχει. Ωστόσο, ενώ καθετί στο σύμπαν είναι *εν τόπω*, αυτό δεν ισχύει για το ίδιο το σύμπαν (212 b 20-22). Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης, βασισμένος στη θεωρία του για την κίνηση, την οποία θεωρεί το βασικότερο γνώρισμα της φύσης, αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει κενό χωρισμένο από τα σώματα, κενό κατειλημμένο από αυτά, καθώς και κενοί χώροι μέσα σε αυτά. Υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει ενεργεία άπειρο ούτε ενεργεία κενό και ότι η ύλη είναι συνεχής σε όλο το σύμπαν. Ο χρόνος, τέλος, προϋποθέτει τη μεταβολή, ακολουθεί την κίνηση και έχει σχέση με το πρότερο και το ύστερο (Δ 11, 219 b 1).

Ο Αριστοτέλης εξετάζει επίσης την *τύχη* και το *αυτόματο* (Β 4-6), που κατά κάποιον τρόπο είναι συνυφασμένα με τα τέσσερα αίτια, και διερευνά το θέμα του πιθανού των μελλόντων που ήταν επίκαιρο σε όλη την αρχαιότητα. Επισημαίνει ότι, εκτός από τα γεγονότα που συνήθως συμβαίνουν, υπάρχουν και ορισμένα που γίνονται *κατά συμβεβηκός* και στη συνέχεια διαχωρίζει την τύχη από το αυτόματο (τυχαίο), το οποίο δηλώνει τα τυχερά, τα τυχαία γεγονότα που συμβαίνουν σε όντα που ενεργούν κατόπιν εσκεμμένης εκλογής. Καταλήγει όμως ότι η ανάλυση της τύχης δεν συνεπάγεται την ύπαρξη του τυχαίου, αφού κάθε γεγονός υπακούει σε δικά του αίτια.

Στο τελευταίο βιβλίο των *Φυσικών* ο Αριστοτέλης πραγματεύεται το ερώτημα που αφορά στο *πρώτο κινούν*, στο οποίο θα επιχειρήσει να απαντήσει στα *Μετά τα Φυσικά* – στα *Φυσικά* το πρώτο κινούν είναι η αιτία της κίνησης, ενώ στα *Μετά τα Φυσικά* η αιτία και ο λόγος ύπαρξης των ουσιών.

B 1 192b-193a

Φύσις μιν ουν εστί το ρηθέν·

φύσιν δε έχει όσα τοιαύτην έχει αρχήν. και έστιν πάντα

ταύτα ουσία· υποκείμενον γαρ τι, και εν υποκειμένωι

εστί η φύσις αεί. κατά φύσιν δε ταύτά τε και όσα

35

τούτοις υπάρχει καθ' αυτά, οίον τωι πυρί φέρεσθαι άνω·

τούτο γαρ φύσις μιν ουκ έστιν ουδ' έχει φύσιν, φύσει δε

193a

και κατά φύσιν εστί...

Μετάφραση

Φύση, λοιπόν, είναι έτσι το προαναφερόμενο· φύση, εξάλλου, έχουν όλα όσα έχουν μια αρχή του είδους αυτού. Και όλα αυτά είναι ουσία, διότι [η ουσία είναι πάντοτε] ορισμένο υποκείμενο, και σε υποκείμενο μέσα είναι πάντοτε η φύση. Δυνάμει της φύσης τώρα [υπάρχουν] τόσο αυτά [τα όντα] όσο και όσα τους ανήκουν αυτά καθαυτά, όπως, επί παραδείγματι, το να φέρεται [μετατοπίζεται, μετακινείται] το πυρ προς τα άνω,

διότι τούτο δεν είναι βέβαια φύση ούτε περιέχει φύση, αλλά είναι από τη φύση και δυνάμει της φύσης...

B 4

Λέγεται δε και η τύχη και το αυτόματον των αιτιών, και πολλά και είναι και γίνεσθαι διά τύχην και διά το αυτόματον· τίνα ουν τρόπον εν τούτοις εστί τοις αιτίοις η τύχη και το αυτόματον, και πότερον το αυτό η τύχη και το αυτόματον ή έτερον, και όλως τι εστιν η τύχη και το αυτόματον, επισκεπτέον...

35

Μετάφραση

Λέγεται, εξάλλου, ότι [έχουν να κάνουν με] τις αιτίες και η τύχη [τυχερό] και το αυτόματο [τυχαίο], και ότι πολλά [πράγματα] είναι [παρόντα ως όντα] και γίνονται [όντα ως αποτέλεσμα ενός] τυχερού και τυχαίου [γεγονότος]. πρέπει επομένως να διερευνήσουμε με ποιον τρόπο συγκαταλέγεται το τυχερό και το τυχαίο στις [προαναφερόμενες] αυτές αιτίες, κατά πόσον το τυχερό και το τυχαίο είναι ένα και το αυτό πράγμα ή διαφορετικά πράγματα και το τι είναι, γενικότερα, το τυχερό και το τυχαίο...

Δ 11, 220b 1-10

Φανερόν δε και ότι ταχύς μεν και βραδύς ου λέγεται, πολὺς δε και ολίγος και μακρός και βραχύς. ηι μεν γαρ συνεχής, μακρός και βραχύς, ηι δε αριθμός, πολὺς και ολίγος. ταχύς δε και βραδύς ουκ έστιν· ουδέ γαρ αριθμός ηι αριθμούμεν ταχύς και βραδύς ουδείς. και ο αυτός δε απανταχού άμα· πρότερον δε και ύστερον ουχ ο αυτός, ότι και η μεταβολή η μεν παρούσα μια, η δε γεγεννημένη και η μέλλουσα έτερα, ο δε χρόνος αριθμός εστιν ουχ ωι αριθμούμεν αλλ' ο αριθμούμενος, ούτος δε συμβαίνει πρότερον και ύστερον αεί έτερος· τα γαρ νυν έτερα...

220b

5

10

Μετάφραση

Είναι φανερό όμως επίσης ότι, ενώ ο χρόνος δεν λέγεται ταχύς και βραδύς [λέγεται, αντιθέτως], πολὺς και λίγος, μακρός και βραχύς. Πράγματι, ενώ ως συνεχής είναι μακρός και βραχύς, ως αριθμός είναι πολὺς και λίγος. Ταχύς όμως και βραδύς [χρόνος] δεν υπάρχει, διότι ούτε αριθμός [υπάρχει] κανένας με τον οποίο αριθμούμε [που είναι] ταχύς και βραδύς.

Και [ασφαλώς ο χρόνος] είναι παντού ο ίδιος την ίδια στιγμή [ως χρόνος], ωστόσο [που υπάρχει] πριν [προγενέστερος] και μετά [μεταγενέστερος] δεν είναι ο ίδιος, επειδή, και η μεταβολή η παρούσα είναι μία, ενώ η παρελθούσα και η μέλλουσα είναι διαφορετική· και [δεν πρέπει να λησμονείται ότι] ο χρόνος είναι αριθμός, όχι [ως εκείνος] με τον οποίο αριθμούμε, αλλά [ως εκείνος] ο οποίος αριθμείται, όμως [ο χρόνος] αυτός εκδηλώνεται ως προγενέστερος και μεταγενέστερος πάντοτε διαφορετικός, διότι τα «τώρα» [από τα οποία αποτελείται είναι] διαφορετικά...

Περί ουρανού

Στο σύγγραμμα αυτό ο Αριστοτέλης μελετά την κίνηση των ουράνιων και των γήινων σωμάτων, και επιχειρεί να αποδείξει ότι η δομή του σύμπαντος είναι αναγκαία (2, 3). Σύμφωνα με τη θεωρία του, ο ουράνιος κόσμος είναι αθάνατος και κινείται σε κυκλική φορά και οι απλανείς αστέρες (1,5· 2,4) δεν συνίστανται από ουσίες όμοιες με της Σελήνης, αλλά από αιθέρα, ένα πέμπτο στοιχείο, γεγονός που δικαιολογεί την αφθαρσία τους. Κάτω από τη σφαίρα των απλανών αστερών υπάρχουν οι πλανήτες, οι οποίοι αποτελούνται από ουσίες παρόμοιες με τη γήινη. Για να εξηγήσει την κίνηση του Ήλιου, της Σελήνης και των πλανητών στηρίχτηκε σε όσα ήταν γνωστά από τους Αιγύπτιους και τους Βαβυλώνιους, καθώς και σε μια θεωρία του Εύδοξου που την είχε αναπτύξει ο Καλλίπος για τις σφαίρες, και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το σύμπαν απαρτίζεται από 55 ομόκεντρες σφαίρες στο κέντρο των οποίων βρίσκεται ακίνητη η Γη.

Σε ό,τι αφορά τη Γη, λέει ότι είναι σφαιρική και ότι αποτελείται από φωτιά, αέρα, νερό και γη, από τα τέσσερα στοιχεία με τα οποία ασχολήθηκαν οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι.

B 4 10-27

Σχήμα δ' ανάγκη σφαιροειδές έχειν τον ουρανόν· 10
τούτο γαρ οικειότατόν τε τη ουσίᾳ και τη φύσει πρώτον.
εἵπωμεν δε καθόλου περί των σχημάτων, το ποῖον
εστι πρώτον, και εν επιπέδοις και εν στερεοῖς. ἅπαν δη
σχῆμα ἐπίπεδον ἢ ευθύγραμμόν εστιν ἢ περιφερόγραμ- 15
μον. και το μεν ευθύγραμμον υπό πλειόνων περιέχεται
γραμμών, το δε περιφερόγραμμον υπό μιας. ἐπεὶ δε
πρότερον [τηι φύσει] εν ἐκάστωι γένει το εν των πολλών
και το απλούν των συνθέτων, πρώτον αν εἴη των
ἐπιπέδων σχημάτων ο κύκλος.
ἐτι δε εἵπερ τέλειόν εστιν ου μηδέν ἔξω των αυτού
λαβεῖν δυνατόν, ὡσπερ ὠρίσται πρότερον, και τη μεν 20
ευθείᾳ πρόθεσίς εστιν αεί, τη δε του κύκλου ουδέποτε,
φανερὸν ὅτι τέλειος αν εἴη η περιέχουσα τον κύκλον·
ὥστ' ει το τέλειον πρότερον του ατελούς, και διά ταύτα
πρότερον αν εἴη των σχημάτων ο κύκλος.
ὡσαύτως δε και η σφαῖρα των στερεών· μόνη γαρ 25
περιέχεται μίᾳ ἐπιφανείᾳ, τα δ' ευθύγραμμα πλείοσιν· ως
γαρ ἔχει ο κύκλος εν τοις ἐπιπέδοις, οὕτως η σφαῖρα εν
τοις στερεοῖς...

Μετάφραση

Ο ουρανός έχει κατ' ανάγκη σφαιροειδές σχήμα, διότι τούτο προσιδιάζει κατ' εξοχήν στην ουσία του και είναι πρώτο εκ φύσεως.

Ας μιλήσουμε, όμως, γενικά για τα σχήματα και το ποιο είναι πρώτο στα επίπεδα και στα στερεά. Κάθε επίπεδο σχήμα, λοιπόν, ή ευθύγραμμο είναι ή καμπυλόγραμμο.

Το ευθύγραμμο περιέχεται σε περισσότερες γραμμές, το καμπυλόγραμμο σε μία. Επειδή, όμως, σε κάθε γένος το ένα προηγείται των πολλών και το απλό των σύνθετων, το πρώτο από τα επίπεδα σχήματα θα είναι ο κύκλος.

Επιπλέον, αν τέλειο είναι εκείνο, του οποίου κανένα μέρος δεν μπορεί να ληφθεί ἔξω απ' αυτό, όπως ορίσαμε προηγουμένως, και στην ευθεία γραμμή γίνεται πάντα πρόσθεση, ενώ στου κύκλου ουδέποτε, είναι φανερό πως τέλεια θα είναι η γραμμή που περιέχει τον κύκλο. Επομένως, αν το τέλειο προηγείται του ατελούς, για τον ίδιο λόγο

ο κύκλος θα προηγείται μεταξύ των σχημάτων.
 Το ίδιο και η σφαίρα μεταξύ των στερεών, διότι μόνη
 αυτή περιέχεται σε μια επιφάνεια, ενώ τα ευθύγραμμα
 [στερεά] σε περισσότερες, εφόσον ό,τι είναι ο κύκλος στα
 επίπεδα είναι και η σφαίρα στα στερεά...

Περί γενέσεως και φθοράς

Στο έργο αυτό ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τη θεωρία του για τη γένεση και τη φθορά των ατόμων. Υποστηρίζει ότι ένα σώμα μπορεί να διαιρεθεί στα στοιχειώδη συστατικά του αλλά όχι σε όλα τα μέρη του ταυτόχρονα, καθώς και ότι δεν μπορεί να αναλυθεί σε άτομα αλλά σε μικροσκοπικά μέρη. Η γένεση και η φθορά είναι δύο όψεις μιας ενιαίας μεταβολής της ουσίας σε μια άλλη. Επιπλέον, από την αμιγή μείξη και την αλλεπάλληλη μεταβολή των στοιχείων του υποσελήνιου κόσμου, τα οποία είναι ασταθή, σχηματίζονται διάφορες ενώσεις, μέσω ορισμένων διαδικασιών που προσπαθεί να ανιχνεύσει. Όσο για τις μορφές της κίνησης, της μεταβολής, αυτές έχουν σχέση με τη γένεση και τη φθορά, με την ποιότητα, την ποσότητα (την αύξηση και την ελάττωση) και τον τόπο. Η γένεση και η φθορά, ο σχηματισμός δηλαδή και η διάλυση των συνθέσεων, είναι διαδικασίες που συμβαίνουν χωρίς η ύλη να υφίσταται κάποια ποσοτική μεταβολή.

Μετεωρολογικά

Στο σύγγραμμα αυτό, και συγκεκριμένα στα τρία πρώτα βιβλία, ο Αριστοτέλης χωρίζει τον κόσμο σε δύο τμήματα, στο κάτω από τη Σελήνη και μέχρι το εσωτερικό της Γης και στο άνω και μέχρι τη Σελήνη, και μελετά τα ατμοσφαιρικά φαινόμενα (άνεμος, βροχή, κεραυνός) και άλλα που θεωρούσε μετεωρολογικά. Επίσης, εξετάζει τα σύνθετα σώματα (π.χ., μέταλλα) και τις ιδιότητές τους. Στο τέταρτο βιβλίο πραγματεύεται τη διεργασία των *ποιητικών ιδιοτήτων* (θερμό, ψυχρό) και τις μεταβολές των *παθητικών ιδιοτήτων* (ξηρό, υγρό) (378 b 26-28). Ασχολείται ακόμη με τις ιδιότητες των σύνθετων σωμάτων, άψυχων και έμψυχων, και, τέλος, κατατάσσει τα ομοιομερή σώματα (4, 8· 4, 9).

(Μεταφράσεις: *Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Άπαντα, εκδόσεις Κάκτος)

ΒΙΟΛΟΓΙΑ

Ένας άλλος τομέας με τον οποίο ασχολήθηκε ο Αριστοτέλης είναι η βιολογία, γεγονός αναμενόμενο αφού καταγόταν από οικογένεια γιατρών. Τα σημαντικότερα έργα αυτού του πεδίου είναι: *Περί τα ζώα ιστορίαι*, *Περί ζώων μορίων*, *Περί ζώων πορείας*, *Περί ζώων γενέσεως*, *Περί ζώων κινήσεως*. Εξέτασε τους ζωντανούς οργανισμούς και οι παρατηρήσεις του είναι θαυμαστές και συχνά εκπλήσσουν τους σύγχρονους μελετητές του έργου του, παρ' όλο που σε αυτό συχνά διαπιστώνονται σφάλματα και ανεπαρκής ερμηνεία ορισμένων φαινομένων. Οι γνώσεις του Αριστοτέλη είτε ήταν αποτέλεσμα αυτοψίας είτε προήλθαν από πληροφορίες που έλαβε από τρίτους. Όσα αναφέρει σχετίζονται κυρίως με τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Τρωάδα και τα γύρω νησιά. Τον ενδιαφέρουν κυρίως τα έμβια όντα, διότι έχουν την ικανότητα τα τρέφονται, να αυξάνονται και να αναπαράγονται. Σε αυτό τον τομέα εμφανίζονται η τάξη και η τελεολογία, αφού όλες οι διαδικασίες αποσκοπούν στη διατήρηση και στην αναπαραγωγή των ειδών – κάθε είδος όμως έχει το δικό του σκοπό. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι το είδος παίζει πρωτεύοντα ρόλο στη βιολογία, αφού αναπαράγεται σε άτομα που διαφέρουν μεταξύ τους. Όσο για τη φύση, έχει τη μορφή μιας κλίμακας, η διαβάθμιση της οποίας παραπέμπει από τα κατώτερα όντα στα πιο σύνθετα.

Περί τα ζώα ιστορία

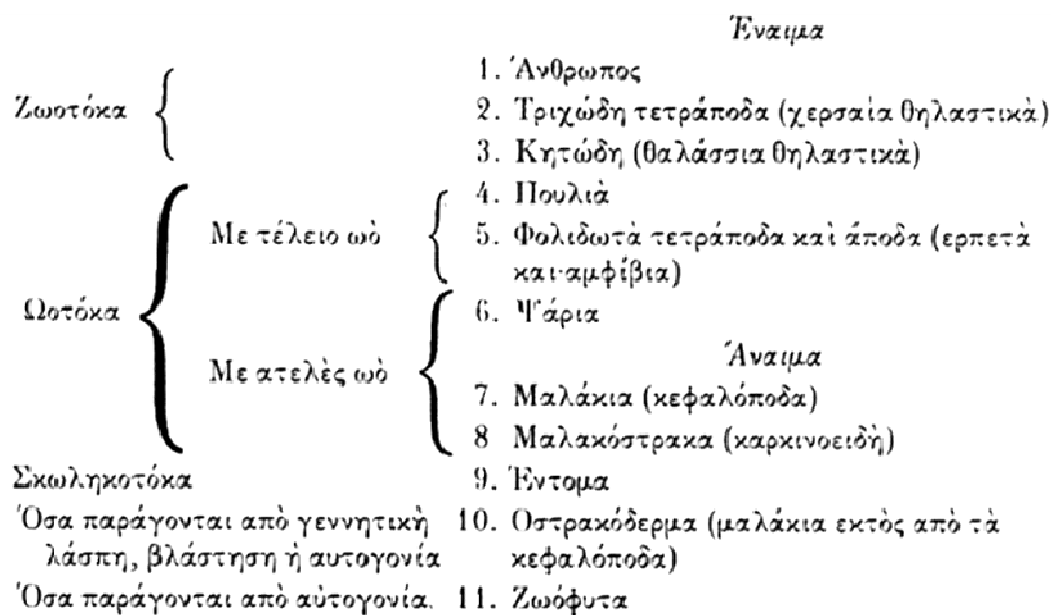
Πρόκειται για το παλαιότερο ίσως από τα σωζόμενα έργα του Αριστοτέλη που έχουν ως θέμα τους τη φύση, το οποίο αποτελεί ένα είδος εισαγωγής για τα υπόλοιπα. Διαιρείται σε δέκα βιβλία – το δέκατο θεωρείται νόθο –, στα οποία αναφέρονται περί τα πεντακόσια είδη ζώων και καταγράφονται τα κύρια γεγονότα της ζωής τους.

Περί ζώων μορίων

Στο σύγγραμμα αυτό ο Αριστοτέλης πραγματεύεται κατ' αρχάς τη δομή του σώματος των ζωντανών οργανισμών. Υποστηρίζει λοιπόν ότι στο σώμα των ζώων πρωτεύουσα θέση κατέχει το αίμα, από το οποίο συνίστανται όλα τα μέρη (Γ 5 668 α 4 κ. ε.), το κέντρο είναι η καρδιά, ενώ ο εγκέφαλος είναι το ψυχρότατον των εν τω σώματι μορίων, που ρυθμίζει τη θερμότητα η οποία προέρχεται από την καρδιά. Στη συνέχεια χωρίζει τα ζώα σε δύο κατηγορίες με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά τους: στα έναιμα (1, 6· 2,15) και στα άναιμα, δηλαδή στα σπονδυλωτά και στα ασπόνδυλα. Από αυτά ανώτερο είδος είναι τα ζωτόκα, αυτά που γεννούν νεογνά, και ακολουθούν τα ωτόκα, τα οποία με τη σειρά τους χωρίζονται στα ζώα που γεννούν τέλεια ωά και σε εκείνα που γεννούν ατελή ωά. Ο άνθρωπος ανήκει σε ένα ξεχωριστό είδος (490 b 16-19), ενώ υπάρχουν και ορισμένα ενδιάμεσα είδη.

Έχουμε λοιπόν την εξής Scala naturae (Πηγή: W.D. Ross Αριστοτέλης, εκδόσεις MIET):

Γ 5 668a 4 κ.ε.

Του δ' εἰς το παν διαδεδόσθαι το
 σώμα τας φλέβας αἷτιον το παντός εἶναι του
 σώματος ὕλην το αἷμα, τοῖς δ' ἀναίμοις το ἀνάλογον,
 ταῦτα δ' ἐν φλεβί και τω ἀνάλογον κείσθαι. πῶς μὲν οὖν
 τρέφεται τα ζῶια και ἐκ τίνος και τίνα τρόπον ἀναλαμβάνουσιν
 ἐκ της κοιλίας, ἐν τοῖς περὶ γενέσεως λόγοις
 μάλλον ἀρμόζει σκοπεῖν και λέγειν.

συνισταμένων δε των μορίων εκ του αίματος,
καθάπερ είπομεν, ευλόγως η των φλεβών ρύσις διά
παντός του σώματος πέφυκεν· δει γαρ και το αίμα διά
παντός και παρά παν είναι, είπερ των μορίων έκαστον εκ
τούτου συνέστηκεν...

Μετάφραση

Η αιτία που τα αιμοφόρα αγγεία είναι
κατανεμημένα σε όλο το σώμα είναι ότι το υλικό όλου
του σώματος είναι το αίμα, ενώ στα άναιμα το ανάλογό
του, και αυτά βρίσκονται στα αγγεία ή τα ανάλογά τους.
Σχετικά τώρα με το πώς τρέφονται τα ζώα και από τι και
με ποιον τρόπο αντλούν την τροφή από το στομάχι, ταιριάζει
περισσότερο να το εξετάσουμε και να το συζητήσουμε
στην εργασία Περί γενέσεως.
Αφού, όμως, τα μέρη του σώματος αποτελούνται από
αίμα, όπως είπαμε, είναι εύλογο η διαδρομή των αιμοφόρων
αγγείων να περνάει μέσα απ' όλο το σώμα· γιατί και
το αίμα πρέπει να περνάει απ' ολόκληρο το σώμα και να
βρίσκεται παντού, αν το καθένα από τα μέρη είναι
φτιαγμένο από αυτό...

Περί ζώων γενέσεως

Σε αυτό το έργο ο Αριστοτέλης εξετάζει τις λειτουργίες των ζωντανών οργανισμών, δηλαδή την αναπαραγωγή, την αίσθηση και την κατά τόπον κίνηση. Από αυτές τον απασχολεί ιδιαίτερα η πρώτη, ωστόσο επισημαίνει ότι οι άλλες δύο δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς αυτή. Σε ό,τι αφορά την αναπαραγωγή, διακρίνει τρία είδη: την αυτόματη γένεση (αυτογονία), την αναπαραγωγή από ένα γεννήτορα και την αναπαραγωγή από δύο γεννήτορες, αρσενικό και θηλυκό. Πραγματεύεται επίσης τον καθορισμό του φύλου (4, 1), αλλά και το θέμα της κληρονομικότητας (4, 3).

A, IV

Περί δε της εν τοις άρρεσι διαφοράς των σπερ-
ματικών οργάνων, ει τις μέλλει θεωρήσειν τας αιτίας δι'
ας εισιν, ανάγκη λαβείν πρώτον τίνος ένεκεν η των όρχεών
εστι σύστασις. ει δη παν η φύσις ή διά το αναγκαίον
ποιεί ή διά το βέλτιον, καν τούτο το μόριον είη διά
τούτων θάτερον. ότι μεν τοίνυν ουκ αναγκαίον προς την
γένεσιν, φανερόν· πάσι γαρ αν υπήρχε τοις γεννώσι, νυν
δ' ούθ' οι όφεις έχουσιν όρχεις ούθ' οι ιχθύες· ωμμένοι
γαρ εισι συνδυαζόμενοι και πλήρεις έχοντες θορού τους 20
πόρους. λείπεται τοίνυν βελτίονός τινος χάριν. έστι δε
των μεν πλείστων ζώων έργον σχεδόν ουθέν άλλο πλην
ώσπερ των φυτών σπέρμα και καρπός. ώσπερ δ' εν τοις
περί την τροφήν τα ευθυέντερα λαβρότερα προς την
επιθυμίαν την της τροφής, ούτω και τα μη έχοντα
όρχεις πόρους δε μόνον, ή έχοντα μεν εντός δ' έχοντα,
πάντα ταχύτερα προς την ενέργειαν των συνδυασμών...

Μετάφραση

Σχετικά τώρα με τις διαφορές των σπερματικών
οργάνων στα αρσενικά, αν θέλει κάποιος να εξετάσει τις
αιτίες για τις οποίες υπάρχουν, πρέπει να κατανοήσει την
αιτία χάριν της οποίας υπάρχουν οι όρχεις. Αν, λοιπόν, η

φύση κάνει κάτι είτε επειδή είναι αναγκαίο είτε επειδή είναι καλύτερο, έτσι κι αυτό το μέρος θα πρέπει να υπάρχει για τον έναν ή για τον άλλο λόγο. Το ότι δεν είναι αναγκαίο όμως για τη γένεση, είναι φανερό· διαφορετικά, θα υπήρχε σε όλα τα ζώα που γεννούν, ενώ, όπως έχουν τα πράγματα, ούτε τα φίδια έχουν όρχεις ούτε τα ψάρια· γιατί (τα ψάρια) έχουν παρατηρηθεί να ζευγαρώνουν και να έχουν τους πόρους τους γεμάτους σπέρμα. Απομένει, επομένως, ο άλλος λόγος, ότι, δηλαδή, είναι καλύτερο να έχουν. Η δουλειά, τώρα, των ζώων, όπως και των φυτών, δεν είναι άλλη σχεδόν από το να παράγουν σπέρμα και καρπό. Και όπως, σε σχέση με την τροφή, όσα έχουν ευθύ έντερο είναι πιο λαίμαργα, έτσι κι αυτά που δεν έχουν όρχεις αλλά μόνο πόρους, ή όσα έχουν μεν όρχεις αλλά τους έχουν εσωτερικά, είναι όλα ταχύτερα ως προς το ζευγάρωμα...

(Μεταφράσεις: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Άπαντα, εκδόσεις Κάκτος)

Ψυχολογία και μεταφυσική

Από τα συγγράμματα που έχουν ως θέμα τους την ψυχή ξεχωρίζει το *Περί ψυχής*. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και μια άλλη ομάδα έργων, τα *Μετά τα φυσικά*. Οι πραγματείες αυτές δεν αναφέρονται μόνο στον άνθρωπο αλλά σε όλα τα έμβια όντα.

Περί ψυχής

Αποτελείται από τρία βιβλία και σε αυτά ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τη φύση της ψυχής και την ουσία της (402a 7). Υποστηρίζει, σε αντίθεση με τους Πυθαγόρειους και τον Πλάτωνα που θεωρούσαν ότι η ψυχή είναι ξεχωριστή από το σώμα, ότι δεν είναι δύο χωριστές ουσίες και προσπαθεί να αντικρούσει τις θεωρίες των προκατόχων του. Η ψυχή δεν είναι δυνατόν να υπάρχει έξω από κάποιο σώμα, με εξαίρεση το νου. Επομένως, είναι η μορφή, η εντελέχεια ενός ζωντανού οργανισμού, αφού σκοπός της είναι η τέλεια οργάνωση των λειτουργιών του. Η ψυχή έχει κάποιες λειτουργίες (δυνάμεις), τη θρεπτική, την αισθητική, τη διανοητική, την ορεκτική και την κινητική κατά τόπον. Επίσης, διακρίνεται σε τρεις μορφές: στη θρεπτική ψυχή, που υπάρχει σε όλα τα έμψυχα όντα, στην αισθητική, που υπάρχει σε όλα τα ζώα και στον άνθρωπο και απόρροιά της είναι η φαντασία, η ικανότητα της κίνησης και η αίσθηση, και στη νοητική, η οποία έχει σχέση με το καθόλου, δηλαδή με τον άνθρωπο. Από τις αισθήσεις οι

πιο απαραίτητες είναι η γεύση και η αφή, ενώ η ακοή και η όραση θεωρούνται μέσα κυρίως της ευζωίας. Η φαντασία αποτελεί, κατά τον Αριστοτέλη, προέκταση της αίσθησης (427 b 27-429 a 9) και συνήθως λειτουργεί αφού χαθεί το αισθητό αντικείμενο. Κύριες λειτουργίες της είναι ο σχηματισμός μετεικασμάτων, θετικών και αρνητικών, η μνήμη που σχετίζεται με την ανάμνηση, και τα όνειρα. Ένα άλλο σημαντικό θέμα που πραγματεύεται ο Αριστοτέλης στο τρίτο βιβλίο του είναι ο νους, μέσω του οποίου γίνονται όλα νοητά και λόγω του οποίου διαφέρει από τα ζώα. Αυτός διακρίνεται σε παθητικό που είναι ανάλογος με την ύλη (προσλαμβάνει τα νοητά από την αίσθηση, τα αφομοιώνει και παραμένει παθητικός) και σε ποιητικό ο οποίος είναι ανάλογος με το ποιητικό αίτιο που δημιουργεί τα πάντα (ενεργοποιεί τα νοήματα), με το Θεό.

A 402a 5-11

Δοκεῖ δε και προς ἀλήθειαν ἀπασαν ἡ γνῶσις αὐτῆς συμβάλλεσθαι, μάλιστα δε προς τὴν φύσιν. ἐστὶ γὰρ οἶον ἀρχὴ τῶν ζώων. ἐπιζητούμεν δε θεωρῆσαι καὶ γνῶναι τὴν τε φύσιν αὐτῆς καὶ τὴν οὐσίαν, εἴθ' ὅσα συμβέβηκε περὶ αὐτὴν· ὧν τὰ μὲν ἴδια πάθη τῆς ψυχῆς εἶναι δοκεῖ, τὰ δε δι' ἐκείνην καὶ τοῖς ζώοις ὑπάρχειν...

10

Μετάφραση

Θεωρείται επίσης ότι η γνώση της [ψυχής] συμβάλλει πολύ στην όλη αλήθεια και ιδιαίτέρως [στη γνώση] της φύσης, διότι είναι, υπό μια έννοια [η ψυχή] αρχή των ζωντανών πλασμάτων. Επιζητούμε να εξετάσουμε θεωρητικά και να ανακαλύψουμε τη φύση και την ουσία της και στη συνέχεια όλες τις κατά σύμπτωση ιδιότητές της, εκ των οποίων άλλες θεωρούνται πως είναι ιδιαίτερα παθήματα της ψυχής και άλλες εμφανίζονται και στα ζωντανά πλάσματα δυνάμει εκείνης...

Μετά τα φυσικά

Η πραγματεία *Μετά τα φυσικά* είναι μια ομάδα 14 βιβλίων, στα οποία ο Αριστοτέλης πραγματεύεται την επιθυμία για την κατάκτηση της γνώσης, της σοφίας και διακρίνει πολλά είδη γνώσης, με κυρίαρχη την επιστήμη. Επίσης, μελετά την εγκυρότητα της ανάλυσης των αιτίων που είχε κάνει στα *Φυσικά* (υλικό, ουσιαστικό, ποιητικό, τελικό) σε σχέση με τις απόψεις των παλαιότερων φιλοσόφων, καθώς και τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει ο επίδοξος φιλόσοφος. Στη συνέχεια εξετάζει τα είδη των οντοτήτων, που αποτελούν αντικείμενο μελέτης των μαθηματικών, της φυσικής και της θεολογίας ή μεταφυσικής. Η τελευταία επικεντρώνεται στην ουσία, η οποία χωρίζεται σε αισθητή, φθαρτή αισθητή και μη αισθητή· πρόκειται για την «επιστήμη που ερευνά το *ον ως ον* (το *ον η ον*) και όσα ανήκουν σε αυτό καθαυτό (Γ 1, 1003 a 20). Παράλληλα, ο Αριστοτέλης, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, δεν δέχεται ότι τα καθόλου είναι ουσίες και υποστηρίζει την ύπαρξη μη αισθητών ουσιών. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο Θεό, το ακίνητο κινούν του σύμπαντος, στις νόες, που κινούν τις πλανητικές σφαίρες, και στον ανθρώπινο νου. Επιπλέον, σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες, τον ενδιαφέρει μόνο η ουσία, διότι είναι αυθύπαρκτη και προηγείται της γνώσης. Τον κόσμο τον αντιλαμβάνεται ως μια ιεραρχία στην οποία εξέχουσα θέση κατέχουν οι άυλες ουσίες, ενώ τα στοιχεία της μεταβολής των όντων είναι η ύλη (το υποκείμενο της μεταβολής), η μορφή (το τι ην είναι), το ποιητικό αίτιο και το τελικό αίτιο. Ένα άλλο θέμα που πραγματεύεται ο Αριστοτέλης είναι το γίγνεσθαι, ο τρόπος γένεσης των όντων. Υποστηρίζει ότι όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί μπορούν να αναπαραχθούν και ότι σε αυτή τη διαδικασία συμμετέχουν ο αρσενικός γεννήτορας, ο θηλυκός γεννήτορας και ένα νέο επιμέρους με τη μορφή του είδους, ενώ διαχωρίζει την καθαυτό γένεση από τις δευτερεύουσες μορφές μεταβολής. Τη μεταβολή τη συνδέει άμεσα με την έννοια της δύναμης, σκοπός της οποίας είναι η ενέργεια. Στο βιβλίο Λ (6,

7) ο Αριστοτέλης εξετάζει την ύπαρξη του Θεού και τη σχέση του με τον κόσμο. Για να στηρίξει τη θεωρία του μιλά για φθαρτά και άφθαρτα πράγματα και για την αιώνια κυκλική κίνηση που προϋποθέτει την αιώνια ουσία, η οποία είναι άυλη. Ο Θεός, το ακίνητο κινούν, ως τελικό και ποιητικό αίτιο συγχρόνως, δεν είναι μόνο μορφή και ενέργεια αλλά ζωή και νους, και επιδρά σε ολόκληρο το σύμπαν και κινεί άμεσα τον πρώτο ουρανό, δηλαδή προκαλεί την περιστροφική κίνηση των αστερών γύρω από τη Γη. Επιπλέον, ένα από τα πιο σπουδαία γνωρίσματα του σύμπαντος, κατά τον Αριστοτέλη, είναι η απόλυτη τελεολογία του. Υποστηρίζει ότι τα όντα ή τα συμβάντα, εκτός από τυχαίες συμπτώσεις, συμβαίνουν για έναν καθορισμένο σκοπό. Ο Θεός και η φύση δεν κάνουν τίποτε άσκοπα.

Γ 1

*Ἔστιν ἐπιστήμη τις ἡ θεωρεῖ το ὄν ἡ ὄν και τα
τούτωι υπάρχοντα καθ' αὐτό. αὕτη δ' αστίν ουδεμίαϊ των
εν μέρει λεγομένων ἡ αὕτη· ουδεμία γαρ των άλλων
επισκοπεῖ καθόλου περί του ὄντος ἡ ὄν, αλλά μέρος αὐτοῦ
τι ἀποτερόμεναι περί τούτου θεωρούσι το συμβεβηκός,
οἷον αι μαθηματικάι των ἐπιστημών. ἐπεὶ δε τας αρχάς
και τας ακροτάτας αιτίας ζητούμεν, δήλον ως φύσεώς
τινος αὐτάς ἀναγκαῖον εἶναι καθ' αὐτήν. εἰ σουν και οι τα
στοιχεῖα των ὄντων ζητούντες ταύτας τας αρχάς ἐζητουν,
ἀνάγκη και τα στοιχεῖα του ὄντος εἶναι μη κατά
συμβεβηκός ἀλλ' ἡ ὄν· διο και ἡμίν του ὄντος ἡ ὄν τας
πρώτας αιτίας ληπτέον.*

25

30

Μετάφραση

Υπάρχει μια επιστήμη που ερευνά το ὄν ως ὄν και ὅ,τι ανήκει σε αὐτό σύμφωνα με τη φύση του. Η επιστήμη αὕτη δεν μοιάζει με καμία από τις επονομαζόμενες ειδικές επιστήμες, δεδομένου ὅτι καμία από αὐτές τις άλλες δεν εξετάζει συνολικά το ὄν ως ὄν. Αὐτές ἀποκόπτουν ένα μέρος του ὄντος και μελετοῦν το τι συμβαίνει σε αὐτό, ὅπως κάνουν, για παράδειγμα, οι μαθηματικές επιστήμες. Αφού, λοιπόν, εμεῖς ἀναζητοῦμε τις αρχές και τις ἀπώτατες αιτίες, εἶναι φανερό ὅτι πρέπει ἀναγκαστικά να ὑπάρχει κάποιο ὄν, στο οποίο αὐτές να ἀνήκουν σύμφωνα με τη φύση του. Ἀν, λοιπόν, αὐτοὶ που ἀναζητοῦσαν τα στοιχεῖα των ὄντων ἀναζητοῦσαν αὐτές ἀκριβώς τις αρχές, τότε και τα στοιχεῖα ἀναγκαστικά εἶναι του ὄντος ὄχι συμπτωματικά, ἀλλά ἐνόςω εἶναι ὄν. Για τον λόγο αὐτό και εμεῖς πρέπει να συλλάβουμε τις πρώτες αρχές του ὄντος ως ὄν.

(Μεταφράσεις: *Αρχαία Ἑλληνική Γραμματεία*, «Οἱ Ἕλληνες», Αριστοτέλης Ἀπαντα, ἐκδόσεις Κάκτος)

Ηθική

Η ηθική εἶναι τμήμα της πολιτικής, που συγκαταλέγεται στις πρακτικές επιστήμες, γι' αὐτό ο Αριστοτέλης δεν τη θεωρεῖ ξεχωριστή ἐπιστήμη. Τα συγγράμματα που πραγματεύονται το ἦθος, το χαρακτήρα, εἶναι τα *Ηθικά Νικομάχεια* (10 βιβλία), τα *Ηθικά Εὐδήμεια* (7 βιβλία) και τα *Ηθικά μεγάλα* (2 βιβλία). Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, που οφείλουν το ὄνομά τους στο Νικόμαχο, τον πατέρα ἢ το γιο του Αριστοτέλη, γίνεται σαφές ὅτι η ηθική ἔχει τελεολογικό χαρακτήρα, ἀφού οι ἄνθρωποι με τις πράξεις τους ἐπιδιώκουν το πιο μεγάλο ἀγαθό (το ἀκρότατον πάντων των πρακτῶν ἀγαθῶν), την εὐδαιμονία (1095 a 14-20). Βάσει του ορισμοῦ που δίνεται στο ἴδιο ἔργο, εὐδαιμονία εἶναι μια μορφή δράσης σύμφωνα με την ἀρετή (εστὶ ψυχῆς ἐνέργεια τις κατ' ἀρετήν τελείαν). Την ἀρετή, που δεν εἶναι συναισθημα ἢ ικανότητα ἀλλά ἔξις, ο ἄνθρωπος

μπορεί να την κατακτήσει με πράξεις (διά του έθους), αναζητώντας το μέτρο, τη μέση οδό και αποφεύγοντας την υπερβολή και την έλλειψη. Ωστόσο, ο άνθρωπος δεν γνωρίζει κάθε φορά τι θα πράξει, δεν ενεργεί πάντα βάσει κανόνων, αλλά ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να αναζητά τη μεσότητα. Ως ζωντανός οργανισμός λειτουργεί είτε με βάση τη λογική είτε με τρόπους που δεν έχουν σχέση με αυτή (λόγον και άλογον μέρος της ψυχής). Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, που υποστηρίζει ότι το άλογο, το επιθυμητικό μέρος της ψυχής, βρίσκεται σε σύγκρουση με το λογικό, ο Αριστοτέλης δέχεται ότι αυτό το μέρος εκ φύσεως ακολουθεί διαταγές. Επίσης, δεν μιλά για αθανασία της ψυχής, για μεταθανάτια τιμωρία ως κίνητρο για ενάρετη ζωή και δεν διακηρύσσει την ανωτερότητα ενός συστήματος ηθικών αξιών μιας κοινωνικής τάξης. Δεν υιοθετεί την παραδοσιακή ηθική· δεν οραματίζεται ένα δίκαιο κόσμο με την επιβολή ενός συστήματος ηθικών και πολιτικών κανόνων. Δεν απευθύνεται σε ιερείς και βασιλείς, ούτε και στον όχλο. Μελετά τη συμπεριφορά του πολίτη, ενός ελεύθερου ανθρώπου που είναι σχετικά ευκατάστατος και ενδιαφέρεται για τη σωστή διαχείριση των υποθέσεων του και για τη διακυβέρνηση του κράτους. Οι αρετές του αφορούν στις κοινωνικές ομάδες. Οι πράξεις –και κατά συνέπεια οι αρετές– διακρίνονται σε ακούσιες, όταν οφείλονται σε καταναγκασμό ή άγνοια, και σε εκούσιες, όταν ο πράττων γνωρίζει τι ακριβώς κάνει. Οι αρετές χωρίζονται σε ηθικές και διανοητικές. Οι ηθικές έχουν σχέση με το άλογο μέρος της ψυχής, επιζητούν το μέσο στο συναίσθημα και στην πράξη και προϋποθέτουν ότι ο ίδιος ο ενάρετος άνθρωπος διαθέτει φρόνηση. Επίσης συνίστανται στη μεσότητα, δηλαδή στην ικανότητα αποφυγής ακραίων συμπεριφορών που υποκινούνται από παρορμήσεις και πάθη. Ο Πλάτωνας αναγνωρίζει τέσσερις αρετές, τη σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη, αλλά τους προσδίδει ευρύ χαρακτήρα. Ο Αριστοτέλης, αντίθετα, έχει περιορίσει το πεδίο του και δεν επιθυμεί να διαχωρίσει τα συναισθήματα και τις πράξεις. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στην ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη μεγαλοψυχία, ενώ στη δικαιοσύνη αφιερώνει ένα ολόκληρο βιβλίο. Πιστεύει ότι ο νόμος θα πρέπει να ορίζει τη ζωή και διακρίνει τρία είδη δικαιοσύνης: τη διανεμητική, που αντικείμενό της είναι η διανομή των αγαθών μεταξύ των ανθρώπων ανάλογα με την αξία τους, τη διορθωτική, που διέπει τις εκούσιες και ακούσιες συναλλαγές, και τη δικαιοσύνη της συναλλαγής, που ρυθμίζει τις εμπορικές συναλλαγές και βασίζεται στη χρήση του νομίσματος. Τη δικαιοσύνη τη θεωρεί επίσης μια μεσότητα ανάμεσα στο αδικείν και στο αδικείσθαι και τη χωρίζει στην πολιτική δικαιοσύνη και στη φυσική ή νομική δικαιοσύνη.

Σε ό,τι αφορά τις διανοητικές αρετές, αυτές έχουν σχέση με το λογικό μέρος της ψυχής, που περιλαμβάνει δύο μέρη: την επιστημονική ικανότητα, που έχει να κάνει με το αναγκαίο, και τη λογιστική ικανότητα, που έχει να κάνει με το πιθανό ή το ενδεχόμενο. Οι νοητικές καταστάσεις μέσω των οποίων προσεγγίζουμε την αλήθεια είναι η γνώση του αναγκαίου και του ενδεχομένου, η φρόνηση, ο νους και η σοφία. Ο Αριστοτέλης πραγματεύεται επίσης τις έννοιες της ακράτειας, το να ενεργεί δηλαδή κανείς από πάθος, της εγκράτειας, το να μην υποκύπτει κάποιος στις επιθυμίες του, και της ηδονής. Όσον αφορά στην ηδονή, ασκεί κριτική στις απόψεις των άλλων (Σπεύσιππος, Πλάτωνας) και αναπτύσσει τη δική του θεωρία. Σύμφωνα με αυτή, η ηδονή είναι τελεία καθαυτή και ικανοποιητική σε κάθε στιγμή της, όπως η αντίληψη και η σκέψη, και διαφέρει από την ενέργεια. Τέλος, ένα ακόμη θέμα που απασχολεί τον Αριστοτέλη είναι η φιλία, στο οποίο μάλιστα αφιερώνει δύο βιβλία (8, 9). Η φιλία προϋποθέτει αμοιβαία έλξη ανάμεσα σε δύο άτομα και είναι απαραίτητη στον ανθρώπινο βίο (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1155 a 3-5). Είναι αρετή και έχει διάφορες μορφές.

B 1, 1-3

Διττής δη της αρετής ούσης, της μεν διανοητικής, της δε ηθικής, η μεν διανοητική το πλείον εκ διδασκαλίας έχει και την γένεσιν και την αΐξησιν, δόπερ εμπειρίας δέεται και χρόνου, η δ' ηθική εξ έθους περιγίνεται, όθεν και τούνομα έσχηκε μικρόν παρεκκλίνον από του έθους. εξ ου δήλον ότι ουδεμία των ηθικών αρετών φύσει ημίν εγγίνεται· ουθέν γαρ των φύσει όντων άλλως εθίζεται, οίον ο λίθος φύσει κάτω φερόμενος ουκ αν εθισθείη άνω φέρεσθαι, ουδ' αν μυριάκις αυτόν εθίζη τις άνω ριπτών, ουδέ το πυρ κάτω, ουδ' άλλο ουδέν των άλλως πεφυκότων άλλως αν εθισθείη. ούτ' άρα φύσει ούτε παρά φύσιν εγγίνονται αι αρεταί, αλλά πεφυκόσι μεν ημίν δέξασθαι αυτάς, τελειουμένοις δε διά του έθους.

Μετάφραση

Δύο είναι, όπως είδαμε, τα είδη της αρετής, η διανοητική και η ηθική. Η διανοητική αρετή χρωστάει και τη γένεση και την αύξησή της κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία (γι' αυτό και εκείνο που χρειάζεται γι' αυτήν είναι η πείρα και ο χρόνος), ενώ η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα έθους (και το ίδιο της το όνομα, άλλωστε, μικρή διαφορά παρουσιάζει από τη λέξη έθος). Αυτό ακριβώς κάνει φανερό ότι καμία αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Πραγματικά, δεν υπάρχει πράγμα εφοδιασμένο από τη φύση με κάποιες ιδιότητες, που να μπορεί να το συνηθίσεις να αποκτήσει άλλες ιδιότητες. Παράδειγμα η πέτρα: καμωμένη από τη φύση να πηγαίνει προς τα κάτω, δεν είναι δυνατό να συνηθίσει να πηγαίνει προς τα πάνω, έστω κι αν χιλιάδες φορές προσπαθήσει κανείς να της το μάθει πετώντας την και ξαναπετώντας την προς τα πάνω· ούτε η φωτιά μπορεί να συνηθίσει να πηγαίνει προς τα κάτω· γενικά δεν υπάρχει πράγμα καμωμένο από τη φύση να συμπεριφέρεται με έναν ορισμένο τρόπο, που να μπορεί να συνηθίσει να συμπεριφέρεται με άλλον τρόπο. Συμπέρασμα: οι αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, ούτε όμως και είναι αντίθετη προς τη φύση μας η γένεσή τους μέσα μας: η φύση μάς έκανε επιδεκτικούς στις αρετές, τέλειοι όμως σ' αυτές γινόμαστε με τη διαδικασία του έθους.

(Μετάφραση: Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Β', Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια, Δ.Λυπουρλής)

Θ 12

*Πολιτείας δ' ἐστὶν εἶδη τρία, ἴσαι δὲ καὶ πα-
ρεκβάσεις, οἷον φθοραὶ τούτων. εἰσὶ δ' αἱ μὲν πολιτεῖαι
βασιλεία τε καὶ ἀριστοκρατία, τρίτη δὲ ἀπὸ τιμημάτων,
ἣν τιμοκρατικὴν λέγειν οἰκείον φαίνεται, πολιτείαν δ'
αὐτὴν εἰώθασιν οἱ πλείστοι καλεῖν. τούτων δὲ βελτίστη 35
μὲν ἡ βασιλεία, χειρίστη δ' ἡ τιμοκρατία. παρέκβασίς δὲ
βασιλείας μὲν τυραννίς· ἄμφω γὰρ μοναρχίαι, διαφέρουσι 1160b
δὲ πλείστον· ὁ μὲν γὰρ τύραννος τὸ αὐτῷ συμφέρον
σκοπεῖ, ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ τῶν ἀρχομένων...*

Μετάφραση

Τρία είναι τα είδη του πολιτεύματος και ισάριθμες οι παρεκτροπές, δίκην φθοράς αυτών. Τα πολιτεύματα αυτά είναι η βασιλεία και η αριστοκρατία και τρίτο αυτό που βασίζεται στις περιουσίες το οποίο συνάδει να ονομάζεται τιμοκρατικό, πλην όμως οι περισσότεροι συνηθίζουν να το αποκαλούν πολιτεία. Απ' αυτά το καλύτερο είναι η βασιλεία και το χειρότερο η τιμοκρατία. Παρεκτροπή της βασιλείας είναι η τυραννία, διότι και τα δύο αυτά πολιτεύματα έχουν μοναρχικό χαρακτήρα, διαφέρουν όμως μεταξύ τους πάρα πολύ, αφού ο τύραννος αποβλέπει στο δικό του συμφέρον, ενώ ο βασιλιάς στο συμφέρον των αρχομένων...

(Μεταφράσεις: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Άπαντα, εκδόσεις Κάκτος)

Πολιτική

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο πολίτης ενδιαφέρεται για την απόκτηση ή μη των αρετών που θα τον βοηθήσουν να λειτουργήσει με ένα συγκεκριμένο τρόπο, σωστό ή λανθασμένο, μέσα στην πόλη. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι η ηθική φιλοσοφία είναι μέρος της πολιτικής φιλοσοφίας. Αυτό άλλωστε δηλώνεται ξεκάθαρα και στο τέλος του έργου *Ηθικά Νικομάχεια*, όπου προαναγγέλλονται όσα θα εξεταστούν στα *Πολιτικά*, το μόνο από τα συγγράμματα με θέμα την πολιτική που σώθηκε. Αποτελείται από οκτώ βιβλία, το πρώτο από τα οποία ήταν άλλοτε αυτοτελές έργο και πραγματευόταν την οικονομική επιστήμη. Η δομή του έχει προβληματίσει τους ερευνητές. Σε αυτό ασχολείται με την έννοια του κράτους, δηλαδή της

πόλης. Ανώτατη μορφή πολιτικής ζωής θεωρεί την πόλη-κράτος και όχι την αυτοκρατορία και υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν αρμονικά σε μια μικρή κοινότητα, στην οποία οι πολίτες συμμετέχουν στη διαδικασία του άρχειν και του άρχεσθαι. Η ελάχιστη πρωταρχική δομή που καθιστά δυνατή την επικοινωνία των ανθρώπων, η μικρότερη δυνατή κοινωνία, είναι η οικογένεια και ακολουθεί η κώμη, που απαρτίζεται από οικογένειες με κοινή καταγωγή. Από τη συνένωση των κωμών προκύπτει μια ολοκληρωμένη κοινωνία, το κράτος, το οποίο έχει ως στόχο τη διασφάλιση της ευδαιμονίας των πολιτών και επιτρέπει την ηθική και διανοητική δραστηριότητα. Είναι δημιούργημα της φύσης και ο άνθρωπος είναι από τη φύση του πολιτικό ζώο. Αυτός που δεν μπορεί να ζήσει στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας είναι ή θεός ή θηρίο. Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τη σχέση κυρίου και δούλου και την απόκτηση του πλούτου. Υποστηρίζει ότι υφίστανται διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων, καθώς και αντίθεση ανώτερου και κατώτερου ατόμου – ορισμένοι είναι φύσει ελεύθεροι και άλλοι φύσει δούλοι (I, 5). Στη συνέχεια ασχολείται με τους τρόπους με τους οποίους μπορεί κάποιος να αποκτήσει αγαθά (1258 b 27-33). Κατ' αρχήν αναφέρεται στο φυσικό τρόπο (κατά φύσιν κτητικήν), δηλαδή στη συσσώρευση αγαθών που προέρχονται από τη φύση μέσω της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της θήρας. Μετά αναλύει τον αφύσικο τρόπο της κτητικής, που βασίζεται στην ανταλλαγή προϊόντων με χρήματα, και καταδικάζει την τοκογλυφία αλλά και τους εμπόρους που πλουτίζουν για χάρη του πλούτου. Τέλος, επισημαίνει ότι μέσα στην οικογένεια παρατηρούνται τρία είδη εξουσίας (I, 12, 13): του συζύγου επί της συζύγου, του πατέρα στα παιδιά και του κυρίου επί του δούλου. Στο δεύτερο βιβλίο των *Πολιτικών* πραγματεύεται το περιεχόμενο των εννοιών *πολίτης* και *πολιτεία* και τα είδη των πολιτευμάτων. Σε ό,τι αφορά την ιδιοκτησία, υποστηρίζει ότι είναι φυσική προέκταση της προσωπικότητας του ατόμου και διακρίνει τρία είδη: την ατομική ιδιοκτησία και την κοινή χρήση των προϊόντων, την κοινοκτημοσύνη για ατομική χρήση και την κοινοκτημοσύνη για κοινή χρήση. Από αυτά θεωρεί καλύτερο το δεύτερο είδος. Στη συνέχεια επιχειρεί να καθορίσει τους όρους *πολίτης* και *κράτος*. Αναφέρει λοιπόν ότι ο πολίτης συμμετέχει στη δικαστική και βουλευτική αρχή, έχει ορισμένα καθήκοντα και συνεργάζεται στη θέσπιση των νόμων· η μητέρα και ο πατέρας του πρέπει να είναι πολίτες. Κάθε πολίτης έχει διαφορετικές αρμοδιότητες και αξία, αλλά όλοι στοχεύουν στην ασφάλεια του κράτους, ενώ πρέπει να είναι μέλη της Εκκλησίας του Δήμου και να μετέχουν στην απονομή της δικαιοσύνης. Η διάταξη των ανώτατων αξιωμάτων σε ένα κράτος συνιστά το πολίτευμα. Τα πολιτεύματα που αποβλέπουν στην ευδαιμονία του συνόλου καλούνται ορθά (βασιλεία, αριστοκρατία, πολιτεία), ενώ όσα εξυπηρετούν τα συμφέροντα των αρχόντων, παρεκβάσεις των ορθών πολιτειών (τυραννία, ολιγαρχία, δημοκρατία). Η κατάταξη αυτή του Αριστοτέλη στηρίζεται στη διάκριση του λαού σε πλούσιους και φτωχούς με την παρεμβολή της μεσαίας τάξης. Η δημοκρατία είναι η διακυβέρνηση από μια πλειονότητα φτωχών (ταπεινής καταγωγής και κατώτερης ενασχόλησης), ενώ η ολιγαρχία η διακυβέρνηση από μια μειονότητα πλουσίων (ευγενούς καταγωγής και μορφωμένων). Γίνεται σαφές ότι στα ολιγαρχικά πολιτεύματα τα αξιώματα μοιράζονται με βάση τον πλούτο, στα δημοκρατικά μοιράζονται εξίσου σε όλους τους πολίτες, στη μοναρχία και στην αριστοκρατία είναι συνισταμένη της υπέρτατης αρχής του μονάρχη ή της άρχουσας τάξης και στην πολιτεία απονέμονται με βάση τον πλούτο και τον αριθμό των ατόμων. Τα όργανα του κράτους, από τα οποία προκύπτει και η ταξινόμηση των πολιτευμάτων, είναι οι έμποροι, οι τεχνίτες, οι έμμισθοι χειρώνακτες, οι πολεμιστές, οι δικαστές, οι κρατικοί λειτουργοί και το σώμα που παίρνει τις αποφάσεις. Το ιδεώδες πολίτευμα είναι αυτό που συνίσταται στη μοναρχία του τέλειου άντρα, που υπερέχει σε αρετή, έχει την ικανότητα να κρίνει και να κυβερνά σωστά, δεν παρασύρεται από τα πάθη του και ενδιαφέρεται για το καλό του συνόλου. Σε ό,τι αφορά τη μοναρχία, αυτή διακρίνεται στη μοναρχία του λακωνικού πολιτεύματος και στην απόλυτη μοναρχία με τρεις ενδιάμεσους τύπους. Η ιδεώδης πολιτεία είναι αυτή στην οποία κυβερνούν ενάρετα και φωτισμένα άτομα, και στην οποία όλοι οι πολίτες αναλαμβάνουν διαδοχικά το ρόλο των αρχόντων και των αρχομένων. Στο τέταρτο και στο πέμπτο βιβλίο εξετάζονται οι παραλλαγές των πολιτευμάτων και οι κατώτερες μορφές διακυβέρνησης. Την τυραννία τη θεωρεί παρέκβαση ενός άριστου πολιτεύματος, την ολιγαρχία την αμέσως χειρότερη μορφή και τη δημοκρατία την πιο ανεκτή από τις τρεις παρεκβάσεις. Υποστηρίζει ότι τα πολιτεύματα οδηγούνται από τη μοναρχία στη δημοκρατία, με ενδιάμεσα στάδια την αριστοκρατία, την ολιγαρχία και την τυραννία. Η πολιτεία είναι μια μέση οδός ανάμεσα στην ολιγαρχία και τη

δημοκρατία. Πρέπει να έχει κάποιος περιουσία για να αναλάβει ένα αξίωμα, αλλά όχι απαραίτητα μεγάλη. Την εξουσία, δηλαδή, ασκεί η μεσαία τάξη. Ένα άλλο θέμα που απασχολεί τον Αριστοτέλη είναι τα αίτια της επανάστασης. Δέχεται την ύπαρξη πολλών μορφών, εντοπίζει τα αίτια της στις διαστρεβλωμένες αντιλήψεις των ανθρώπων για τη δικαιοσύνη και αναζητεί τρόπους πρόληψης. Καταλήγει λοιπόν ότι πρέπει να εφαρμόζεται ο νόμος, κανένα άτομο και καμία τάξη να μην αποκτούν υπερβολική ισχύ, οι κυβερνώντες να μην αποκομίζουν κέρδη από το αξίωμά τους και για τα ανώτατα αξιώματα απαραίτητες προϋποθέσεις να είναι η πίστη στο πολίτευμα, η διοικητική ικανότητα και η ακεραιότητα. Στο όγδοο βιβλίο πραγματεύεται, μεταξύ άλλων, το θέμα της εκπαίδευσης και επισημαίνει ότι χρειάζεται να ξεκινά από το σώμα, να περνά από τις ορέξεις και στο τέλος να ασχολείται με το νου. Επίσης, λέει ότι ο νομοθέτης επιβάλλεται να μεριμνά για τη νέα γενιά, ότι το κράτος είναι ανάγκη να καλλιεργεί το ήθος μέσω της εκπαίδευσης, την οποία θα παρέχει η πολιτεία και όχι οι γονείς, και ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στο κράτος (VIII, 1).

Τα Πολιτικά του ο Αριστοτέλης τα συνέδεσε με μια τεράστια συλλογή δεδομένων για τα πολιτεύματα που κατά καιρούς εμφανίστηκαν στον ελληνικό κόσμο. Από τη συλλογή αυτή των 158 πολιτειών σώθηκε μόνο η Αθηναίων Πολιτεία, σε έναν πάπυρο του 1890. Αυτή αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο αφορά στην ιστορία του αθηναϊκού πολιτεύματος μέχρι την εποχή του άρχοντα Ευκλείδη και γι' αυτό βασίστηκε σε έργα προγενέστερων ιστορικών, στους αθηνογράφους και σε πολεμικά έργα πολιτικών αντρών του τέλους του 5ου αιώνα. Στο δεύτερο περιγράφεται η πολιτική κατάσταση στην Αθήνα στους χρόνους του Αριστοτέλη. Πρόκειται αναμφίβολα για ένα σπουδαίο έργο, από το οποίο μπορεί κανείς να αντλήσει πληροφορίες για την ιστορία και το πολίτευμα της αρχαίας Αθήνας.

A 2 15-19

Ἡ δ' ἐκ πλείονων οἰκιῶν κοινωνία

15

*πρώτη χρήσεως ἔνεκεν μὴ εφημέρου κώμῃ. μάλιστα δε
κατὰ φύσιν εἰσὶν ἡ κώμη ἀποικία οἰκίας εἶναι, οὐς
καλοῦσιν τινες ὁμογάλακτας, παῖδάς τε καὶ παίδων
παῖδας...*

Μετάφραση

Ἡ ἔνωση περισσότερων οικογενειών, όχι όμως η προσωρινή αλλά η μόνιμη, είναι η κώμη. Ἡ κώμη μοιάζει με οικογενειακή αποικία, και γι' αυτό ορισμένοι αποκαλούν τους κατοίκους της «ομογάλακτους», επειδή είναι παιδιά της οικογένειας και παιδιά των παιδιών της.

(Μετάφραση: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Ἀπαντα, εκδόσεις Κάκτος)

A 3

*Ἡ δ' ἐκ πλείονων κοινωνία τέλειος πόλις,
ἤδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας ὥς ἐπος εἰπεῖν,
γινόμενη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὐσα δὲ τοῦ εὐ ζῆν. διό
πάσα πόλις φύσει ἐστίν, εἴπερ καὶ οἱ πρῶται κοινωνίαι.
τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν· οἷον γὰρ
ἐκαστὸν ἐστὶ τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φαμέν
τὴν φύσιν εἶναι ἐκάστου, ὥσπερ ἀνθρώπου ἵππου οἰκίας.
ἐτὶ τοῦ ἐνεκα καὶ τὸ τέλος βέλτιστον· ἡ δ' αὐτάρκεια
καὶ τέλος καὶ βέλτιστον. ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν
φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν
ζῶον, καὶ ὁ ἀπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἥτοι
φάυλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος...*

30

1253a

Μετάφραση

Μια κοινωνία με περισσότερες κώμες σχηματίζει

την τέλεια πόλη, που έφτασε να γίνει αυτάρκης, δημιουργήθηκε για να γίνει ευκολότερη η εξασφάλιση των αναγκών και διατηρείται για να ζουν καλύτερα οι πολίτες. Γι' αυτό κάθε πόλη υπάρχει εκ φύσεως όπως ακριβώς και οι πρώτες κοινωνίες· η πόλη είναι ο τελικός σκοπός τους η δε φύση είναι τελικός σκοπός, όπως είναι καθετί όταν φτάσει στην τέλεια ανάπτυξή του, τούτο λέμε ότι είναι η φύση του καθενός, είτε πρόκειται για άνθρωπο είτε για άλογο είτε για οικογένεια. Η αιτία και ο σκοπός των όντων είναι το σημαντικότερο αγαθό κι η αυτάρκεια είναι και σκοπός και μέγιστο αγαθό. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η πόλη υπάρχει εκ φύσεως κι ότι ο άνθρωπος είναι φύσει κοινωνικό ον· κι ότι ο άπολις εκ φύσεως και όχι εξαιτίας κάποιου τυχαίου περιστατικού είναι ή φαύλος ή ανώτερος από τον άνθρωπο...

(Μετάφραση: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Άπαντα, εκδόσεις Κάκτος)

1317a

Υπόθεσις μεν ουν της δημοκρατικής πολιτείας ελευθερία· τούτο γαρ λέγειν ειώθασιν, ως εν μόνη τη πολιτείᾳ ταύτῃ μετέχοντας ελευθερίας· τούτου γαρ στοχάζεσθαί φασι πάσαν δημοκρατίαν. ελευθερίας δε εν μεν το εν μέρει ἀρχεσθαι και ἀρχειν· και γαρ το δίκαιον το δημοτικόν το ἴσον ἔχειν ἐστὶ κατ' ἀριθμόν ἀλλὰ μη κατ' ἀξίαν, τούτου δ' ὄντος του δικαίου το πλήθος αναγκαίον είναι κύριον, και ὅτι αν δόξῃ τοις πλείοσι, τούτ' είναι και τέλος και τούτ' είναι το δίκαιον· φασι γαρ δειν ἴσον ἔχειν ἕκαστον των πολιτών· ὥστε εν ταις δημοκρατίαις συμβαίνει κυριωτέρους είναι τους ἀπόρους των ευπόρων· πλείους γαρ εισι, κύριον δε το τοις πλείοσι δόξαν...

Μετάφραση

Βάθρο ιδεολογικό, λοιπόν, της δημοκρατικής πολιτείας είναι η ελευθερία· αυτό δηλαδή συνηθίζουν να λένουν, ότι μόνο στην πολιτεία αυτή μετέχουν ελευθερίας· γιατί σε αυτό αποσκοπεί, λένουν, κάθε δημοκρατία. Ένα στοιχείο της ελευθερίας είναι το άρχεσθαι και άρχειν εκ περιτροπής, καθώς το δημοκρατικό δίκαιον επιβάλλει την κατ' αριθμόν ισότητα και όχι την κατ' αξίαν· εφόσον δε αυτό είναι το δίκαιον, έπεται κατ' ανάγκην ότι κυρίαρχο είναι το πλήθος, άρα, ό,τι κατά πλειοψηφία νομισθεί, αυτό είναι ύψιστος σκοπός και αυτό είναι το δίκαιον· γιατί πρέπει, λένουν, να έχει το ἴσον καθένας των πολιτών· ὥστε και συμβαίνει στις δημοκρατίες να έχουν μεγαλύτερη εξουσία οι άποροι από τους εύπορους· γιατί είναι περισσότεροι, κυριαρχεί δε ό,τι νομίζουν οι περισσότεροι...

(Μετάφραση: Περί της Πολιτικής, Επίλεκτα Κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος).

Ρητορική

Ρητορική είναι η ικανότητα να διακρίνει κάποιος όλους τους δυνατούς τρόπους προκειμένου να πείσει τους ακροατές του για ένα οποιοδήποτε θέμα (1355 b 26). Την τέχνη του

λόγου, την οποία συνδέει με τη διαλεκτική, πραγματεύεται ο Αριστοτέλης στο έργο του *Ρητορική*, που αποτελείται από τρία βιβλία. Το αντικείμενο αυτής της τέχνης είναι ευρύ, αλλά συνήθως περιορίζεται σε θέματα προσιτά που προβληματίζουν κάθε λογικό άνθρωπο, και χαρακτηρίζεται από τη χρήση επιχειρημάτων τα οποία δεν προϋποθέτουν ειδικές γνώσεις, δηλαδή δεν εμπίπτουν στο πεδίο συγκεκριμένων τεχνών και επιστημών. Ο Αριστοτέλης στα δύο πρώτα βιβλία ασχολείται με τις αποδείξεις (πίστεις) που χωρίζονται σε λογικές και υποκειμενικές. Τα μέσα της πειθούς μπορεί να είναι *εξωτεχνικά*, ξένα δηλαδή προς τη ρητορική τέχνη (μαρτυρίες, βασανιστήρια, αποδείξεις), και *τεχνικά*, που συνιστούν τη ρητορική τέχνη. Τα έντεχνα μέσα περιλαμβάνουν αυτά που έχουν σχέση με το χαρακτήρα του ρήτορα, εκείνα που συγκινούν το ακροατήριο και εκείνα που το πείθουν με επιχειρήματα. Τα τελευταία διακρίνονται στο *παράδειγμα*, που αντιστοιχεί στην επαγωγή, και στο *ενθύμημα*, που αντιστοιχεί στο συλλογισμό. Τα είδη των ενθυμημάτων είναι δύο: τα ειδικά επιχειρήματα, τα οποία αφορούν σε μια συγκεκριμένη επιστήμη, και τα γενικά, που προκύπτουν από τους τύπους όπου είναι δυνατόν να βρεθούν επιχειρήματα. Όσο για τη ρητορική αυτή καθαυτή, χωρίζεται στη *συμβουλευτική*, στη *δικανική* και στην *επιδεικτική*. Στο ίδιο βιβλίο ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα ανθρώπινα πάθη που ταλανίζουν την ανθρώπινη ψυχή, καθώς και στα ήθη. Το τρίτο βιβλίο έχει ως θέμα το περιεχόμενο της ρητορικής τέχνης: το υλικό των πίστειν, το ύφος και τη διάταξη. Οι λέξεις που ο ρήτορας χρησιμοποιεί πρέπει να είναι σαφείς, σωστές και ταπεινές. Ο λόγος χρειάζεται να είναι φυσικός και να αποφεύγονται οι πομπώδεις εκφράσεις προκειμένου να είναι κατανοητός στον απλό άνθρωπο. Ο πεζός λόγος είναι απαραίτητο να είναι εύρυθμος και συστήνεται η χρήση του παιάνα. Ο Αριστοτέλης, τέλος, δέχεται τη διαίρεση του λόγου του Ισοκράτη σε προοίμιο, διήγηση, πίστη και επίλογο.

A 2 25-34

Ἔστω δὴ ἡ ρητορικὴ δύναμις περὶ ἕκαστον του 25
θεωρήσαι το ἐνδεχόμενον πιθανόν. τούτο γὰρ ουδεμίας
ετέρας ἐστὶ τέχνης ἔργον· τῶν γὰρ ἄλλων ἐκάστη περὶ το
αυτῇ υποκείμενόν ἐστι διδασκαλική καὶ πειστική, οἷον
ιατρικὴ περὶ υγιεινῶν καὶ νοσερῶν, καὶ γεωμετρία περὶ 30
τα συμβεβηκότα πάθη τοῖς μεγέθεσι, καὶ ἀριθμητικὴ
περὶ ἀριθμῶν, ὁμοίως δὲ καὶ αἱ λοιπαὶ τῶν τεχνῶν καὶ
ἐπιστημῶν· ἡ δὲ ρητορικὴ περὶ τοῦ δοθέντος ὡς εἰπεῖν
δοκεῖ δύνασθαι θεωρεῖν το πιθανόν, διό καὶ φαμεν αὐτὴν
οὐ περὶ τι γένος ἰδίων ἀφωρισμένον ἔχειν το τεχνικόν...

Μετάφραση

Ας θεωρηθεί λοιπόν ότι η ρητορική είναι η ικανότητα ανευρέσεως για ένα οποιοδήποτε θέμα του επιχειρήματος που μπορεί να είναι πιστευτό. Τούτο, πράγματι, δεν είναι έργο καμιάς άλλης τέχνης, διότι κάθε άλλη τέχνη είναι ως προς το αντικείμενό της διδακτική και πειστική, όπως, επί παραδείγματι, η ιατρική για την υγεία και τη νόσο, η γεωμετρία για τις μεταβολές που συμβαίνουν στα μεγέθη, η αριθμητική για τους αριθμούς και το ίδιο ισχύει για τις υπόλοιπες τέχνες και επιστήμες. Η ρητορική όμως, για να το πούμε έτσι, φαίνεται ότι συνίσταται στη δυνατότητα ανευρέσεως, σχετικά με ένα δεδομένο θέμα, του πειστικού επιχειρήματος, γι' αυτό και λέμε ότι εφαρμόζεται αυτή ως τέχνη όχι σε κάποιο ιδιαίτερο, καθορισμένο, είδος πραγμάτων...

(Μετάφραση: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Άπαντα, εκδόσεις Κάκτος)

Ποιητική

Ανήκει στα ακροαματικά συγγράμματα του Αριστοτέλη και περιλαμβάνει τις παραδόσεις του. Καθώς δεν προοριζόταν για έκδοση και δεν το επεξεργάστηκε περαιτέρω, έχει πολλές ασάφειες, ανακρίβειες και μικροαντιφάσεις, ενώ και η χειρόγραφη παράδοση δεν είναι καλή. Η *Ποιητική* απευθύνεται κυρίως στον ποιητή και σε αυτή γίνεται προσπάθεια να διατυπωθούν κανόνες και νόμοι τους οποίους αυτός οφείλει να ακολουθεί προκειμένου το έργο του να είναι αξιόλογο και εύληπτο από τον αναγνώστη. Το σωζόμενο σύγγραμμα περιλαμβάνει μόνο ένα βιβλίο, που πραγματεύεται το έπος και την τραγωδία, αλλά στους καταλόγους των έργων του Αριστοτέλη, και ιδιαίτερα σε αυτόν του φιλολόγου Έρμιππου, του 3ου αιώνα π.Χ., αναφέρεται και δεύτερο βιβλίο, που αφορούσε στην κωμωδία. Αυτό όμως μάλλον χάθηκε πολύ νωρίς και δεν το είχε στη διάθεσή του ο Ανδρόνικος όταν έφτιαξε την πρώτη έκδοση με τα άπαντα του Αριστοτέλη. Η *Ποιητική* πρέπει να γράφτηκε την τελευταία περίοδο της ζωής του φιλοσόφου (335-323 π.Χ.), όταν είχε ήδη αναπτύξει επιστημονική δράση. Ωστόσο, με φιλολογικά ζητήματα ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε και σε άλλα συγγράμματα, όπως στη *Ρητορική*, στα *Ομηρικά Απορήματα*, ενώ στα *Απορήματα Ησιόδου*, *Απορήματα Αρχιλόχου*, *Ευριπίδου*, *Χοιρίλου*, *Απορήματα ποιητικά*, *Αιτίαι ποιητικά*, *Περί τραγωδιών* προσπάθησε να ερμηνεύσει άλλους ποιητές. Επιπλέον, την ποίηση πραγματεύτηκε και στο διάλογο *Περί ποιητών* (3 βιβλία), από τον οποίο έχουν σωθεί αρκετά αποσπάσματα.

Η *Ποιητική* χωρίζεται σε τέσσερα μέρη: το πρώτο αφορά στην ποίηση γενικά (κεφ. 1-5), το δεύτερο στην τραγωδία (κεφ. 6-22), το τρίτο στην εποποιία (κεφ. 23-24) και το τέταρτο στη λογοτεχνική κριτική (κεφ. 25-26).

Την ποίηση χαρακτηρίζει ο Αριστοτέλης ως *μίμηση*, που είναι έννοια επάλληλη με τις καλές τέχνες, και κάνει διάκριση ανάμεσα στις τέχνες που μιμούνται το χρώμα και το σχήμα και σε εκείνες που μιμούνται τη φωνή. Από τον Πλάτωνα παρέλαβε ο Αριστοτέλης τον ορισμό της μίμησης, αλλά του προσέδωσε περιεχόμενο βαθύτερο και θετικότερο. Μίμηση είναι, λοιπόν, η δι' αισθητών μέσων αναπαράσταση της πραγματικότητας· είναι δηλαδή έμφυτη στον άνθρωπο και σε μικρότερο βαθμό στα άλλα ζώα. Η ποίηση όμως δεν είναι απλώς μίμηση· είναι τέχνη μιμητική, *έξι μετά λόγου αληθούς ποιητική* (*Ηθικά Νικομάχεια* 1140a 9), που διακρίνεται από τις άλλες ποιητικές τέχνες, αφού δεν έχει πρακτικό χαρακτήρα. Εξάλλου, η καλλιτεχνική μίμηση προϋποθέτει μάθηση και έχει πολλά κοινά στοιχεία με τη φιλοσοφία. Το έργο της μίμησης είναι προϊόν τέχνης, δηλαδή επιστημονικής επεξεργασίας της πραγματικότητας σε ό,τι ουσιώδες περιέχει. Όσον αφορά στην επιλογή, στην εύρεση, στη διαμόρφωση και στην εμβάθυνση, στα στοιχεία που προέρχονται από την εμπειρική ή ιστορική πραγματικότητα, προϋποθέτει την επέμβαση του υποκειμένου. Ο ποιητής μιμείται την πραγματικότητα, πάθη, πράξεις, ήθη κ.λπ., δηλαδή ψυχικές ιδιότητες, παθήματα και ενέργειες των ηρώων, αλλά όχι τα δικά του. Σε κάθε ποίημα αναπαρίσταται ένα κομμάτι από τη ζωή και τη μοίρα του ανθρώπου, γι' αυτό ο Αριστοτέλης προτάσσει το μύθο υπέρ τα ήθη και θεωρεί το δράμα την τελειότερη μορφή ποίησης, καθώς σε αυτό παρουσιάζονται εντονότερα οι πράξεις και η μοίρα των ανθρώπων. Ο ποιητής δεν ενεργεί σύμφωνα με τις ανεξέλεγκτες εμπνεύσεις της στιγμής, ούτε παρασύρεται από τις εξωτερικές εντυπώσεις και τις εσωτερικές παρορμήσεις, αλλά σε αυτό το χάος εισάγει την τάξη, το λόγο και αντικειμενικούς νόμους, και δημιουργεί ένα νέο κόσμο. Ο ποιητής κινείται επίσης με βάση την ποιητική αλήθεια· βλέπει μέσα από τα επιμέρους το καθολικό στοιχείο, όπως ο φιλόσοφος βλέπει στα όντα εκτός από την ύλη και το είδος. Αυτό το καθόλου της ζωής μιμείται, δηλαδή αναπαριστά. Είναι εκείνο που ανήκει σε περισσότερα πράγματα, όχι από σύμπτωση, αλλά από την ίδια τη φύση και έχει ιδιότητες εσωτερικές – λογική καθαρότητα, λογική συνοχή, λογική αναγκαιότητα. Η έννοια του καθόλου, όπως παρουσιάζεται στην *Ποιητική*, προέρχεται από τη λογική και έχει αυστηρά λογικό χαρακτήρα. Αυτό το καθόλου, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, εμφανίζεται κυρίως στην κωμωδία παρά στην τραγωδία.

Η ποίηση λοιπόν είναι μια ανώτερη τέχνη, που προσεγγίζει τη φιλοσοφία η οποία εξετάζει επίσης το καθόλου· είναι μια αναζήτηση της αλήθειας με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Η διαφορά της από τη φιλοσοφία είναι ότι δεν εξετάζει το απόλυτα αληθές και το αναγκαίο, αλλά το εϊκός και το πιθανό, όπως και η ρητορική.

Τη γένεση της ποίησης ο Αριστοτέλης δεν την ανάγει σε θεούς, ήρωες ή ανθρώπους, αλλά αναζητά φυσικά αίτια, ενώ δέχεται ότι η έντεχνη ποίηση σχετίζεται άμεσα με τον αυτοσχεδιασμό. Υποστηρίζει ότι στην ανάπτυξη της ποίησης συμβάλλουν το ένστικτο της μίμησης, η ηδονή, η αρμονία και ο ρυθμός. Παράλληλα, τη διακρίνει στη σοβαρή ποίηση (εγκώμια, ύμνοι) και στη φαύλη (ψόγοι) και επισημαίνει ότι από το πρώτο είδος προέκυψε το έπος, ενώ από το δεύτερο η ιαμβική ποίηση. Η διάκριση της ποίησης γίνεται με βάση τη μίμηση, το αντικείμενό της και τον τρόπο της μίμησης. Η ποίηση, λοιπόν, μιμείται με τρία μέσα: το λόγο, το ρυθμό και την αρμονία. Το σπουδαιότερο από αυτά είναι ο λόγος, διότι με αυτόν εκφράζεται το σημαντικότερο στοιχείο της, ο μύθος. Γι' αυτό, άλλωστε, συχνά στην *Ποιητική* ο μύθος χαρακτηρίζεται και λόγος. Ο Αριστοτέλης αναφέρει δύο κατηγορίες ποιητικών ειδών: την *εν τω πράττειν μίμησι* (22,11), στην οποία ο ποιητής εισάγει απλώς τα ενεργούντα και ομιλούντα πρόσωπα, και τη *διηγηματική μίμησι* (23,1), στην οποία ο ποιητής άλλοτε περιγράφει τις δικές του σκέψεις και εντυπώσεις, και άλλοτε διηγείται μεν ο ίδιος, αλλά εισάγει και πρόσωπα που μιλούν, έχει δηλαδή δραματικό χαρακτήρα (π.χ., Όμηρος).

Ο Αριστοτέλης κάνει διάκριση μεταξύ λογοτεχνικών και μη λογοτεχνικών έργων και τονίζει ότι το ουσιώδες είναι ο μύθος. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι το μέτρο παίζει πρωταρχικό ρόλο σε ένα άρτιο ποίημα, αφού συμβάλλει στη δημιουργία συγκίνησης και στην έξαρση του αναγνώστη από την εμπειρική πραγματικότητα προς έναν κόσμο «μυθικό», προς το καθόλου που είναι η ουσία της ποίησης.

Το μεγαλύτερο μέρος της *Ποιητικής* αφορά στην τραγωδία, το σπουδαιότερο είδος σοβαρής ποίησης, η ακριβής γνώση της οποίας εξασφαλίζει και τη γνώση των άλλων ειδών. Ο Αριστοτέλης προτάσσει τον ορισμό της τραγωδίας, στον οποίο γίνεται η διάκριση από τα άλλα είδη ως προς τα μέσα, τον τρόπο και το αντικείμενο της μίμησης: Είναι μίμηση μιας πράξης σοβαρής και τέλει με ορισμένο μέγεθος· σε λόγο ηδυσμένο όπου το κάθε είδος εισάγεται χωριστά στα μέρη του έργου· σε δραματική και όχι σε αφηγηματική μορφή· με επεισόδια που προκαλούν τον έλεο και το φόβο, με τα οποία επιτυγχάνεται η κάθαρση. Το κύριο λοιπόν αντικείμενο της τραγωδίας είναι να εγείρει τον έλεο για τα περασμένα και τα παρόντα βάσανα του ήρωα και το φόβο για όσα του επιφυλάσει η μοίρα, ενώ απώτερος σκοπός είναι η κάθαρση. Μετά τον ορισμό ο Αριστοτέλης αναλύει κατά το ποιόν την τραγωδία στα συστατικά της στοιχεία: την όψη (σκηνική παράσταση), τη μελοποιία (μουσική συνοδεία), τη λέξη (γλώσσα και ύφος), τη διάνοια (ιδέες), τα ήθη (χαρακτήρες) και το μύθο (υπόθεση του έργου). Στη δραματική ποίηση ανήκουν δύο στοιχεία, η μελοποιία και η όψη, και το δεύτερο αποτελεί το ουσιώδες μέρος της τραγωδίας, γι' αυτό και περιλαμβάνεται στον ορισμό της. Στη συνέχεια προσδιορίζεται η κατάσταση που μπορεί να εμπνεύσει έλεο και φόβο, απαριθμούνται οι μορφές αναγνώρισης και τονίζεται η σημασία της ταύτισης του ποιητή με τους χαρακτήρες του. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η ταξινόμηση των τραγωδιών σε περιπέτειας και αναγνώρισης, σε τραγωδίες πάθους, ήθους και όψεως.

Από τη σύγκριση της επικής ποίησης με την τραγωδία γίνεται σαφές ότι απαιτείται ενότητα της πράξης και ότι έχουν ομοιότητες ως προς τα είδη και ως προς τα συστατικά στοιχεία τους, με μόνη εξαίρεση ότι το έπος δεν χρειάζεται τη μελοποιία και την όψη. Όσο για τη διαφορά τους, αυτή εντοπίζεται στο μήκος, στο μέτρο και στην εποποιία. Ανώτερη από τις δύο αυτές τέχνες θεωρείται η τραγωδία, διότι η μουσική και το θέαμα αυξάνουν την ηδονή, είναι εναργέστερη ακόμη και κατά την ανάγνωση και εμπνέει τον έλεο και το φόβο.

Η τραγωδία και η εποποιία είναι οι μόνες ποιητικές μορφές που αναλύονται διεξοδικά στην *Ποιητική*. Η ιστορία της κωμωδίας πρέπει να εξεταζόταν στο δεύτερο βιβλίο, το οποίο δεν σώζεται, ενώ σε ό,τι αφορά τη λυρική ποίηση, γίνεται μόνο απλή αναφορά στην ελεγεία, στους ύμνους, στα εγκώμια και στους διθυράμβους και στο νόμιον. Τον 4ο αιώνα π.Χ. η λυρική ποίηση είχε ουσιαστικά εξαφανιστεί και υπήρχε μόνο η διθυραμβική ποίηση, η οποία είχε υποτάξει το ποιητικό στοιχείο, το λόγο, στη μουσική. Σύμφωνα, λοιπόν, με την άποψη του Αριστοτέλη, τα λυρικά ποιήματα ανήκουν μάλλον στη μουσική παρά στην ποίηση και σε αυτά περιέχεται μόνο σε μικρό βαθμό το στοιχείο της μίμησης, το οποίο αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της ποίησης. Εκτός όμως από το μιμητικό στοιχείο, η λυρική ποίηση υστερεί από το δράμα και στο λυρισμό. Η *Ποιητική*, λοιπόν, δεν αποτελεί θεωρία της ποίησης γενικά και από αυτή δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί μια ολοκληρωμένη αισθητική θεωρία.

VI 1-4, 1449b

Ἔστιν οὖν τραγωιδία μίμησις πράξεως σπουδαίας
 και τελείας, μέγεθος εχούσης, ηδυσμένωι
 λόγωι, χωρίς εκάστου των ειδών εν τοις μορίοις,
 δρώντων και ου δι' απαγγελίας, δι' ελέου
 και φόβου περαίνουσα την των τοιούτων παθημάτων
 κάθαρσιν. λέγω δε ηδυσμένον μεν λόγον
 το έχοντα ρυθμόν και αρμονίαν και μέλος, το
 δε χωρίς τοις είδεσι το διά μέτρων ένια μόνον
 περαίνεσθαι και πάλιν έτερα διά μέλους...

Μετάφραση

Τραγωδία λοιπόν είναι μίμησις πράξεως σοβαράς
 και τελείας (καθ' εαυτήν), η οποία έχει (αρκετόν)
 μέγεθος, διά λόγου ηδυσμένου με χωριστά
 έκαστον είδος (ηδύσματος) εις τα (διάφορα)
 αυτής μέρη και ουχί δι' απαγγελίας,
 επιτυχάνουσα διά του ελέου και του
 φόβου (που διεγείρει) την κάθαρσιν των τοιούτων
 (οικτρών και φοβερών) παθημάτων. Εννοώ δε
 ηδυσμένον λόγον μεν τον έχοντα ρυθμόν και αρμονίαν
 και μέλος, το δε χωριστά δι' εκάστου είδους εννοώ,
 ότι τινά μόνον διά μέτρων διεξάγονται και
 πάλιν άλλα διά μέλους...

(Μετάφραση: Αριστοτέλους *Περί Ποιητικής*, Ι. Συκουτρής)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Κλασική Εποχή

500-475 π.Χ.

500 π.Χ.

Η πρώτη γνωστή σύνοδος της Πελοποννησιακής Συμμαχίας (κατά άλλους το 504 π.Χ.).

Περίοδος ακμής του φιλοσόφου Ηράκλειτου.

Ο Εκαταίος ο Μιλήσιος συγγράφει την Περιήγησιν.

Ανέγερση του Ηραίου της Σάμου.

500-497 π.Χ.(:)

Ο Αισχύλος συμμετέχει για πρώτη φορά σε δραματικούς αγώνες.

499-494 π.Χ.

Οι πόλεις της Ιωνίας επαναστατούν εναντίον των Περσών.

499 π.Χ.

Οι Πέρσες εκστρατεύουν εναντίον της Νάξου.

498 π.Χ.

Ο Αρισταγόρας της Μιλήτου επισκέπτεται τη Σπάρτη και την Αθήνα για να ζητήσει βοήθεια εναντίον των Περσών.

Οι Αθηναίοι και οι Ίωνες καταστρέφουν τις Σάρδεις.

498 π.Χ.

Η παλαιότερη χρονολογημένη ωδή του ποιητή Πίνδαρου.

498-491 π.Χ.

Ο Ιπποκράτης γίνεται τύραννος της Γέλας.

496 π.Χ.

Πεθαίνει ο Αρισταγόρας.

496/495 π.Χ.

Ο Ίππαρχος, αρχηγός της παράταξης των Πεισιστρατιδών, εκλέγεται άρχοντας της Αθήνας.

495/494 π.Χ.

Οι Έλληνες της Ιωνίας ηττώνται από τους Πέρσες στο νησί Λάδη, πλησίον της Μιλήτου.

Γεννιέται ο Περικλής.

495 π.Χ.

Ολοκληρώνεται η ανέγερση του Ναού της Αφαίας στην Αίγινα.

494 π.Χ.

Ο Μιλτιάδης ο Νεότερος επιστρέφει στην Αθήνα μετά την κατάληψη της ημιανεξάρτητης Αθηναϊκής Ηγεμονίας στη Θράκη, δημιούργημα του θείου του, Μιλτιάδη του Πρεσβύτερου, από τους Πέρσες του Δαρείου.

493/492 π.Χ.

Τελειώνει η επανάσταση στην Ιωνία.

Ο Θεμιστοκλής εκλέγεται επώνυμος άρχοντας στην Αθήνα και διατυπώνει το ναυτικό του πρόγραμμα. Αρχίζουν οι εργασίες κατασκευής οχυρωματικών έργων στον Πειραιά.

Ο Μιλτιάδης εκλέγεται ένας από τους Δέκα Στρατηγούς.

Ο ποιητής Φρόνιχος καταδικάζεται από αθηναϊκό δικαστήριο σε χρηματική ποινή χιλίων δραχμών, ενώ απαγορεύεται κάθε παράσταση της τραγωδίας του Μιλήτου άλλως γιατί υπενθυμίζει στους Αθηναίους οικεία κακά.

492 π.Χ.

Αποτυχημένη εκστρατεία του Μαρδόνιου στη Θράκη και στη Μακεδονία.

Πρώτη δίκη του Μιλτιάδη στην Αθήνα.

491 π.Χ.

Διπλωματική εκστρατεία του Δαρείου στην Ελλάδα, που έχει ως αποτέλεσμα το μηδισμό της Αίγινας. Αντίδραση της Σπάρτης, που στέλνει στρατεύματα υπό τον Κλεομένη τα οποία επιστρέφουν το νησί, αφού πρώτα παίρνουν ως ομήρους πολλούς κατοίκους του.

490 π.Χ.

Γεννιέται ο ιστορικός Ηρόδοτος.

Οι Πέρσες καταστρέφουν τη Νάξο και την Ερέτρια ως αντίποινα για τη συμμετοχή δυνάμεων από αυτές τις δύο περιοχές στην Ιωνική Επανάσταση.

Ήττα των Περσών υπό την ηγεσία των στρατηγών Δάτη και Αρταφέρνη στο Μαραθώνα από τα συνασπισμένα στρατεύματα Αθηναίων και Πλαταιέων, επικεφαλής των οποίων είναι ο Μιλτιάδης.

Ο Γέλωνας γίνεται τύραννος της Γέλας στη Σικελία.

489 π.Χ.

Η αποτυχημένη επέμβαση του Μιλτιάδη στην Πάρο, στη διάρκεια της οποίας τραυματίζεται, έχει ως αποτέλεσμα την καταδίκη του από τους συμπολίτες του σε βαρύ χρηματικό πρόστιμο. Έπειτα από λίγους μήνες ο νικητής του Μαραθώνα πεθαίνει.

489/488 π.Χ.

Ο Αριστείδης εκλέγεται ένας από τους Εννέα Άρχοντες στην Αθήνα.

488 π.Χ.

Ο Λεωνίδας γίνεται βασιλιάς της Σπάρτης.

487/486 π.Χ.

Οι άρχοντες επιλέγονται πλέον με κλήρωση και όχι με εκλογές. Η αλλαγή αυτή έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια πολιτικής ισχύος από τους άρχοντες και παράλληλη ενίσχυση της εξουσίας των Δέκα Στρατηγών, οι οποίοι εκλέγονται από το λαό.

Αρχίζει πόλεμος ανάμεσα στην Αθήνα και την Αίγινα.

486 π.Χ.

Οστρακισμός του Μεγακλή.

486-465 π.Χ.

Ο Ξέρξης ανακηρύσσεται Μέγας Βασιλεύς των Περσών.

485-478 π.Χ.

Ο Γέλωνας γίνεται τύραννος των Συρακουσών.

485 π.Χ.

Ανακαλύπτονται νέα αργυρούχα κοιτάσματα στο Λαύριο.

484 π.Χ.

Οστρακισμός του Ξανθίπου, πατέρα του Περικλή.

483 π.Χ.

Ο Θεμιστοκλής πείθει τον αθηναϊκό δήμο να προχωρήσει στη ναυπήγηση ισχυρού στόλου, ικανού να προστατέψει αποτελεσματικά τα συμφέροντα της πόλης.

Οστρακισμός του Αριστείδη.

481 π.Χ.

Τελειώνει ο πόλεμος ανάμεσα στην Αθήνα και την Αίγινα. Δημιουργείται πανελλήνιος αντιπερσικός συνασπισμός.

480 π.Χ.

Ο Ξέρξης, επικεφαλής ισχυρού στρατού και στόλου, εισβάλλει στην Ελλάδα.

Ήττα των Σπαρτιατών και των Θεσπιέων στο στενό των Θερμοπυλών από τους Πέρσες.

Νίκες των Ελλήνων στις ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας.

Ο Γέλωνας νικά τους Καρχηδόνιους στην Ιμέρα.

(;)Ο φιλόσοφος Ηράκλειτος διατυπώνει την άποψη ότι τα όνειρα δεν έχουν άλλο νόημα πέρα από εκείνο που τους δίνουν οι ίδιοι οι άνθρωποι.

479 π.Χ.

Ήττα των Περσών υπό το Μαρδόνιο στις Πλαταιές από τα συνασπισμένα ελληνικά στρατεύματα, υπό την ηγεσία του Σπαρτιάτη Πausανία.

Νίκη των Ελλήνων υπό την ηγεσία του Αθηναίου Ξάνθιππου, πατέρα του Περικλή, και του Σπαρτιάτη Λεωτυχίδη, επί των Περσών στην πεζοναυμαχία της Μυκάλης.

Οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν τη Σηστό.

Εξέγερση των πόλεων της Ιωνίας και των νησιών του Αιγαίου εναντίον των Περσών.

Θεσσαλική εκστρατεία του Λεωτυχίδη.

Έπειτα από παρότρυνση του Θεμιστοκλή οι Αθηναίοι αρχίζουν τις εργασίες ανέγερσης του φερώνυμου τείχους με το οποίο οχυρώνονται ο Πειραιάς και η Αθήνα, καθώς και ο δρόμος που συνδέει τις δύο πόλεις (Μακρά Τείχη). Οι εργασίες ολοκληρώνονται το 456 π.Χ.

478 π.Χ.

Ο Pausanias μεταφέρει τον εναντίον των Περσών αγώνα στην Κύπρο και το Βυζάντιο. Διαλύεται ο Πανελλήνιος Συνασπισμός.

Φιλοτεχνείται ο Ηνίοχος των Δελφών.

478/477 π.Χ.

Ο Pausanias ανακαλείται στη Σπάρτη και καταδικάζεται.

Η Αθήνα ιδρύει τη Συμμαχία της Δήλου, περισσότερο γνωστή ως Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία.

Ο Ιέρωνας διαδέχεται το Γέλωνα στις Συρακούσες.

Ο βασιλιάς της Θράκης Τήρης αναγνωρίζει την Αθηναϊκή Συμμαχία και δέχεται να πληρώνει το θράκιο φόρο.

477/476 π.Χ.

Ο Κίμωνας επαναφέρει στην αθηναϊκή κυριαρχία την Ηιόνα, μια πόλη στις εκβολές του Στρυμόνα στη Μακεδονία, την οποία κατέχουν οι Πέρσες (στρατηγός Βόγης).

Ο ποιητής Φρύνιχος ανεβάζει τη τραγωδία του Φοίνισσαι.

476 π.Χ.

Ο Φρύνιχος νικά στους δραματικούς αγώνες των Μεγάλων Διονυσίων.

Ο Κίμωνας καταλαμβάνει τη Σκύρο και έπειτα από ένα χρόνο την Κάρυστο.

475-465 π.Χ.

Αντισπαρτιατική κίνηση στην Πελοπόννησο.

475 π.Χ.

Γεννιέται ο Εμπεδοκλής.

474-450 π.Χ.**474 π.Χ.**

Ο Ιέρωνας νικά τους Ετρούσκους στην Κύμη.

474/473 π.Χ.

Ο Θεμιστοκλής εξοστρακίζεται από την Αθήνα γιατί δήθεν έχει μηδίσει (σύμφωνα με άλλους το 472/471 π.Χ.).

472 π.Χ.

Εγκαθιδρύεται στο Άργος δημοκρατικό πολίτευμα.

Ανεβαίνει το πρώτο σωζόμενο έργο του Αισχύλου, Πέρσαι. Ο Περικλής είναι ο χορηγός της παράστασης.

471 π.Χ.

Νίκη των Σπαρτιατών στην Τεγέα επί των συνασπισμένων στρατευμάτων Αργείων και Τεγεατών.

Συνοικισμός της Μαντινείας.

470/469 π.Χ.

Η Νάξος αποστατεί από την Αθηναϊκή Συμμαχία. Η Αθήνα αποστέλλει ισχυρές δυνάμεις και επαναφέρει τη Νάξο στη συμμαχία. Γκρεμίζονται τα τείχη του νησιού, που από εδώ και στο εξής συμβάλλει μόνο οικονομικά και όχι με πλοία στις επιχειρήσεις της συμμαχίας.

Οι Σπαρτιάτες νικούν τους ενωμένους –εκτός από τους Μαντινείς– Αρκάδες στην περιοχή της Διπαιάς (σημ. Πιάνα).

Σταδιοδρομία του γλύπτη Μύρωνα.

Γεννιέται ο Σωκράτης.

Αρχίζει τη σταδιοδρομία του ο ζωγράφος Πολύγνωτος.

468/467 π.Χ.

Ο Κίμωνας με ένα στόλο 200 περίπου πλοίων περιπλέει τα παράλια της Καρίας και της Λυκίας και εξαναγκάζει τους κατοίκους των πόλεων που βρίσκονται εκεί να προσχωρήσουν στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Στα παράλια της Παμφυλίας, στις εκβολές του ποταμού Ευρυμέδοντα, καταστρέφει τον περσικό στόλο ο οποίος αποτελείται από φοινικικά κυρίως πλοία και στη συνέχεια αποβιβάζει στρατό και νικά τις εκεί συναθροισμένες περσικές δυνάμεις.

468 π.Χ.

Βραβεύεται για πρώτη φορά τραγωδία του Σοφοκλή. Πεθαίνει ο επιγραμματοποιός Σιμωνίδης ο Κείος.

Το Άργος καταλαμβάνει την Τίρυνθα και τις Μυκήνες.

Ανεγείρεται ο Ναός του Δία στην Ολυμπία.

467 π.Χ.

Πεθαίνει ο Ιέρωνας.

Ανεβαίνει η τραγωδία του Αισχύλου Επτά επί Θήβας.

466 π.Χ.

Εγκαθιδρύεται δημοκρατικό καθεστώς στις Συρακούσες.

Ο Κίμωνας νικά τους Πέρσες στον ποταμό Ευρυμέδοντα. Οι περιοχές του Αιγαίου απελευθερώνονται από τους Πέρσες και αρχίζει η άνθηση του αθηναϊκού εμπορίου.

465 π.Χ.

Η Θάσος αποστατεί από την Αθηναϊκή Συμμαχία. Έπειτα από έναν περίπου χρόνο το νησί καταστρέφεται από τους Αθηναίους.

464 π.Χ.

Καταστροφικός σεισμός στη Σπάρτη γίνεται αφορμή για γενικό ξεσηκωμό των Μεσσηνίων Ειλωτών (Γ΄ Μεσσηνιακός Πόλεμος). Η επανάσταση διαρκεί μέχρι το 455 π.Χ. και στις εναντίον των επαναστατών επιχειρήσεις λαμβάνει μέρος μέχρι το 461 π.Χ. και αθηναϊκό εκστρατευτικό σώμα υπό τον Κίωνα.

464-425 π.Χ.

Ο Αρταξέρξης Α΄ ο Μακρόχειρ ανακηρύσσεται Μέγας Βασιλεύς των Περσών.

462/461 π.Χ.

Δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη στην Αθήνα. Έπειτα από λίγο δολοφονείται. Ο Κίμωνας εξορίζεται μετά την εκδίωξη του αθηναϊκού εκστρατευτικού σώματος από τους Σπαρτιάτες. Το Άργος συνάπτει συμμαχία με την Αθήνα. Ο φιλόσοφος Αναξαγόρας έρχεται στην Αθήνα.

461 π.Χ.

Πεθαίνουν ο Θεμιστοκλής στη Μαγνησία της Μικράς Ασίας και ο Αριστείδης στην Αθήνα.

461/460 π.Χ.

Οι Σπαρτιάτες καταλαμβάνουν την Ιθώμη. Οι Μεσσήνιοι μεταναστεύουν στη Ναύπακτο.

Η Αθήνα συνάπτει συμμαχία με τα Μέγαρα.

Τα Μακρά Τείχη συνδέουν την πόλη των Μεγάρων με το επίνειό της, Νίσαια.

Γεννιέται ο ιστορικός Θουκυδίδης(;).

Καθιερώνονται αγώνες κωμωδίας.

460/450 π.Χ.

Ο Μύρωνας φιλοτεχνεί το Δισκοβόλο.

460-454 π.Χ.

Αποτυχημένη εκστρατεία των Αθηναίων στην Αίγυπτο.

459-456 π.Χ.

Οι Αθηναίοι, έπειτα από πολύχρονη πολιορκία, καταλαμβάνουν την Αίγινα.

459-454 π.Χ.

Πρώτες συγκρούσεις ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Πελοποννήσιους.

Ήττα των Αθηναίων στους Αλεις.

458 π.Χ.

Ο Αισχύλος διδάσκει την τραγωδία του Ορέστεια.

457 π.Χ.

Κατασκευάζονται τα Μακρά Τείχη που συνδέουν την Αθήνα με τον Πειραιά και το Φάληρο.

Ήττα των Αθηναίων από τους Σπαρτιάτες στη μάχη της Τανάγρας.

Οι Αθηναίοι νικούν τους Βοιωτούς συμμάχους των Σπαρτιατών στη μάχη στα Οινόφυτα. Με τη νίκη τους αυτή οι Αθηναίοι επεκτείνουν την επικυριαρχία τους μέχρι τις Θερμοπύλες.

Οι Αθηναίοι παραχωρούν στους ζευγίτες το δικαίωμα να εκλέγονται άρχοντες.

456 π.Χ.

Οι Αθηναίοι, έπειτα από μακροχρόνια πολιορκία, αναγκάζουν την Αίγινα, παλιά αντίπαλο της Αθήνας στον τομέα του εμπορίου, να υποκύψει.

Πεθαίνει ο τραγικός ποιητής Αισχύλος.

455 π.Χ.

Ο Ευριπίδης διδάσκει το πρώτο του δράμα.

Πιθανή χρονολογία γέννησης του Θουκυδίδη.

Αρχίζει τη σταδιοδρομία του ο σοφιστής Πρωταγόρας. Γεννιέται ο μαθηματικός Θεαίτητος (πεθαίνει το 369 π.Χ.).

Ο βασιλιάς της Θράκης Σιτάλκης επεκτείνει το βασίλειό του μέχρι τον ποταμό Δούναβη, ενώ προωθεί και τον εξελληνισμό του κράτους του.

454 π.Χ.

Οι Αθηναίοι, έπειτα από την αποτυχία της εκστρατείας στην Αίγυπτο, μεταφέρουν εσπευσμένα το ταμείο της συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα.

Εκστρατεία του Περικλή στον Κορινθιακό Κόλπο και τη βορειοδυτική Ελλάδα.

451 π.Χ.

Ο Περικλής επιτυγχάνει την ψήφιση νόμου με βάση τον οποίο Αθηναίος πολίτης θεωρείται μόνο αυτός που γεννιέται από γονείς που είναι και οι δύο Αθηναίοι.

Επιστροφή του Κίμωνα από την εξορία. Η Αθήνα συνάπτει πενταετή ανακωχή με τη Σπάρτη.

Εισάγεται η μισθοφορά –μισθός– για τους Ηλιαστές (δικαστές της Ηλιασίας).

Πενταετής ανακωχή μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης.

450 π.Χ.

Το Άργος και η Σπάρτη συνάπτουν τριακονταετή ειρήνη.

Οι Αθηναίοι αποστέλλουν κληρούχους στην Εύβοια, τη Νάξο και την Άνδρο.

Γεννιέται ο κωμικός ποιητής Αριστοφάνης.

Κατασκευή του Ναού του Ηφαίστου (Θησεϊόν).

450-430 π.Χ.(;)

Ο γλύπτης Πολύκλειτος φιλοτεχνεί το Δορυφόρο.

449-425 π.Χ.

449 π.Χ.

Παρά το θάνατο του Κίμωνα στο Κίτιο, οι Αθηναίοι επικρατούν επί των Περσών στη Σαλαμίνα της Κύπρου.

Υπογράφεται συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στην Αθήνα και την Περσική Αυτοκρατορία (Καλλίεος Ειρήνη) χωρίς χρονικά όρια. Η αλλαγή της πολιτικής της Αθήνας απέναντι στην Περσία υπήρξε προσωπική επιλογή του Περικλή. Σχέδιο του Περικλή για Πανελλήνιο Συνέδριο.

448 π.Χ.

Αρχίζει ο Β΄ Ιερός Πόλεμος για τον έλεγχο των Δελφών.

Ο Φειδίας αρχίζει να κατασκευάζει το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία στην Ολυμπία.

447 π.Χ.

Αρχίζει η ανέγερση του Παρθενώνα η οποία ολοκληρώνεται το 438 π.Χ.

Ήττα των Αθηναίων στην Κορώνεια από τα συνασπισμένα βοιωτικά στρατεύματα και θάνατος του Αθηναίου στρατηγού Τολμίδη. Η Αθήνα χάνει τον έλεγχο της Βοιωτίας, της Φωκίδας και της Λοκρίδας. Αθηναίοι κληρούχοι φτάνουν στη Χερσόνησο.

446 π.Χ.

Η Βοιωτία και τα Μέγαρα αντιδρούν στην προσπάθεια της Αθήνας να επεκτείνει την κυριαρχία της. Η Θήβα συγκροτεί το Βοιωτικό Κοινό, ενώ τα Μέγαρα επανακάμπτουν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Η Εύβοια επαναστατεί εναντίον της Αθήνας.

Ο ιστορικός Ηρόδοτος φτάνει στην Αθήνα. Αποπεράτωση του Ωδείου από τον Περικλή.

445 π.Χ.

Στρατεύματα της Σπάρτης, υπό το βασιλιά Πλειστοάνακτα, εισβάλλουν στην Αττική. Τελικά οι δύο αντίπαλες πόλεις με πρωτοβουλία του Περικλή υπογράφουν συνθήκη ειρήνης, που είναι γνωστή ως Τριακοντούταις Σπονδές. Ο Περικλής στη συνέχεια συντρίβει τους επαναστατημένους Ευβοείς.

444/443 π.Χ.

Με πρωτοβουλία του Περικλή ιδρύεται στην Κάτω Ιταλία η πανελλήνια αποικία των Θουρίων.

443 π.Χ.

Οστρακισμός του αρχηγού της ολιγαρχικής παράταξης της Αθήνας, Θουκυδίδη, γιου του Μελησία.

442 π.Χ.

Ο τραγικός ποιητής Σοφοκλής διδάσκει την τραγωδία του Αντιγόνη.

440 π.Χ.

Η Σάμος και το Βυζάντιο αποστατούν από την Αθηναϊκή Συμμαχία.

Οι Συρακούσες υποτάσσουν όλες τις πόλεις των Σικελών.

Ο μαθητής του Λευκίππου Δημόκριτος διατυπώνει την άποψη ότι η ύλη αποτελείται από μικροσκοπικά σωματίδια, τόσο μικρά που είναι αδύνατο να γίνει αντιληπτό κάτι μικρότερο. Τα σωματίδια αυτά, τα οποία δεν μπορούν να τμηθούν, τα αποκαλεί άτομα. Περίοδος ακμής του μαθηματικού και αστρονόμου Ιπποκράτη του Χίου. Ο Ιπποκράτης ασχολείται με τον τετραγωνισμό των μηνίσκων και τον τετραγωνισμό του κύκλου. Ένα άλλο πρόβλημα που τον απασχολεί είναι του διπλασιασμού του κύβου.

440-430 π.Χ.

Ο γλύπτης Πολύκλειτος φιλοτεχνεί το Διαδούμενο.

438 π.Χ.

Τοποθετείται στον Παρθενώνα το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς.

Ο ποιητής Ευριπίδης διδάσκει την τραγωδία Άλκηστις.

Πεθαίνει ο ποιητής Πίνδαρος.

437 π.Χ.

Η Αθήνα ιδρύει την Αμφίπολη στη Θράκη με κύριο στόχο την προστασία των αθηναϊκών συμφερόντων στην περιοχή.

Εκστρατεία του Περικλή στον Εύξεινο Πόντο. Αθηναίοι εγκαθίστανται στη Σινώπη και την Αμισό.

Αρχίζουν η ανέγερση των Προπυλαίων σε σχέδια του Μνησικλή και η δημιουργία της ζωφόρου και των αετωμάτων του Παρθενώνα.

436 π.Χ.

Γεννιέται ο ρήτορας Ισοκράτης.

435 π.Χ.

Αρχίζουν οι εργασίες στο Ερέχθειο.

433 π.Χ.

Επιμαχία μεταξύ της Αθήνας και της Κέρκυρας. Η αποφασιστική εμπλοκή αθηναϊκού στολίσκου στη ναυμαχία κοντά στα Σύβοτα, ανάμεσα σε πλοία της Κέρκυρας και της Κορίνθου, έχει ως αποτέλεσμα την ήττα των Κορινθίων και ως άμεσο επακόλουθο την ενίσχυση της αντιπαλότητας ανάμεσα στην Αθήνα και την Κόρινθο.

Ο αστρονόμος Μέτων μεταρρυθμίζει το ημερολόγιο.

432 π.Χ.

Αποστασία από την Αθηναϊκή Συμμαχία της Ποτίδαιας της Χαλκιδικής.

Με το Μεγαρικό Ψήφισμα οι Αθηναίοι αποκλείουν τους Μεγαρείς από όλα τα αθηναϊκά ή συμμαχικά λιμάνια.

Η Συμμαχική Συνέλευση στη Σπάρτη αποφασίζει τη διεξαγωγή πολέμου εναντίον των Αθηνών και των συμμάχων τους.

431/430 π.Χ.

Έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Οι Πελοποννήσιοι εισβάλλουν για πρώτη φορά στην Αττική, ενώ οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν την Κεφαλονιά, το Θρόνιο και την Αταλάντη.

Οι Αθηναίοι συμμαχούν με το βασιλιά των Οδρυσών της Θράκης Σιτάκη ως αντίβαρο της συμμαχίας των Σπαρτιατών με τους Μακεδόνες.

Ο Περικλής εκφωνεί τον Επιτάφιο λόγο του για τους πρώτους νεκρούς του πολέμου.

Οι Αθηναίοι εκδιώκουν τους Αιγινήτες από το νησί τους.

Ο Ευριπίδης διδάσκει την τραγωδία του Μήδεια.

430 π.Χ.

Γεννιέται ο Ξενοφώντας.

Γεννιέται ο Ιπποκράτης ο Κώος (πεθαίνει το 387 π.Χ.).

Αρχίζει η περίοδος ακμής του φιλοσόφου Δημόκριτου.

Ο ποιητής Ευριπίδης διδάσκει τις τραγωδίες Εκάβη και Ανδρομάχη.

429/428 π.Χ.

Αρχίζει η πολιορκία των Πλαταιών από τους Πελοποννήσιους.

Ενσκήπτει λοιμός στην Αθήνα και τα θύματα είναι πάρα πολλά.

Ο Αθηναίος ναύαρχος Φορμίων νικά τον πελοποννησιακό στόλο πλησίον της Ναυπάκτου.

Οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν την Ποτίδαια.

429 π.Χ.

Πεθαίνει ο Περικλής.

429-427 π.Χ.

Ο ποιητής Σοφοκλής διδάσκει την τραγωδία του Οιδίππου τύραννος.

428/427 π.Χ.

Οι κάτοικοι της Μυτιλήνης επαναστατούν εναντίον των Αθηναίων, οι οποίοι αντιδρούν αποστέλλοντας ισχυρές στρατιωτικές ενισχύσεις υπό το στρατηγό Πάχη. Αρχίζει η πολιορκία της Λέσβου.

Απόπειρα εισβολής των Σπαρτιατών στην Αττική.

427 π.Χ.

Ο Αριστοφάνης διδάσκει την πρώτη του κωμωδία, ο τίτλος της οποίας δεν είναι γνωστός.

Ο φιλόσοφος Γοργίας φτάνει στην Αθήνα.

Γεννιέται ο φιλόσοφος Πλάτωνας – γόνος αριστοκρατικής οικογένειας. Πατέρας του είναι ο Αρίστων και μητέρα του η Περικτιόνη.

427/426 π.Χ.

Παραδίδεται η Μυτιλήνη και οι πρωταίτιοι της στάσης εκτελούνται. Η απόφαση του αθηναϊκού δήμου, έπειτα από εισήγηση του Κλέωνα, για εκτεταμένες σφαγές ανακαλείται ύστερα από εισήγηση του Διοδότου.

Η Πλάταια παραδίδεται και οι κάτοικοί της, πάρα την αρχική συμφωνία, εξανδραποδίζονται από τους Θηβαίους και τους Πελοποννήσιους συμμάχους τους. Οι Αθηναίοι αποφασίζουν να στείλουν δυνάμεις στη Σικελία. Εκστρατεύουν εναντίον των Συρακουσών.

Ο Κλέωνας και η φιλοπόλεμη μερίδα της Αθήνας αναρριχώνται στην εξουσία.

426/425 π.Χ.

Αποτυχημένη προσπάθεια των Αθηναίων στη Μήλο.

425/424 π.Χ.

Σπαρτιατικό απόσπασμα εγκλωβίζεται στη Σφακτηρία από τον αθηναϊκό στόλο υπό το στρατηγό Δημοσθένη και αναγκάζεται να παραδοθεί. Οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν τη Μεθώνη, τα Κύθηρα και τη Νίσαια.

Ο Δαρείος Β΄ ο Νόθος ανακηρύσσεται Μέγας Βασιλεύς των Περσών.

Ο Κλέωνας αυξάνει την εισφορά και φορολογεί υπερβολικά τους πλούσιους Αθηναίους, ενώ συγχρόνως απαιτεί περισσότερα χρήματα από τους συμμάχους.

424-400 π.Χ.

424/423 π.Χ.

Ο Αριστοφάνης διδάσκει την κωμωδία του Ιππής.

Εκστρατεία του Βρασίδα στη Θράκη.

Η ήττα των Αθηναίων στο Δήλιο της Βοιωτίας καταδεικνύει την αδυναμία των χερσαίων δυνάμεων

τους να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους Πελοποννήσιους και τους συμμάχους τους.

Ο Βρασίδης κυριεύει την Αμφίπολη και την Ηιόνα. Ο Θουκυδίδης –ο ιστορικός– εξορίζεται από την Αθήνα κατηγορούμενος για ολιγωρία στην προάσπιση των σημαντικών για την Αθήνα πόλεων της Μακεδονίας.

Οι ελληνικές πόλεις της Σικελίας υπογράφουν συνθήκη ειρήνευσης (Συνέδριο της Γέλας), με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να αναγκαστούν να εγκαταλείψουν το νησί.

Η Σπάρτη και η Αθήνα υπογράφουν επίσια ανακωχή. Πεθαίνει ο βασιλιάς της Θράκης Σιτάκης της διάρκειας εκστρατείας του κατά των Τριβαλλών. Νέος βασιλιάς ανακηρύσσεται ο ανιψιός του, Σεύθης Α'.

423 π.Χ.

Ο Αριστοφάνης διδάσκει την κωμωδία του Νεφέλαι.

422/421 π.Χ.

Μετά τη λήξη της ανακωχής ο Κλέωνας εκστρατεύει στη Θράκη και επιχειρεί την ανάκτηση της Αμφίπολης. Σε μάχη που λαμβάνει χώρα κοντά στην πόλη σκοτώνονται ο Κλέωνας και ο Σπαρτιάτης στρατηγός Βρασίδης.

Ο ποιητής Αριστοφάνης διδάσκει την κωμωδία του Σφήκες.

421 π.Χ.

Οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες συνάπτουν συνθήκη ειρήνης (Νικίειος Ειρήνη) με την οποία τερματίζεται η πρώτη φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Ο Αριστοφάνης διδάσκει την κωμωδία του Ειρήνη.

Ο τραγικός ποιητής Ευριπίδης διδάσκει το δράμα Ικέτιδες.

420 π.Χ.

Σποραδικές αψιμαχίες ανάμεσα σε Αθηναίους και Λακεδαιμόνιους στην Πελοπόννησο παρά τη συνθήκη ειρήνης.

Ο Αλκιβιάδης εκλέγεται στρατηγός. Έπειτα από δύο χρόνια αποτυγχάνει να εκλεγεί στο ίδιο αξίωμα.

Η Αθήνα συμμαχεί με το Άργος, τη Μαντίνεια και την Ηλίδα.

Οι Σαμνίτες κυριεύουν την Κύμη.

Αρχίζει η κατασκευή του Ναού της Απτέρου Νίκης, ενώ ο Πολύκλειτος ολοκληρώνει το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Ήρας στο Ηραίο του Άργους.

Ο γιατρός Ιπποκράτης υποστηρίζει ότι όλες οι νόσοι έχουν φυσικά αίτια και δεν πρέπει να θεωρούνται θεικές δοκιμασίες ή τιμωρίες.

Πιθανή περίοδος δράσης του Πυθαγόρειου φιλοσόφου Φιλόλαου, ο οποίος υποστηρίζει ότι η Γη και όλοι οι ορατοί πλανήτες, συμπεριλαμβανομένου του Ήλιου, περιφέρονται γύρω από μια κεντρική αόρατη φωτιά (άρα η Γη κινείται και δεν αποτελεί το κέντρο του σύμπαντος).

419/418 π.Χ.

Οι Αθηναίοι, έπειτα από σύσταση του Αλκιβιάδη, στέλνουν βοήθεια στο Άργος, ενώ οι Σπαρτιάτες αντιδρώντας σπεύδουν σε βοήθεια της Επιδαύρου.

Επαναλαμβάνονται οι εχθροπραξίες ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη.

418 π.Χ.

Οι Σπαρτιάτες νικούν στη Μαντίνεια τους Αθηναίους και τους Αργείους. Με τη νίκη τους αυτή οι Σπαρτιάτες εξαλείφουν την ταπείνωση στη Σφακτηρία και γίνονται πάλι κύριοι της Πελοποννήσου.

Επανάσταση στο Άργος οδηγεί στη σύμπτυξη συμμαχίας με τη Σπάρτη.

Ο Ευριπίδης διδάσκει την τραγωδία του Ίων.

417 π.Χ.

Οι Λακεδαιμόνιοι καταλαμβάνουν την αργολική πολίχνη Υσιές την οποία και καταστρέφουν, ενώ οι κάτοικοί της εξανδραποδίζονται. Η πράξη αυτή είναι η εκδίκηση των Λακεδαιμονίων για την ήττα τους από τους Αργείους κοντά στην ίδια περιοχή το 669 π.Χ.

Αποτυγχάνει ο Νικίας να ανακαταλάβει την Αμφίπολη. Την ίδια τύχη έχει και ο Ευετίωνας (414 π.Χ.).

Ο Αλκιβιάδης έρχεται σε συνεννόηση με το Νικία και επιτυγχάνει να αποφύγει τον οστρακισμό. Αντ' αυτού, εξοστρακίζεται ο Υπέρβολος. Έπειτα από αυτή την κακή χρήση του μέτρου που αποτελεί την ασφαλιστική δικλίδα του αθηναϊκού πολιτεύματος δεν συναντάμε άλλη εφαρμογή του οστρακισμού.

416/415 π.Χ.

Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν αιφνιδιαστικά εναντίον της Μήλου. Μετά την κατάληψη του νησιού πολλοί κάτοικοι εκτελούνται.

Η Έγεστα ζητά τη βοήθεια των Αθηναίων εναντίον των Συρακουσών.

415 π.Χ.

Οι Αθηναίοι εκστρατεύουν στη Σικελία (134 πολεμικά πλοία και 6.000 πεζοναύτες). Ο Αλκιβιάδης, εμπνευστής αυτής της εκστρατείας, για να αποφύγει τη βέβαιη καταδίκη του για το θέμα των Ερμοκοπιδών, καταφεύγει στη Σπάρτη αποκαλύπτοντας τους στρατηγικούς στόχους του συγκεκριμένου σχεδίου. Την ηγεσία της εκστρατείας αναλαμβάνουν τελικά οι στρατηγοί Λάμαχος και Νικίας.

Ο ποιητής Ευριπίδης διδάσκει την τραγωδία του Τρωάδες.

Μετά το θάνατο του βασιλιά της Θράκης Σεύθη στο θρόνο ανεβαίνει ο γιος του Αμάδοκος.

414 π.Χ.

Οι Αθηναίοι καταλαμβάνουν τη μεγάλη στρατηγική σημασίας θέση των Επιπολών, πλησίον των Συρακουσών.

Οι Συρακούσιοι ζητούν τη βοήθεια της Σπάρτης, η οποία ανταποκρίνεται στέλνοντας το Γύλιππο με ενισχύσεις.

Ο Αριστοφάνης διδάσκει την κωμωδία του Όρνιθες.

414/413 π.Χ.

Οι Αθηναίοι πολιορκούν τις Συρακούσες και στη διάρκεια των επιχειρήσεων σκοτώνεται ο στρατηγός Λάμαχος. Αποφασίζεται η αποστολή ενισχύσεων στη Σικελία υπό το στρατηγό Δημοσθένη.

Οι Σπαρτιάτες υπό το βασιλιά Άγι Β' οχυρώνουν τη Δεκέλεια της Αττικής και μεταφέρουν τον πόλεμο κοντά στην Αθήνα.

Ήττα των αθηναϊκών δυνάμεων στη Σικελία. Ο Δημοσθένης και ο Νικίας αποφασίζουν την απαγκίστρωση των δυνάμεών τους από τη Σικελία, αλλά, εξαιτίας μιας έκλειψης της Σελήνης (27/8/413 π.Χ.), καθυστερούν να αναχωρήσουν. Τελικά, αποτυγχάνουν να διασπάσουν το ναυτικό αποκλεισμό των αντιπάλων τους, υποχωρούν στο εσωτερικό του νησιού και αποδεκατίζονται.

Σφαγή των στρατηγών Δημοσθένη και Νικία.

Παρέμβαση των Περσών στον ελληνικό εμφύλιο. Ο Τισσαφέρνης και ο Φαρνάβαζος επιζητούν τη συνεργασία της Σπάρτης στην Ιωνία.

Δημιουργείται ένα νέο κυβερνητικό όργανο στην Αθήνα το οποίο αποτελείται από δέκα μέλη που ονομάζονται Πρόβουλοι. Η δικαιοδοσία τους – χρονικά απεριόριστη– είναι η εξέταση των προτάσεων

νόμου που υποβάλλονται στη Βουλή και στην Εκκλησία του Δήμου. Με αυτή τη μεταρρύθμιση εξασθενεί ο θεσμός της Βουλής που έχει δημιουργήσει ο Κλεισθένης και ενισχύονται οι ολιγαρχικοί.

412 π.Χ.

Η Χίος, οι Κλαζομενείς, οι Ερυθρές και στη συνέχεια η Ρόδος αποστατούν. Οι Αθηναίοι στέλνουν ισχυρές δυνάμεις για να αποκαταστήσουν την τάξη. Αρχίζουν να πολιορκούν τη Χίο.

Οι ολιγαρχικοί αποστέλλουν στην Αθήνα τον Πείσανδρο για να προετοιμάσει επανάσταση.

Ο ποιητής Ευριπίδης διδάσκει τις τραγωδίες του Ηλέκτρα, Ελένη και Ανδρομέδα.

411 π.Χ.

Οι ολιγαρχικοί εξαπολύουν τρομοκρατία στην Αθήνα. Ο Αριστοφάνης διδάσκει τη Λυσιστράτη και τις Θεσμοφοριάζουσες.

Ολιγαρχική επανάσταση στην Αθήνα. Ο λαός εξαναγκάζεται, σε συνέλευση που συγκαλείται έξω από την πόλη, στον Κολωνό, να δεχτεί περιορισμό των ενεργών πολιτών στους 5.000. Οι Τετρακόσιοι επιβάλλουν την εξουσία τους.

Η Βουλή των Τετρακοσίων απολύει τη Βουλή των Πεντακοσίων και εξαπολύει πογκρόμ εναντίον των δημοκρατικών πολιτών.

Το καθεστώς των Τετρακοσίων καταρρέει και η κυβέρνηση περνά στους Πεντακισχιλίου με ουσιαστικό ηγέτη το μετριοπαθή ολιγαρχικό Θηραμένη.

Ο Σπαρτιάτης Μίνδαρος πηγαίνει με στόλο στον Ελλήσποντο για να προκαλέσει αποστασίες. Ναυμαχία και νίκη των Αθηναίων εναντίον του στο Κυνός Σώμα.

Με αυτό το γεγονός ολοκληρώνεται η διήγηση του ιστορικού Θουκυδίδη. Τα γεγονότα μέχρι το τέλος του πολέμου τα καταγράφει ο Ξενοφώντας στα Ελληνικά.

410 π.Χ.

Νίκη των Αθηναίων εναντίον των Σπαρτιατών στην πεζοναυμαχία της Κυζίκου.

Οι Αθηναίοι απορρίπτουν την πρόταση των Σπαρτιατών για ειρήνη η οποία προβλέπει την ανταλλαγή της Δεκέλειας με τα Κύθηρα και την Πύλο και τη διατήρηση του status quo.

Την ίδια εποχή οι δημοκρατικοί υπό τον Κλεοφώντα αποκαθιστούν την παλιά ριζοσπαστική δημοκρατία.

409 π.Χ.

Οι Καρχηδόνιοι εισβάλλουν στη Σικελία.

Ξαναρχίζουν οι εργασίες ανέγερσης του Ερέχθειου, δίνοντας τη δυνατότητα σε πολλούς άνεργους πολίτες να εργαστούν. Ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία η κατασκευή δημόσιων έργων δεν είναι αυτοσκοπός αλλά μέσο για να απασχοληθούν οι άνεργοι πολίτες.

Ο Αλκιβιάδης ανακτά τη Χαλκηδόνα, το Βυζάντιο και τα στενά του Βοσπόρου.

Ο ποιητής Σοφοκλής διδάσκει την τραγωδία του Φιλοκτήτης.

408 π.Χ.

Ο Αλκιβιάδης γίνεται με δεκτός ενθουσιασμό στην Αθήνα και εκλέγεται στρατηγός.

Ο Λύσανδρος αποβιβάζεται στη Μικρά Ασία.

Σταδιοδρομία του αστρονόμου Εύδοξου (πεθαίνει το 355 π.Χ.).

Ο ποιητής Ευριπίδης διδάσκει την τραγωδία του Ορέστης.

407 π.Χ.

Ήττα του αθηναϊκού στόλου στο Νότιο. Ο Αλκιβιάδης χάνει τη στρατηγία και καταφεύγει στη Φρυγία.

Γνωριμία του Πλάτωνα με το Σωκράτη.

406 π.Χ.

Ο αθηναϊκός στόλος νικά το στόλο των Σπαρτιατών στην περιοχή των Αργινουσών. Έξι από τους νικητές στρατηγούς καταδικάζονται σε θάνατο επειδή δεν περισυνέλεξαν όσους ναυαγούς επέζησαν. Ανάμεσά τους και ο Περικλής, γιος του Περικλή.

Πεθαίνουν οι ποιητές Ευριπίδης και Σοφοκλής.

405 π.Χ.

Ο Διονύσιος Α΄ γίνεται τύραννος των Συρακουσών.

Ήττα των Αθηναίων στους Αιγός Ποταμούς.

Ο Αρταξέρξης Β΄ ο Μνήμων ανακηρύσσεται Μέγας Βασιλεύς των Περσών (405-358 π.Χ.).

Ο κωμικός ποιητής Αριστοφάνης διδάσκει την κωμωδία του Βάτραχοι.

404 π.Χ.

Η Αθήνα συνθηκολογεί και τα τείχη της γκρεμίζονται. Εγκαθιδρύεται στην Αθήνα από το Σπαρτιάτη Λύσανδρο το ολιγαρχικό καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων.

Δολοφονείται στην Αυλή του σατράπη Φαρνάβαζου ο Αλκιβιάδης.

403 π.Χ.

Αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αθήνα από το Θρασύβουλο. Ο Ευκλείδης γίνεται επώνυμος άρχοντας στην Αθήνα και επιβάλλει την τυποποίηση του αλφαβήτου (Ευκλείδειο).

401 π.Χ.

Ο Κύρος ο Νεότερος εκστρατεύει κατά του αδερφού του, Αρταξέρξη Β΄, αλλά σκοτώνεται κατά τη διάρκεια της μάχης στα Κούναξα. Οι Μύριοι, οι Έλληνες μισθοφόροι που είχαν βοηθήσει τον Κύρο, υποχωρούν προς τη θάλασσα και τελικά φτάνουν κοντά στην Τραπεζούντα (400 π.Χ.).

Διδάσκεται από το Σοφοκλή, εγγονό του εκλιπόντος Σοφοκλή, το έργο του παππού του Οιδίπου τύραννος.

400-395 π.Χ.

Σπαρτιατική εκστρατεία υπό το Θίβρωνα στην αρχή και το Δερκυλίδα στη συνέχεια κατά των Περσών στη Μικρά Ασία.

400 π.Χ.

Ο Αγησίλαος γίνεται βασιλιάς της Σπάρτης.

Ο βασιλιάς της Μακεδονίας Αρχέλαος καταλαμβάνει τη Λάρισα.

Εμφανίζονται στις Συρακούσες οι πρώτοι καταπέλτες οι οποίοι εκτοξεύουν βαριές πέτρες εναντίον των αντιπάλων. Για πρώτη φορά στη στρατιωτική ιστορία γίνεται προσπάθεια να μεταφερθεί η μάχη πίσω από την πρώτη γραμμή του αντιπάλου.

ΧΑΡΤΕΣ

ΑΒΔΗΡΑ

Δημόκριτος: Ο πιο σημαντικός εκπρόσωπος της ατομικής φιλοσοφίας.

Πρωταγόρας: Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του κινήματος των σοφιστών, ο οποίος διακήρυσσε «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἐστίν, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἐστίν».

ΑΘΗΝΑ

Σωκράτης: Χαρακτηριστικό της διδασκαλίας και της διδακτικής του Σωκράτη ήταν η ερώτηση περί της ουσίας «τι ἐστίν;» και η προσπάθεια καθορισμού εννοιών.

Πλάτων: Κέντρο της πλατωνικής διδασκαλίας είναι η επιστήμη του αγαθού.

Αντιφών: Σύμφωνα με αυτόν από τη φύση είμαστε πλασμένοι όλοι, Έλληνες και βάρβαροι, όμοιοι σε όλα.

Κριτίας: Νόμοι και θεοί είναι επιπόνηση των ανθρώπων.

ΑΚΡΑΓΑΣ

Εμπεδοκλής: Δεν υπάρχουν γέννηση και φθορά αλλά μόνο μείξη. Το πυρ, το ύδωρ, η γη και ο αέρας είναι τα βασικά στοιχεία και η φιλότης και το νείκος οι δυνάμεις που κινούν τα πάντα.

ΕΛΕΑ

Παρμενίδης: Αρχή των πάντων, το Είναι.

Ζήνων: Ευρέτης της διαλεκτικής. Δεν υπάρχουν ούτε πολλότης ούτε κίνηση.

ΕΦΕΣΟΣ

Ηράκλειτος: Ο «σκοτεινός». Αρχή των όντων είναι το «νοήμον πυρ».

ΗΛΙΣ

Ιππίας: Ένας από τους πιο σημαντικούς σοφιστές.

ΚΕΑ

Πρόδικος: Ένας από τους σημαντικούς εκπροσώπους του κινήματος των σοφιστών.

ΚΛΑΖΟΜΕΝΑΙ

Αναξαγόρας: Αρνείται τη γένεση και τη φθορά των όντων, ενώ θεωρεί ως αιτία της κίνησης το νου.

ΚΟΛΟΦΩΝ

Ξενοφάνης: Όλα τα όντα είναι γη και ύδωρ. Ο Θεός είναι ένας, αγέννητος και αιώνιος.

ΚΡΟΤΩΝ

Πυθαγόρειοι: Μαθητές ή μεταγενέστεροι οπαδοί του Πυθαγόρα.

ΛΕΟΝΤΙΝΟΙ

Γοργίας: Η γνώμη των ανθρώπων επηρεάζεται και η μεγαλύτερη δύναμη των ανθρώπων είναι η δύναμη της πειθούς.

ΜΙΛΗΤΟΣ

Θαλής: Αρχή του κόσμου είναι το ύδωρ.

Αναξίμανδρος: Αρχή των όντων είναι το άπειρο.

Αναξίμενης: Αρχή των πάντων είναι ο αήρ.

Λεύκιππος: Ο ιδρυτής της ατομικής φιλοσοφίας.

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρας: Ο φιλόσοφος και μαθηματικός από τη Σάμο. Ίδρυσε στον Κρότωνα ένα φιλοσοφικό, αριστοκρατικό σύνδεσμο με αυστηρές ηθικές και θρησκευτικές αρχές.

ΣΤΑΓΕΙΡΑ

Αριστοτέλης: Διατύπωσε τον όρο εντελέχεια, δηλαδή ότι κάθε ον έχει εντός του το «τέλος», τη μορφή της τελειότητας, προς την οποία τείνει από την αρχή.

ΧΑΛΚΗΔΩΝ

Θρασύμαχος: Υποστήριξε ότι το δίκαιο, όπως ορίζεται από τους νόμους, αντιπροσωπεύει το του κρείττονος συμφέρον (το συμφέρον του ισχυροτέρου).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παύλος Δρανδάκης

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια - Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα

Albin Lesky

Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας

P.E.Esterling-B.M.W.Knox

Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας

Jacqueline de Romilly

Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή

Βασ. Α. Κύρκος

Αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός και Σοφιστική Πλάτων, Πολιτεία

N.M.Σκουτερόπουλος

Η αρχαία Σοφιστική: Τα σωζόμενα αποσπάσματα

Τέιλορ

Πλάτωνας

W. D. Ross

Αριστοτέλης

Jean Brun

Ο Αριστοτέλης και το Λύκειο

I. Σουκουτρής

Αριστοτέλους Περί Ποιητικής

Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος

Περί της Πολιτικής – Επίλεκτα Κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας

Mario Vegetti

Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας

W. K. C. Guthrie

Οι Έλληνες Φιλόσοφοι

Φρανσουά Σατελέ

Η Φιλοσοφία, Τόμος Α΄, Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά τον Ακινάτη

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης Άπαντα, εκδόσεις Κάκτος

Θεόφιλος Βέικος

Οι Προσωκρατικοί, Αθήνα 1998

Ευάγγελος Μουτσόπουλος

Οι Προσωκρατικοί, 1979

Κων. Βουδούρης

Προσωκρατική φιλοσοφία (πολυγραφημένες σημειώσεις), Αθήνα 1978

G.S. Kirk-J.E.Raven-M.Schofield

Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2001(μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ)

H.Diels-W.Kranz

Die Fragmente der Vorsokratiker, 1966

W.K.C. Guthrie

A History of Greek Philosophy, Cambridge 1962-1981

Abel Jeanniere

Πλάτων
